

MASARYKOVA UNIVERZITA
FILOZOFICKÁ FAKULTA

STARÁ ČEŠTINA PRO NEFILOLOGY

Jana Pleskalová

FF OU
katedrová knihovna
českého jazyka i
lingvistika
ev. č. _____

Ostravská univerzita

3212087699

Univerzitní knihovna

Ostravské univerzity

přír. č.: 3212087699

signatura:

UC5024

Brno 2009

Obsah

ÚVODEM	9
Prameny k poznání historického vývoje češtiny	10
Základní rozdělení českých nářečí	12
Vývoj českého pravopisu – české pravopisné systémy	13
Vývoj interpunkce	19
Transliterace a transkripce	22
HLÁSKOSLOVÍ	
Pračeské vokály	25
Pračeské konsonanty	27
HLÁSKOVÉ ZMĚNY V CHRONOLOGICKÉM POŘADÍ	
Změna dz' > z'	28
Pračeská depalatalizace	28
Změna g > γ > h	30
Změna 'a > 'ä > ě a 'ä > ě	30
Staročeské asibilace t' > c', d' > dz', r' > ř	32
Přejetí konsonantu f	33
Slabikotvorné hlásky r, l	33
Vývoj pobočných slabik	35
Změna 'o > ě	36
Změna 'u > i	37
Hlavní historická depalatalizace	38
Změna ě > e	39
Změna ó > uo	40
Vývoj konsonantu v	40
Hlásky v proudu řeči	41
Protetické hlásky	41
Asimilace znělostí	41
Neutralizace znělostních protikladů	42
Disimilační změny	43
Další hláskové změny v proudu řeči	44
Druhá historická depalatalizace	44
Změna ý > ej	45
Změna ú > ou	45
Změna y > i	46
Změna ie > í	47
Změna uo > ů	47
Změna é > í	48

Změna aj > ej	48
Nářeční diferenciace	49

TVAROSLOVÍ

Skloňování	50
Deklinace jmenná	52
Deklinace vokalická	52
Mužské o-kmeny	52
Mužské jo-kmeny	54
Mužské ъjo-kmeny	56
Kolísání mezi o-kmeny a jo-kmeny	57
Substantiva na <i>-janin, -tel', -ar'</i>	58
Mužské u-kmeny	59
Střední o-kmeny	59
Střední jo-kmeny	60
Přechod od jo-kmenům k nt-kmenům	61
Střední ъjo-kmeny	61
A-kmeny	62
Ja-kmeny	63
Kolísání a přechody mezi a-kmeny a ja-kmeny	64
Ъja-kmeny	65
I-kmeny	66
Ženské ů-kmeny	68
Deklinace konsonantické	69
Mužské n-kmeny	70
Střední n-kmeny	70
Střední nt-kmeny	71
S-kmeny	72
R-kmeny	72
T-kmeny	73
Jmenné sklonění adjektiv a slov adjektivní povahy	73
O-kmenová a a-kmenová deklinace	73
Jo-kmenová a ja-kmenová deklinace	74
Ъjo-kmenová a ъja-kmenová deklinace	74
I-kmenová deklinace	74
U-kmenová deklinace	75
Konsonantické sklonění	75
Deklinace zájmenná	77
Zájmena bezrodá	77
Zájmena rodová	78
Deklinace složená	82
Časování	83
Staročeské konjugační typy	88

1. třída	
Vzor vedu, vésti	88
Vzor peku, péci	90
Vzor mru, mřieti	91
Vzor pneu, pieti	92
Vzor mažu, mazati	93
Vzor беру, bráti	95
2. třída	
Vzor tisknu, tisknutí	96
Vzor minu, minúti	98
3. třída	
Vzor kryju, krýti	99
Vzor kupuju, kupovati	100
4. třída	
Vzor prošu, prositi	102
Vzor trp' u, trpěti	103
5. třída	
Vzor dělaju, dělati	105
Vzor sázěju, sázěti	106
Slovesa atematická	109
Přechody mezi třídami	110
Tvoření slovesných tvarů	113
Indikativ prézenta	113
Imperativ	115
Participium nt-ové	116
Imperfektum	117
Aorist	118
Infinitiv	120
Supinum	120
Participium l-ové	121
Participium s-ové	121
Participium n-ové a t-ové	122
Opisné tvary slovesné	122
Préteritum	122
Plusquamperfektum	122
Futurum	123
Kondicionál	123
Složené neboli opisné tvary pasivní	123
Spojení typu jsem nesa, jsem nes	123
SKLADBA	124
Jednoduchá věta	125
Vyjadřování záporu	126

Věty s významem možnosti, nutnosti a záměru	127
Větné členy	
Podmět	127
Přísudek	128
Předmět	128
Příslovečné určení	129
Přívlastek	130
Doplněk	130
Polovětné útvary s participií	131
Souvětí	132
Neobvyklé spojovací prostředky (v abecedním pořadí)	133
Syntaktická specifika humanistického období	138
Seznam základní literatury	141
Seznam nejdůležitějších zkratk starších písemných památek	144
Zkratky a symboly	146
Rejstřík odborných termínů	148

Úvodem

Jako **stará čeština** bývala většinou označována čeština 14. století (pro svou výraznou odlišnost od vývojových etap následujících), nebo čeština 13. – druhé třetiny 18. stol., tj. do počátku češtiny nové. Pro naše pozorování je účelnější toto širší pojetí.

Počátky češtiny spadají do konce 10.stol. n.l., kdy se čeština – stejně jako ostatní slovanské jazyky – začala vydělovat ze společného prajazyka – praslovanštiny. Již z tohoto období pocházejí první písemné doklady o její existenci (např. česká vlastní jména *Mysläta*, *Boleslav*, *Mělník* na českých denárech z přelomu 10./11.stol.), ale jsou zcela ojedinělé. Důkazů přibývá až od druhé poloviny 12. století, takže teprve od této doby lze češtinu považovat za jazyk historicky doložený. V jejím vývoji bývá rozeznáváno několik stadií.

1. Předhistorické stadium zahrnuje nejstarší období češtiny nedoložené písemnými doklady (konec 10. – pol. 12. stol.). Proto bývá nazýváno **pračeské** a jazyk té doby **pračeština**. Její podoba byla odhalena pomocí rekonstrukce založené na srovnávání jazykových faktů z obou konců jejího časového rozmezí: z historicky doložené staroslověnštiny (a rekonstruované praslovanštiny) na straně jedné (9.–10.stol.) a z nejstaršího historického stadia češtiny a příbuzných slovanských jazyků na straně druhé (12.–13. stol.). Pračeština je pro nás důležitá jako východiško vývoje staré češtiny.

Staroslověnština je jediný historicky doložený útvar praslovanštiny a zároveň nejstarší slovanský spisovný jazyk. Zakládá se na jižním (makedonském) dialektu. Byl vytvořen (spolu s náboženskou literaturou) v druhé polovině 9. stol. Konstantinem Filosofem jako součást přípravy na misijní činnost na Velké Moravě. – Staroslověnština je pro nás důležitá, protože reprezentuje pozdně praslovanské období (8.–10.stol. n.l.). – Podoba praslovanštiny byla rekonstruována na základě srovnávání nejstarších stadií slovanských jazyků.

2. Historické stadium, tj. období doložené českými písemnými památkami:

2.1 Stadium rané staré češtiny začíná 2. polovinou 12. stol. a končí na sklonku 13. stol. Ranou češtinu známe jen z nesouvislých písemných památek (tj. bohemik, glos, přípisků) a dvou kratších literárních děl z konce 13. stol. (Píseň ostrovská a Kunhutina modlitba). Jak ukazují dochované písemnosti, vytvářela se v té době psaná podoba češtiny.

Až do konce 13. stol. plnila totiž na našem území funkci spisovného jazyka latina (do 11. stol. zčásti i staroslověnština).

2.2 Stará čeština 14. století je již plně rozvinuta a má vysokou úroveň; prosazuje se v literární tvorbě, proniká do oblasti odborné, právní a administrativní. Stává se jazykem spisovným.

2.3 (Stará) čeština v období husitském (15. stol.) je výrazně ovlivněna česky psaným dílem Jana Husa. Je pro ni charakteristické částečné sblížení s jazykem mluveným.

2.4 Humanistická čeština je vyspělý jazyk 16. a počátku 17. stol. O její vytríbenou podobu se zasloužili česky píšící humanisté, kteří usilovali o to, aby se přiblížila tehdejšímu ideálu dokonalého vyjadřování – antické latině.

2.5 Jako barokní čeština je označována čeština od poloviny 17. stol. až do začátku národního obrození (poslední třetina 18. stol.). V důsledku nepříznivých historických událostí ztratila čeština některé své funkce a s odchodem české inteligence také vzdělané publikum pro díla vysokého stylu. Tyto skutečnosti omezily její působnost většinou jen na díla středního a nízkého stylu.

2.6 Od národního obrození začíná nová čeština. Její vývoj (v návaznosti na vývoj období předchozích) je popsán např. ve skriptech Spisovný jazyk v dějinách české společnosti z pera D. Šlosara a R. Večerky (1982), nejnověji v heslech D. Šlosara ve slovníku Čeština v jazykovědných pojmech.

V dnešním pojetí se tedy **starou češtinou rozumí čeština od druhé poloviny 12. stol. do konce 15. stol.** Jazyk od nástupu humanismu do počátku národního obrození je označován jako **střední čeština (čeština střední doby, případně starší čeština)**, národním obrozením začíná **čeština nová**.

V našem výkladu se soustředíme na starou češtinu od 12. do konce 15. stol. Z doby střední vybíráme jen **a) exkluzivní jazykové jevy**, které by mohly znesnadnit porozumění tehdejším textům, a **b) jevy nářeční** potřebné pro zjišťování místní proveniencí textu.

Prameny k poznání historického vývoje češtiny

Jsou trojího druhu:

1. Rekonstrukce: uplatňuje se především při zkoumání předhistorického stavu jazyka (viz Předhistorické stadium češtiny).

2. Písemné památky literární i neliterární: **2.1** Pro nejstarší historické období češtiny máme k dispozici především památky nesouvislé. Jsou to bohemismy, bohemika, glosy, přípisky.

V našem případě považujeme za **bohemismy** české hláskové, tvarové a lexikální prvky v staroslověnských textech vytvořených v českém prostředí. Nejdůležitější z nich jsou v Kyjevských listech (10. stol.) a Pražských zlomcích hláskových (11. stol.). Např. místo předpokládaného staroslověnského akuzativu *molitvo* se objevuje tvar *molitvu* s českou střídnicí *u* za nosovku *o*.

Bohemika jsou česká vlastní jména, ojediněle apelativa zapsaná v cizojazyčných (nejčastěji latinských) textech týkajících se české reality. Jde většinou

o slova nepřeložitelná nebo záměrně nepřekládaná (vlastní jména – *in urbe Gradec*, právní termíny – *chomútné* „poplatek z chomoutů, vlastně z koňů v chomoutech“). Poměrně často byla bohemika využívána k zpřesnění latinského překladu: *porcarius, qui sclauice dicitur suinar* „p., který se slovansky nazývá svinar“ (pasák sviní).

Mezi nejvýznamnější zdroje bohemik patří a) listiny administrativní a právní povahy (jejich reprezentativní soubor obsahuje edice *Codex diplomaticus et epistolaris regni Bohemiae, 1904–1907 – 1993*), b) různé seznamy, zvláště nekrology (tj. seznamy jmen zemřelých členů nebo příznivců kláštera pořázené do kalendáře k jejich úmrtnímu dni, např. nekrolog Podlažický z 13. stol.), c) literární díla historická (především *Kosmova Chronica Boemorum* z počátku 12. stol.).

Největší význam mají bohemika nejstarší, tj. z 12. a první poloviny 13. stol., kdy nemáme doloženy souvislé české texty. Poskytují jedinečné svědectví o tehdejší grafice (*koselug*, tj. *kožělug* „koželuh“, *ozzada*, tj. *osada*, *Tsyrrnin*, tj. *Črnín*, *Ivrshik*, tj. *Juřík*), o českém hláskosloví (*Boguslaus, svinar* „svinař“, *tóna* „tůně“...) a slovtvorbě (vlastní jména *Běhař*, *Rváč*, *Milík*, *Miláček*, *Hlupec*, *Ščedroň*, *Črneč*, *Črnoch*, *Dobrota*, *Vlček*, *Janík*, *Kubata*, *Vojtěch* „útěcha voje“, *Budivoj* „kdo povzbuzuje vojsko“, *grnečné* „poplatek z hrnců“ atd.).

Glosy jsou překlady jednotlivých slov nebo rozsáhlejších úryvků cizojazyčného textu vepsané přímo do tohoto textu. Možnost srovnání s cizojazyčnou předlohou zvyšuje jejich informační hodnotu. K nejstarším patří Glosy svatořehořské (Pražské) a Glosy vídeňské (Jagičovy) z počátku 12. stol. Ve 13. stol. glos přibývá a mnohé z nich již překládají celé větné úseky nebo věty a souvětí (např. glosy v Homiliáři opatovickém a v Tůlci sv. Bonaventury).

Přípisky jsou krátké zápisy v českém jazyce, které nesouvisí s textem rukopisu, do něhož byly vepsány. Nejstarším a nejnámějším přípiskem jsou první dvě samostatné české věty, které byly připsány na počátku 13. stol. do zakládací listiny kapituly litoměřické (z r. 1057):

Původní zápis:

Pauel dal geft plošcoucuh zemu

Wlah dalgeft dolaš zemu bogu i ſuiatemu ſčepanu ſeduema dušnicoma bogucea a ſedlatu

Přepis:

Pavel dal jest Ploskocích zem' u.

Vlach dal jest Dolás zem' u bogu i sv' atému Ščepánu se dvěma dušníkoma, Bogučěja a Sedlatu.

2.2 Z konce 13. stol. pocházejí první souvislé české texty (Kunhutina modlitba, Píseň ostrovská).

Ze 14. stol. se dochovalo poměrně velké množství souvislých českých textů, zejména literárních děl. Tento materiál je základním pramenem pro poznání staré češtiny. Jednotlivé památky citujeme ustálenými a normovanými zkratkami (jejich zevrubný seznam je uveden v závěru).

3. Současný i starší stav teritoriálních dialektů (nářečí). Jazykové změny se neuskutečňují na území jednoho národního jazyka najednou, nýbrž postupně. Mají své centrum vzniku a z něho se šíří přirozeným stykem obyvatelstva po celém území. – Jazykové změny, které formovaly spisovnou češtinu, vznikaly v středních Čechách (protože Praha a její okolí byly od zániku Velkomoravské říše politickým a kulturním centrem českých zemí). Odtud se šířily za příznivých podmínek po celém území až na jeho okraje. V době ztížené komunikace měly rozsah menší, většinou nedosáhly okrajových oblastí. To znamená, že se v okrajových regionech prováděly tyto změny se zpožděním nebo se neprovedly vůbec. Jsou tedy okrajové dialekty, uchovávané po jistou dobu nebo až dodnes starší stav jazyka, důležitým svědectvím o vývojových etapách češtiny. Avšak také v ostatních dialektech nacházíme pozůstatky staršího stavu. Proto jsou nářečí – a zvláště územní rozšíření jednotlivých nářečních jevů – cenným doplňujícím pramenem pro poznání historického vývoje jazyka.

Např. stč. změna *ú > ou* byla provedena ve spisovné češtině i ve většině dialektů (*múka > mouka*, ve střmor. nářečích se *ou* dále měnilo v *ó* – *móka*). Původní *ú* zůstalo zachováno jen na okrajích českého jazykového území: na západě na nejzazším okraji jzč. nářečí (*muka, chalúpka/chalupka*), ve vmor. dialektech a ve zkrácené podobě v nářečích slez. (vmor. *múka*, slez. *muka*). Má tedy např. vmor. slovo *múka* stejnou podobu jako v češtině 11.–14. stol.

Do konce 14. stol. se hláska *v* vyslovovala bilabiálně (obouretně – je označována jako [w] na rozdíl od retozubného *v*), poté se změnila ve *v* retozubné. Nová výslovnost v češtině převládla a užívá se na celém území dodnes. O někdejší bilabiální výslovnosti vypovídají především okrajová nářečí: nejznámější je severovýchodočeské *u* namísto retozubného *v* na konci slabiky (*kreu, prau*) s přesahem na severozápadní okraj Moravy, stopy po bilabiálním *v* nacházíme i v jižních a jihozápadních Čechách (*Horaždouce, Horaždojce < Horaždovice*) a prostřednictvím změny *w > b* v jednotlivých slovech porůznu po celém území *pabouk* „pavouk“, *břes, břas* „vřes“ apod.

Zevrubné informace o rozšíření nářečních hláskových, tvaroslovných a lexikálních jevů na území ČR podává Český jazykový atlas I–IV, 1992–2001.

Základní rozdělení českých nářečí

- A Česká nářečí v užším smyslu (tj. na území Čech a přilehlé části Moravy)
Jejich dílčí části představují:
1. středočeská nářečí
 2. jihozápadočeská nářečí
 3. severovýchodočeská nářečí
 4. českomoravská nářečí

B Nářečí středomoravská (dř. hanácká)

1. centrální střmor. nářečí
2. jižní střmor. nářečí (specifické úseky: horský, znojemský)
3. západní okrajové úseky
4. východní okrajové úseky (se specifickým úsekem čuháckým)

C Nářečí východomoravská (dř. moravkoslovenská)

1. západní okrajové úseky: hranický, kelečský a dolský
2. východní archaická oblast (severní část bývala nazývána etnografickým termínem Valašsko, jižní část Slovácko)
+ při jv. okraji státní hranice se Slovenskem – nářečí kopaničářská (slovenského původu)

D Nářečí slezská (dř. lašská)

1. jižní (moravský) úsek (štrambersko-frenštátský)
2. západní úsek (opavský)
3. východní úsek (ostravský)
4. nářečí slezskopolská (úseky: karvinský, bohumínský, těšínský, jablunkovský)

Vývoj českého pravopisu – české pravopisné systémy

Od počátků češtiny se užívalo k jejímu zápisu latinky, a to středověké obměny latinského písma, jak to bylo běžné v západní Evropě. Latinka nebyla pro český jazyk příliš vhodná, protože má méně písmen než čeština hlásek. Hledání možností, jak označit ty české hlásky, které latina neměla, sehrálo ve vývoji českého pravopisu důležitou roli, neboť všechny pravopisné systémy, které v průběhu vývoje češtiny vznikly, představují různá řešení tohoto problému; době jejich užívání odpovídají jednotlivá stadia českého pravopisu.

Do 11. stol. (a později jen ve specifických případech) se na našem území užívalo též staroslověňštiny. K jejímu zápisu sloužila dvě písma – hlaholice a cyrilice. Protože byla vytvořena pro záznam slovanského jazyka, měla pro všechny slovanské hlásky specifické znaky. Jejich zápis tedy nečinil žádné potíže.

1. Přípravné stadium českého pravopisu sahá až do konce 13. stol. Tehdy se při zápisu českých písemností uplatňovala latinka nesystematicky, bez jakékoli úpravy, a proto je tento nejstarší způsob zápisu českých textů označován jako **pravopis primitivní** nebo **jednoduchý**. Jeho „primitivnost“ spočívá v tom, že onu disproporci mezi větším počtem českých hlásek a menším počtem grafémů středověké latinské abecedy řešil na úkor jednoznačnosti zápisu domácích hlásek. Hlásky v latině neexistující byly zapisovány literami pro podobné hlásky latinské: např. *dete* (přepis: *dietě*, nč. *dítě*). Tak se stalo, že jedna

litera označovala více hlásek (např. písmeno *c* označovalo nejen české vyslované *c* a *k* jako v tehdejší latině, ale i české *č* (*Miculcici*, tj. *Mikulčici* – dnešní Nikolčice), písmeno *z* zase označovalo všechny sykavky – *z*, *ž*, *s*, *š*, *c*, *č*, písmeno *r* označovalo *r* i *ř* atd.), a v důsledku této nejednoznačnosti a neustálenosti byla táž hláska zaznamenávána různými písmeny: hláska *c* byla označována literami *c*, *z*, *s*, hláska *k* literami *c*, *k*, *g* atd. Největší pestrost panovala při zachycování sykavek *s*, *š*, *c*, *č*.

Nejstarší grafika zpravidla neoznačovala kvantitu vokálů; jen ojediněle je vyznačena zdvojováním samohlásek (*comaar*, tj. *komár*), čárkou, příp. oběma prostředky současně (*Noóstup*, osobní jméno *Nóstup*). Rovněž neoznačovala měkkost konsonantů (*Lubuſſa*, tj. *L'ubuša* s měkkým *l'*, dnešní *Libuše*); známe jen několik případů, kdy v této funkci vystupuje *i*: *Millóin*, tj. *Miloň*.

S přibývajícím počtem českých písemností vzrůstala potřeba jednoznačnějšího záznamu českých slov. Řada dokladů ukazuje, že byla nejnaléhavější u vlastních jmen: např. zápis osobního jména v podobě *Cas* lze číst jako „Čas, Kaz', Kas, Kaš, Čas“. Všechna uvedená osobní jména jsou ve staré češtině doložena, takže odhalení konkrétního jména, které se pod zápisem skrývá, je nemožné. Jisté východisko z této situace nabízely spřežky, kombinace dvou i více liter, které se spolu obvykle nevyskytují. Také ony začaly sloužit k označení některých českých hlásek. První ojedinělé spřežky pocházejí z 11. stol. a jsou doloženy ve vlastních jménech: např. *Cressicsi* (*Křěšici*, tj. dnešní obec *Křešice*) se spřežkami *ss* pro *š* a *cs* pro *c*. Od konce 12. stol. spřežek významně přibývá, ale jsou nadále využívány nesystematicky: např. spřežka *ch* označovala hlásky *c*, *č*, *ch*, *h*, *k*, *s*, *š*, spřežka *czs* hlásku *z*, spřežka *sch* hlásky *č*, *s*, *š*, *ž* atd.; nejvíce spřežek bylo vytvořeno k označení sykavek. – Teprve na začátku 14. stol. vznikl na jejich základě první skutečný pravopisný systém.

Listinný materiál vypovídá o tom, že se ke spřežkám, zvláště k těm neobvyklým, uchýlovali nejčastěji písaři neznalí češtiny, kteří se jejich pomocí snažili zachytit vlastní jména jim neznámých osob nebo míst. Glosy, přípisky a souvislé české texty bylo možno alespoň zčásti domýšlet, a nadto byly psány Čechy, takže jejich zápisy – ve srovnání s bohemikou – využívají spřežek mnohem méně, viz první české věty v kap. Prameny k poznání historického vývoje češtiny.

Příklady bohemik zapsaných primitivním pravopisem: vlastní jména osobní: *Bares* (*Bareš*), *Bochchek* (*Boček*), *Csaztovoy* (*Častovoj*), *Psid* (*Před*), *Conaza* (*Konaša*), *Mizlata* (*Myslata*), *Scori* (*Skorý*), *Vneg* (*Unek/Uňek*); apelativa: *glaua* (*glava*, později *hlava*), *grnecne* (*hrnečné*), *homuthne* (*chomútné*) – právní termíny, *tona* (*tóna*, dnes *tůně*).

Pro vědecké účely je žádoucí, aby transkripce textů zapsaných primitivním pravopisem odpovídala dobové výslovnosti: měly by být rozlišovány dvojice tvrdých a měkkých (palatalizovaných a palatálních) konsonantů, např. *sen* „představy nebo děje ve spánku“ × *s'en* „zájmeno tento“, a další specifika té doby (Pleskalová, Tvoření nejstarších českých osobních jmen, 1998).

V dnešní době bývá termín primitivní (jednoduchý) pravopis odmítán, protože tento nejstarší způsob zápisu českých slov nemá žádný systém.

Zevrubný popis nejstarší české grafiky podává článek J. Pleskalové K počátkům českého pravopisu (viz seznam literatury).

2. Spřežkový pravopis řeší rozdíl mezi menším počtem latinských grafémů a větším počtem českých hlásek pomocí spřežek.

2.1 Starší (složitější) spřežkový pravopis vzniká na samém počátku 14. stol. a vychází z užívání v rozmezí 1330–1340. Jeho základním rysem je důsledné rozlišování sykavek.

Spřežka/litera	označuje	hlásku
zz	= s	: z zam, uzzly, faw, muzzil
ſſ, ſ	= š	: neznaw, ſſe, lep, ſſim, v, ſſe, w, ſem
cz	= c	: czo, wiece, otec
chz	= č	: chzez, chzaz
z	= z	: mezi, zemie, znay
s	= ž	: siwot, czos, se, sena
ch	= ch	: ducha, hrziechow
rs	= ř	: morse, rsieka
ie, ye	= ě	: (tzv. jať) wiece, chtyel
c zvl. před a, o, u, r	= k	: cozztelu, gen.sg. poclada
g	= j	: v přejatých slovech g: gmu, gedno; z galiley

Poznámka: Litera /se nazývá dlouhé s.

Spřežky *ie, ye* označují dlouhé i krátké ě. Dlouhé ě transkribujeme jako *ie*, krátké jako *ě*. Krátkost nebo délku poznáme podle pozdější podoby slova. Jestliže je v nové češtině pokračováním tohoto *ie* dlouhé *í*, bylo *ě* původně dlouhé (přepisujeme je jako *ie*: *wiece* – přepis *wiece*, protože nč. je *wíce*). Je-li v nové češtině namísto této spřežky grafický znak *e, ě*, šlo o *ě* krátké (přepisujeme je *ě*: *zzie* – přepis *sě*, protože nč. *se, chzlowyck* – přepis *člověk*, protože nč. je *člověk*).

Délka samohlásek se většinou neoznačuje, a pokud se tak děje, bývá vyjádřena zdvojením příslušné samohlásky, přičemž se píše zpravidla nad sebou (*ktereem*). – Spřežkový pravopis většinou neodráží tehdejší výslovnostní rozdíl mezi *i* a *y*. Obou písmen se užívá promiskue, nadto ještě označují hlásku *j* (*yabek*).

Diakritická znaménka jsou většinou jen grafickou záležitostí. Nelze sice vyložit, že v některých textech mohla sloužit k označení kvantity vokálů nebo měkkosti konsonantů, ale malý počet dochovaných děl (většinou jen jejich zlomků) neumožňuje tyto hypotézy s určitostí potvrdit ani vyvrátit.

Starší spřežkový pravopis je patrně dílem jednoho tvůrce nebo několika vynikajících jedinců. Důsledně byl užit jen v nejstarších opisech staročeských legend, méně důsledně v nejstarších rukopisech Alexandreidy a v opisech staročeských legend z 1. čtvrtiny 14. stol. (v tzv. Klementinských zlomcích).

Příklad textu zapsaného starším spřežkovým pravopisem:

Transliterace:
*Tu rsiechziu hi tjem zamutkem
 -ed/ſi do zzwe ſſchziepownyćzie*

Transkripce:
*Tú řečú hi tjem zámukem
 [š]edši do své ščěpovnicě*

-a plachziuczi pade nyczie
-bohu wzdi//iuczi zz pokoru.

-a plačuci pade nicě,
[k] bohu vzdyšuci s pokorú.

Legenda o P. Marii z počátku 14. stol.

Zevrubný popis staršího spřežkového pravopisu obsahuje úvodní studie k edici Nejstarší české veršované legendy z pera J. Cejnara, 1964 (viz seznam literatury).

V ostatních textech té doby, zejména v neliterárních zápisech českých vlastních jmen, se starší spřežkový pravopis neuplatňuje. Doklady neliterární povahy (vlastní jména místní, osobní apod.) jsou i nadále psány **nejednoznačnou grafikou vycházející z primitivního pravopisu**, ale již méně pestrou a do jisté míry ustálenou. Její podoba se postupně vyvíjí směrem k spřežkovému pravopisu mladšímu.

Příklady vlastních jmen místních z období 1300–1340: *Telcz* (Telč), *Tozicze* (Tožice), *Dalesicz* (Dalešice), *Zablatie*, *Zeletaw* (Želetava), *Crisanowicz* (Křižanovice), *Kowarzow*, *Chotiebors*, *Bresínka* (Březinka).

2.2 Mladší (jednodušší) spřežkový pravopis se formoval od konce 30. let 14. stol., držel se – vedle nově zavedeného diakritického pravopisu – po celé 15. stol. a v jednotlivostech přežíval ještě v dalších stoletích (zvláště v rukopisech). Na rozdíl od staršího spřežkového pravopisu nerozlišuje sykavkové dvojice *s-š*, *z-ž*, *c-č*, zato více respektuje znělost hlásek (odlišuje *z-s*, *ž-š*). Je sice méně přesný než starší spřežkový, ale je jednodušší a jeho částečná nejednoznačnost není na úkor srozumitelnosti.

Specifické rysy mladšího spřežkového pravopisu:

Spřežka/litera	označuje	hlásku
<i>z</i>	=	<i>z</i> : <i>zly, wizte</i>
	=	<i>ž</i> : <i>zena, kdyz</i>
<i>s, /</i>	=	<i>s</i> : <i>yasny, bi/kupi</i>
	=	<i>š</i> : <i>budes, /wecz</i>
<i>//</i>	=	zejm. <i>š</i> : <i>do//el, aw//ak</i>
<i>cz</i>	=	<i>c</i> : <i>dczery, nechczy</i>
	=	<i>č</i> : <i>acz, cze.ft</i>
<i>rz</i>	=	<i>ř</i> : <i>Borzywoy, rzyeka</i>

Ostatní prostředky včetně označování kvantity zůstaly stejné jako ve starším spřežkovém pravopisu. Pouze samohláska *u* se na začátku slova označovala důsledněji než dříve literou *v* (*v/fa* – *ústa*).

Příklad:

Transliterace:

Knyez Hoštywyt potom /nyde
Borzywoy na otczow /tolecw wznyde

Transkripce:

Kněz Hostivít potom snide,
Bořivoj na otcův stolec vznide.

Tehdy Swatopluk v Morawye krale byesse *Tehdy Svatopluk u Moravě králem*
knysz cze/sky gemu sluzyesse *bieše,*
kněz český jemu slúzieše.
 DAL

Poznámka: Ani tento pravopis nebyl ve všech dílech té doby dodržován důsledně. Často v nich nacházíme stopy po grafice obou předchozích období.

3. Diakritický pravopis řeší rozpor mezi rozdílným počtem latinských písmen a českých hlásek pomocí diakritik (čárek a teček nad písmeny). Jeho tvůrcem je s největší pravděpodobností Jan Hus. Svůj návrh diakritického pravopisu, který znamenal podstatné zjednodušení dosavadního pravopisu, představil v traktátu *De orthographia bohémica*. Místo spřežek zavádí litery s tečkou (*punctus rotundus*): *č, š, ž, ř, ď, ě, ň, l'* = dnešní *č, š, ž, ř, ď, ě, ň* a původní tvrdé *l*; kvantitu označuje příslušnou literou s čárkou (*gracilis virgula*): *á, é, í* apod. Označování kvantity ovšem nebylo ještě dlouho důsledné (zvláště v rukopisech), takže při transkripci ji většinou musíme rekonstruovat. Hus vyžadoval zapisování *i, y* podle jejich původní výslovnosti a tento úzus se dodržuje dodnes (*liška, slyšet*). Ostatní prostředky ponechal většinou beze změny (např. nechal spřežku *ch*, protože byla spřežkou už v latině, uprostřed slova psával *u* v platnosti *v – flouo*, vokál *u* na počátku slova psal jako *v – vfta*).

Diakritický pravopis se prosazoval velice pomalu, po celou dobu jeho trvání (tj. **15.–1.pol.16. stol.**) se paralelně užívalo mladšího spřežkového pravopisu. Prosadil se až v 16. stol., a to v upravené podobě tradičně nazývané pravopis bratrský.

Příklad textu zapsaného diakritickým pravopisem:

Transliterace:

Aby ktož budeš či/ťi rozvmiel me če/ske řeči / věz / žeť sem psal tak iakož obyčeiňie mluwim / neb wgednom krugi Čechowe ginak mluwie / a wginem ginak /vpříkladie / Ja pi/ťi / nižadny nevie / agini říekagi / žadny nevie / Opíet ia diem mu/šťiem včiniťi / A gini rku mu/šťim.

Transkripce:

Aby, ktož budeš čísti, rozuměl mé české řeči, věz, žeť sem psal tak, jakož obyčejně mluví, neb v jednom kraji Čechové jinak mluví a v jiném jinak, u příkladě já píši: nižadný nevie, a jiní říekají: žadný nevie. Opět já diem: musiem učiniti. A jiní říku: musím. HUS, Postila (doslov).

4. Pravopis bratrský byl užíván od 16. stol. až do počátku národního obrození. Jde v podstatě o upravený diakritický pravopis Husův. Podle tvůrců těchto úprav a jeho prvních uživatelů – členů Jednoty bratrské – se nazývá bratrský.

Charakteristické znaky: Tečka nad konsonanty byla nahrazena háčkem (*č, ž, ř, ň...*), ale ne ve všech případech. Souhláska *š* se vrátila ke spřežce *šť*, příp.

ke ŷ, protože kladení háčku nad vysoká písmena působilo potíže. Dvojitá *l* se rozlišovalo jen v některých bratrských rukopisech a tiscích: tvrdé *l* se značilo jako *l* s obloučkem vpravo, měkké *l* jako pouhé *l*. Slabiky *dě, tě, ně* se už píší dnešním způsobem.

Délka vokálů se sice označovala čárkou, ale ne u všech samohlásek. Dlouhé *í* se zapisovalo jako *j*.

Tento způsob záznamu *í* vznikl zjednodušením staršího psaní *ij*, což je pozůstatek starobylého označování kvantity zdvojením liter. Užití *j* pro *í* mělo své opodstatnění: dlouhé *í* s čárkou se totiž nesnadno rozlišovalo od krátkého *i*, které už mívalo pravidelně tečku.

Délka u samohlásky *ú* vzniklé ze staršího *ó* se začala označovat kroužkem (*kůň < kón*); jde o využití staršího způsobu zápisu *ú* z dob jeho diftongické výslovnosti [uo], kdy se diftong psával nad sebou – *kůň*, vyslovováno [kuoň], později [kúň]. Dvojhláska *ou* se nadále psala jako *au*.

Hláska *g* se někdy označovala jako *g* s tečkou nebo háčkem, protože pouhá litera *g* označovala *j* (vedle písmene *y*). Po *c, s, z* se nepsalo *i*, nýbrž výhradně *y*.

Litera/sprežka	označuje	hlásku (dvojhlásku)
<i>j (ij)</i>	=	<i>í</i> : <i>widjš</i>
<i>au</i>	=	<i>ou</i> : <i>odpaušstěgte</i>
<i>šš</i>	=	<i>š</i> : <i>odpušstěno</i>
<i>w</i>	=	<i>v</i> : <i>wám</i>
<i>v</i>	=	<i>u</i> : <i>vmyšl</i>
<i>g</i>	=	<i>j</i> : <i>gešt</i>
<i>ğ, ğ, častěji g</i>	=	<i>g</i> : <i>ffigšury, grunth</i>
<i>ay, ey, oy</i>	=	<i>aj, ej, oj</i> : <i>naymileyšij</i>

Příklad textu napsaného bratrským pravopisem:

Transliterace:

Když Pán Bůh zpřičin gemu samému známých, na Český Národ w Náboženštwj či štém poštawený/ z Wlaští vyhnanštwj dopuštíl/ y my toho wčáštni bywšlé, doštali šme še Božjm řizenjm do koruny Polšké, pod Wrchnošť/ kteráž nám Náboženštwj či štého wedlé Slowa Božjho provozowánj/ y bytu/ y žiwnoští / na gruntech šwých přála, y nad námi ruku Ochrannau držela: tak že šme pokogně od mnohých wtišků a šfauženj kteráž šme w šwé wlaští trpěli až pošawád pod tauž Wrchnošťj odpočjwali.

Transkripce:

Když Pán Bůh z přičin jemu samému známých na český národ v náboženství čistém postavený z vlasti vyhnanství dopustil, i my toho účastni byvše, dostali sme se božím řízením do koruny polské pod vrchnost, kteráž nám náboženství čistého vedlé slova božího provozování i bytu i živnosti na gruntech svých přála i nad námi ruku ochrannou držela; takže sme pokojně od mnohých útisků a ssoužení, kteráž sme v své vlasti trpěli, až posawád pod touž vrchností odpočivali.

(KOMENSKÝ, Zpráva kratičká o morním nakažení)

Bratrský pravopis se uplatňoval především v tiscích. **Písařský úzus se od tiskařského odlišoval malou mírou využití diakritického pravopisu.** Pravo-
pisné změny prováděné v úzu tiskařském pronikaly do písařského úzu se zpož-
děním a v nestejně míře, některé z nich nepronikly vůbec. Pokud se v něm pře-
ce jen uplatnily, představovaly pouze další možnosti zápisu příslušných hlásek
a tím zvyšovaly nejednoznačnost jejich záznamu. Zcela nedůsledné bylo ozna-
čování měkkosti konsonantů diakritickými znaménky a označování kvantity
čárkou. V písařském úzu se běžně užívalo řady spřežek (*cz=č, zi=ž, rž=ř,*
uo=ů), litera *ž* pronikla jen zčásti, zaměňuje se užívání *i, y* (zvláště v 17. stol.) atd.

Rozdíly mezi obojím územ se postupně prohlubovaly. Okolo r. 1530 byly už
tak nápadné, že šlo v podstatě o dvojí pravopis. Tuto skutečnost museli vzít na
vědomí i gramatikové (včetně autorů školních učebnic) a vlastně tento rozdíl
kodifikovali.

Zevrubný popis grafiky v 15.–17. stol. (v tiscích i rukopisech) obsahuje dílo J. Poráka Hu-
manistická čeština, 1983 (viz seznam literatury).

5. Novočeský pravopis vzniká v době obrozené úpravami bratrského
pravopisu. K nejdůležitějším patří: a) Tzv. analogická úprava, realizovaná
z popudu J. Dobrovského. Po *c* se začalo psát jen *i, í*, po *s, z* *i, í* nebo *y, ý* podle
etymologie nebo morfologické analogie: např. *tisíc, syn*, nom. sg. *kosí* podle
páni, akuz. sg. *kosy* podle *pány* atd. Úprava byla přijata r. 1819. Byl také zave-
den dnešní způsob psaní spojky *i* (dříve se psávala jako *y*) a počátečního *u-* (dříve
v-). Ve dvacátých letech byl změněn typ písma: stará gotická fraktura (švabach)
byla nahrazena latinkou (renesanční antikvou). V této souvislosti byla odstra-
něna spřežka *//a* nahrazena písmenem *š*.

b) V r. 1842 se uskutečnila tzv. reforma skladná. Je spojena se jménem P.J.
Šafaříka. Písmeno *j* bylo nahrazeno písmenem *í* a v důsledku toho mohla být
písmena *g* a *y* v platnosti *j* nahrazena písmenem *j*; litera *g* se tak uvolnila pro
označování *g* (a nemuselo se užívat *g* s háčkem): např. *její* místo dřívějšího *gegj*.

c) Třetí reforma proběhla v letech 1849–1850. Bylo zavedeno psaní *v* místo
w a *ou* místo *au*. – V té době se prosadily ještě další změny, jako např. nad počá-
tečním *ú* se začala označovat délka (*úřad*), pomocné tvary *bych, bys...* se začaly
psát zvlášť, příklonka *-li* s tiretem.

Tak byl novočeský pravopisný systém postupně zbaven všech nevyhovují-
cích archaismů. Jeho dnešní stav představují Pravidla českého pravopisu.

Vývoj interpunkce

1. V období 10.–13. stol. se interpunkčních (tj. rozdělovacích) znamének
téměř neužívalo. Jen ojediněle se nesoustavně uplatňovala tečka uprostřed
řádku, která označovala místa pauz při hlasitém přednesu:

*Hore mně hospodine mój • neb otevšad mně boj i válka • otevšad šípi letie •
otevšad nebezpečensvie • otevšad překaza i škoda •*

Glosy k Túlci sv. Bonaventury z pol. 13. stol.
– Hranice větných a souvětých celků bývají často vyznačeny velkým písmenem.

2. Ve 14. stol. je interpunkce nadále jen fakultativní. Častěji se uplatňuje ve verších, zejména jsou-li psány in continuo. Vyskytuje se na hranicích veršů, řidčeji jinde a slouží k označování pauz při hlasitém přednesu. V každém textu se užívá vždy jen jeden druh interpunkčního znaménka (buď tečka uprostřed řádku, nebo dvě tečky, barevná tečka, šikmá čára přes celý řádek apod.). – V próze se interpunkční znaménka téměř nevyskytují.

Příklad užití interpunkce v DAL:
*Jim Libuše odpovědě: Řkúc: To vám beze lsti povědě:
Kak koli ste mě uhanili: když ste mě tak potupili:*

3. Také v 15. stol. se uplatňuje jediné interpunkční – pauzové znaménko, ale je rozšířeno více než v období předchozím. Univerzálním znaménkem se oddělují souvětí, jednoduché věty a ty věty souvětí, které jsou při hlasitém přednesu odděleny pauzou. Ostatní věty v souvětí, např. vedlejší věty spojené s řídící větou tzv. korelativními výrazy (*ten – který, tak – jak(o)(ž)...*) jím odděleny nejsou, protože při hlasitém čtení mezi nimi pauza nebývá. Viz text z Husovy Postily v kap. Vývoj českého pravopisu. Dále se interpunkční znaménko vyskytuje uvnitř věty jednoduché, kde nebývá předěl syntaktický, nýbrž jen pauza ve výslovnosti: Např. *Aby panovatel muoj . jich známosti dosiehna . budúcích věcí . jistotu mohl poznati* (VAVŘINEC Z BŘEZOVÉ, Snář). V souladu s tím, co bylo řečeno, se nadále neoddělují vokativy (oslovení), přístavky a také většina kratších vložených vět.

Z toho plyne, že v edicích staročeských děl je interpunkce doplňována editorem, a to podle našich dnešních zásad.

4. Na počátku 16. stol. se stále ještě užívá jediného interpunkčního znaménka, ale již v průběhu 16. století se interpunkce rychle zdokonaluje. Její rozvoj je reakcí na tehdejší prudký rozvoj souvětí. Složitým a bohatě rozvitým souvětím dosavadní jednoduchá interpunkce nestačila, a proto byla zavedena trojstupňová interpunkce podle vzoru latinských gramatik. Jde o tečku (lat. periodon), dvojtečku (lat. geminus, colon) a čárku (virgula, suspensivus, comma). **Tečka** ukončovala souvětí, **dvojtečka** byla užívána k členění složitějšího souvětí nebo periody (viz oddíl Perioda) a dále k uvozování přímé řeči, to znamená, že se mohla vyskytnout v jednom souvětí i víckrát, **čárkou** byly oddělovány úseky menší. Pravidla jejich užití byla formulována velmi obecně, a proto nebyla interpunkce důsledná. V podstatě šlo o znaménka pauzová, ale jejich trojstupňovitost už napomáhala k lepší orientaci v psaném textu.

*A jakž sem jich jen pomínula / takž sem našla toho kteréhož miluje duše má:
chopila sem ho / aniž ho pustím / až ho uvedu do domu matky své / a do pokojíčka
rodičky své. BIBL KRAL.*

Pokud se vyskytl středník, přebíral funkci znaménka uvozujícího přímou řeč: Např. *Řekl i to;
Zlapejte nám lišky / lišky pravím i ty maličké / ještě škodu dělají na vinicích / poněvadž vinice naše
teprv kvete. BIBL KRAL.* Ale mnohem častěji vystupovala při uvozování přímé řeči dvojtečka.

5. Také v období barokním převládá v interpunkci princip pauzový; vedle tečky, dvojtečky a čárky se v tiscích začíná uplatňovat **středník** (semicolon). V hierarchii interpunkčních znamének stojí mezi dvojtečkou a čárkou (tedy níže než dvojtečka). O jeho postupně se vyhraňující úloze vypovídají tisky ze 17.–18.stol. Spolu s dvojtečkou sloužil k optickému zpřehlednění dlouhého, často až rozvleklého barokního souvětí a zároveň postihoval jeho zvukovou organizaci.

(Proto je třeba při vydávání barokních děl původní rozložení dvojteček a středníků **respektovat**.)

*Ó laskavý spasiteli náš!
ty si přislíbil /
že všecko k sobě potáhneš /
když od země pozdvížen budeš ;
nyní si nade všecka nebesa od země pozdvížený /
pamatuj na zaslíbení tvé /
a táhni nás za sebou :
nebo po odejítí tvém do nebe /
žádné nám na zemi potěšení nepozůstává ;
nybrž jako žíznivý jelen touží po studnici vod :
tak duše naše touží po tobě.*
KONIAŠ, Postylla, ..., 1750

Z barokní doby pocházejí první náznaky syntaktizace interpunkce, tj. užívání interpunkčních znamének podle principu syntaktického. Nacházíme je v exilovém díle J.A.Komenského. Komenský – na rozdíl od dosavadních zvyklostí – neodděluje čárkou východisko výpovědi od jádra v jednoduché větě a naopak odděluje čárkou vedlejší věty spojené s větou řídící dvojicí korelativních výrazů, např.: *Akademia, ku projítí plnému té profesí, k níž kdo oddán bude:...* Do domácího prostředí však jeho podnětné interpunkční zásady nepronikly.

6. **Novočeská interpunkce** byla vytvořena až v 19.stol. Starý princip interpunkce založený na výdechovém členění textu byl postupně opouštěn a nahrazen principem syntaktickým; jím se řídí interpunkce dodnes. Podrobné poučení o dnešní interpunkci podávají Pravidla českého pravopisu z r. 1993.

Transliterace a transkripce

Písemné památky staré a starší české literatury jsou širší vědecké veřejnosti a ostatním zájemcům zpřístupňovány jejich vydáváním. Vycházejí buď v podobě transliterované, nebo transkribované. (Stranou ponecháváme volnější zpracování pro laiky.)

Transliterace je přepis každé litery jedné grafické soustavy literou jiné grafické soustavy, takže je možný zpětný přepis.

Transkripce je přesné zachycení zvukové podoby textu pomocí novočeského pravopisu. Pro ty hlásky nebo jevy, které novočeský pravopis neoznačuje, se užívá zvláštních znaků.

Transkripce staročeských a starších českých textů se řídí vlastními pravidly. Pro **texty do začátku 17. stol.** platí transkripční zásady uveřejněné v článku J. Daňhelky Směrnice pro vydávání starších českých textů (sborník Husitský Tábor, 1985, 285–301), **pro vydávání textů z doby barokní** mají zásadní význam pravidla, která vypracoval J. Vintro (Zásady transkripce českých textů z barokní doby, Listy filologické, 1998). Obě publikace obsahují další odbornou literaturu.

Obecnější poučení o transkripci staročeských textů podává též Staročeský slovník, Úvodní stati..., 1968, 46n.

Podle zaměření konkrétní edice jsou výše uvedená pravidla často modifikována. Jejich konkrétní podoba bývá představena v úvodní části vydávaného díla.

Základní pravidla transliterace a transkripce jsou představena v naší kapitole Vývoj českého pravopisu. Podrobnější údaje o platnosti jednotlivých liter podává kap. Abecední přehled běžnějších případů záznamu hlásek pravopisem primitivním a oběma systémy spřežkového pravopisu (in: Bělič-Kamiš-Kučera, Malý staročeský slovník, 1978, 699–704).

Další zásady: Při psaní velkých písmen se řídíme dnešními Pravidly českého pravopisu, hranice slov v písmě upravujeme rovněž podle pravopisného úzu novočeského (např. slova *bych*, *bys*... píšeme zvlášť), pokud nám nejde o specializované svědectví o starším vývojovém stadiu. V tom případě odlišné dobové pojetí respektujeme. Např. u tzv. příslovečných spřežek a jiných výrazů, které postupně vznikaly ze dvou slov, ponecháváme většinou psaní původní: *na mále, který koli*. Římské číslice nahrazujeme arabskými. Zkratky v textu rozepisujeme, rekonstruované části, které do textu doplnil editor, uvádíme v hranatých závorkách. Grafické zvyklosti, které se nezakládaly na výslovnosti, nerespektujeme (např. *létha*, *offëra* přepisujeme jako *léta*, *ofëra*), ale tam, kde jde o pozůstatek starší výslovnosti, původní grafiku ponecháváme: *smrtedlný*.

Ad interpunkce: Do transkribovaných staročeských textů (tj. do konce 15. stol.), v nichž většinou interpunkce chybí nebo je nedostačující, se vkládá interpunkce odpovídající syntaktickému členění vět a souvětí, a to podle zásad obvyklých v nové češtině. Doplněná interpunkce slouží k zřehlednění a větší srozumitelnosti textu.

Interpunkce v textech z doby humanistické a barokní představuje problém mnohem složitější. Hledá se vždy takové řešení, které by moderními grafickými prostředky (tečkami, čárkami, středníky, dvojtečkami, pomlčkami atd.) vystihlo zvláštnosti starších větných a souvětých útvarů (viz citované publikace J. Daňhelky, J. Vintra). V našich skriptech věnovaných staré češtině se touto speciální problematikou nezabýváme.

Hláskosloví

Zabývá se především **hláskami**, tj. **samohláskami (vokály)**, **souhláskami (konsonanty)**, **dvojháskami (diftongy)**, a jejich změnami.

System hlásek prošel během tisíciletého trvání češtiny rozsáhlými změnami. Většina z nich se odehrála v průběhu 10.–16. stol., poté se hláskový vývoj spisovného jazyka postupně uklidňuje.

O jednotlivých změnách se dozvídáme z tehdejších písemností, popř. rekonstrukcí nejstaršího stavu. Zpočátku zaznamenávali písaři především zvukovou podobu slov, takže probíhající hláskové změny pronikaly do psaných textů poměrně rychle. Lze počítat s tím, že doba jejich provádění nebyla příliš vzdálená od doby vyhotovení příslušných písemností. Např. v listině z r. 1169 je pro češtinu poprvé doloženo *h* (*Bohuslaus, Bohušě*; předtím se na místě dnešního českého *h* vyskytovalo důsledně *g*) a na základě tohoto svědectví víme, že změna *g > h* započala v 2. polovině 12. stol.

Od 15. stol. se prosadila jistá písařská a později i tiskařská tradice, která bránila narušování ustáleného grafického obrazu a tím i spontánnímu pronikání změn z jazyka mluveného do psaného. Hláskové změny se dostávají do písemností s jistým zpožděním, v jednotlivostech dokonce až v období novověkému. Např. změna *ú > ou* je spolehlivě doložena na konci 14. století. Vzniklý diftong byl nejčastěji zapisován jako *au* a tento způsob zápisu přetrval až do roku 1849, a to bez ohledu na skutečnost, že se tento diftong již v 15. století vyslovoval jako [ou].

Znalost staročeského a pozdějšího staršího českého hláskosloví je důležitá pro jazykovědce i pro historiky. Jazykovědci využívají spolehlivě datovaných písemností k určení chronologie starobylých hláskových změn, historikové zase mohou využívat hláskoslovného rozboru pro dataci textu nebo určení místa jeho vzniku.

Při dataci textu na základě jeho hláskového rozboru je třeba přihlížet také k jeho územní provenienci, neboť změny se ze svého centra šíří postupně a do vzdálenějších oblastí se dostávají později (nebo se nerealizují vůbec).

Poznámka: Při hláskovém rozboru textů administrativní povahy je třeba vycházet z těch částí, které se obměňují. Úvodní a závěrečné formule listin se z tradičních důvodů po dlouhou dobu stereotypně opakují, a proto mívají podobu tradiční (tj. jazykově neodpovídající období, v němž dokument vznikl).

Jak ukážeme dále, je dobrá znalost staročeského a staršího českého hláskosloví velmi důležitá jak pro správné porozumění dobovým textům, tak pro dataci písemných památek dosud časově nebo místně nezařazených.

S ohledem na uživatele těchto učebních textů je výklad složité hláskoslovné problematiky podán **zjednodušeným způsobem**. Nejprve je popsáno pračeské

(v nutných případech též praslovanské) východisko a poté jsou představeny jednotlivé změny v chronologickém pořadí se zdůrazněním těch faktů, které jsou důležité pro posluchače historických oborů.

Pračeské vokály

Tvořily následující systém:

´i/y	´u/u
´ě	
´e/e	´o/o
´ä/ä	´a/a

´ě = zavřená, úzce vyslovovaná samohláska *e*; nazývá se *jať* podle názvu písmene v staroslověnské abecedě.

Samohlásky byly krátké a dlouhé. Děly se na **přední** (´ä, ´ě, ´e, ´i) a **zadní** (*a*, *o*, *u*), přičemž přední samohlásky (kromě ´ě) měly za jistých podmínek zadní výslovnostní variantu (*ä*, *e*, *y*) a zadní samohlásky zase výslovnostní variantu přední (´*a*, ´*o*, ´*u*). Tento stav byl výsledkem pozdně praslovanských změn 10. století.

Rozdělení na přední a zadní samohlásky je založeno na jejich artikulaci (tj. na jejich tvoření). Při výslovnosti předních samohlásek (v grafickém zobrazení systému jsou uvedeny v předním sloupci na prvním místě) se jazyk zdvíhá k přední části patra, při výslovnosti samohlásek zadních (v grafickém zobrazení jsou na druhé pozici druhého sloupce) je jazyk zdvižen více vzadu. Podobně se polohou jazyka odlišovaly i výslovnostní varianty (u předních variant zadních vokálů byl jazyk – ve srovnání s výslovností jejich základních podob – posunut trochu více dopředu, v případě zadních variant předních vokálů tomu bylo naopak). – Ve staré češtině se výslovnostní rozdíly mezi základními podobami samohlásek a jejich variantami graficky nevyjadřovaly. Tam, kde je to pro pochopení výkladu nutné, označujeme přední samohlásky a přední varianty zadních samohlásek důsledně znaménkem ´ před příslušnou literou. Jinak se držíme obvyklého způsobu psaní.

Podle polohy jazyka se samohlásky ještě rozdělují na **nízké**, **středové** a **vysoké** (v grafickém zobrazení odpovídá uvedenému členění rozmístění jednotlivých hlásek: nízké – ´ä/ä, ´a/a, středové – ´e/e, ´ě, ´o/o, vysoké – ´i/y, ´u/u). Co do šířky otevření úst (čelistního úhlu) jsou nízké samohlásky otevřenější (širší) a samohlásky středové a vysoké postupně zavřenější (užší).

Samohláska *a* měla přední variantu v pozici mezi dvěma měkkými konsonanty (*slyšat´i* × *volat´i*) nebo po měkké souhlásce na konci slova (*duša* × *vo-da*). Samohláska *ä* měla zadní variantu před tvrdou zubodásňovou souhláskou (*svätý* × *sv´ät´it´i*). U hlásky *e* se zadní varianta vyslovovala po tvrdé souhlásce (nom. sg. *dobré* × *dobr´e*, dnes *dobře*), u *o* zase naopak přední varianta po konsonantu měkkém (*d´ěd´ic´ov´i* × *synov´i*). Podobná distribuce jednotlivých podob platila též pro ´*u/u*, ´*i/y*: přední varianta ´*u* následovala po měkkých konsonantech – akuz. sg. *dušu* × *u* – *vodu*, zadní varianta *y* po tvrdých konsonantech – *slyšat´i* × *i* – *l´ichý*. Rozdělení samohlásek na přední a zadní varianty je velmi důležité, neboť vedlo k řadě hláskových změn.

Hláska *ä* vznikla na přelomu 10./11. stol. z praslovanské nosovky *ę* (tj. [en]) a vyslovovala se jako široké (otevřené) *e* (tak také bývá nazývána):

psl. *měso* > pč. *m'äso*, psl. *světiti* > pč. *sv'ät'it'i*, psl. *světъjъ* > pč. *sv'ätý*. (Toto *ä* se po retnicích zachovalo ve slovenštině: *mäso*.) – Další praslovanská nosovka *ǫ* (tj. [on]) se v pračestíně změnila v *u* a zvětšila tak rozsah *u*, *ú* přejatého z praslovanštiny: psl. *rǫka* > pč. *ruka*, psl. *bǫ dǫ* > pč. *budu*.

O někdejší existenci nosovek svědčí nejstarší zápisy českých a jinoslavanských slov, zejména vlastních jmen, a jejich tehdejší přejímky do jiných jazyků. – Osobní jména doložená v listinách z 9.–10. stol. (v kopiích z 11. stol.) a na českých mincích z 10.–11. stol. dokládají nosovku *ę* (*Venceslaus*, *Myslenta*, *Sventopolkus*) i počátky její vokalizace v *ä* (*Veceslav*, *Mysleta*, *Svetopulk*, tj. vlastně *Väceslav*, *Mysläta*, *Svätopulk*). O existenci nosovky *ǫ* v 10. stol. svědčí např. lat. název Maďarů *Ungari* (< slovan. *ǫgri*). – V českých jazykových památkách z 11. stol. jsou už na místě nosovek samohlásky ústní, např. v Praž. zlomcích hlaholských akuz. sg. *molitvu* (modlitbu) místo očekávaného stsl. *molitvǫ*.

Ještě před změnou nosových samohlásek v ústní byly v pračestíně (rovněž v 10. stol.) odstraněny jiné praslovanské hlásky; byly to velmi krátké samohlásky *ъ* (tvrdý jer) a *ь* (měkký jer). V praslovanštině se původně vyslovovaly jako velmi krátké *y*, *i*, na přelomu psl. a pračeského období nabývaly e-ového zabarvení a poté se změnily v *e*, nebo zanikly. Zákonitost vokalizace nebo zániku jerů postihuje tzv. Havlíkovo jerové pravidlo: ve slovech se souvislou řadou slabik obsahujících jer počítáno od konce slova liché jery zanikají a sudé se vokalizují, tj. mění se v plné samohlásky (v češtině v *e*). Např. psl. *senъ* > pč. *sen*, psl. gen. sg. *senä* > pč. *sna*, psl. *dnъsъ* „den tento“ > stč. *dnes*. Do souvislé řady jerů patřila i případná předložka, a jestliže obsahovala jer, byla její stč. podoba závislá na jeho pozici: např. psl. *svъsvъtmъ* > stč. *se psem* × psl. *svъsvъtmъ* > stč. *s ševcem*. Z *ъ* vznikla zadní varianta *e* a umožnila opozici typu pč. *sen* < psl. *senъ* × *s'en* < psl. *senъ* „tento“. Tato pravidelnost byla později narušena analogií. Např. podle gen. sg. *domečka* (< *domъčъka*) dotvořil se v češtině nový nom. sg. *domeček*, kdežto náležitý nom. sg. *domček* (< psl. *domъčъkъ*) se stal zase východiskem ve slovenštině, srov. sloven. *domček*, *domčeka*. Narušování původní pravidelnosti nebylo ve staré češtině časté, ale později těchto případů přibývalo. Např. místo stč. *mech*, *mcha* (< psl. *mъchъ*, *mъcha*) je novočeské *mech*, *mechu* (s vkladným *e*) atp. (Ve střední slovenštině převažuje za tvrdý jer *o* (*statok*), vyskytuje se však i *e* (*sen*), za měkký jer je většinou *e* (*deň*), ojedinele *o* (*ovos*). Rozdílné výsledky vokalizace jerů patří k nejstarším diferencím mezi češtinou a slovenštinou.)

Jména knížat na českých denárech vyražených po r. 995, např. *Boleslav* < psl. *Boljeslavъ*, podávají důkaz o tom, že jery v liché pozici na konci slova už neexistovaly.

Další (z chronologického hlediska však v pořadí první, neboť začala na počátku 10. stol.) praslovanskou změnou, která výrazně přispěla ke vzniku jednotlivých slovanských jazyků, bylo **stahování** neboli **kontrakce** ve skupení hlásek vokál + *j* + vokál. V první fázi změny zaniklo intervokalické *j*, v druhé splynuly obě samohlásky v jednu dlouhou. (Stahování se účastnily také jery i nosovky.) V případě stejných hlásek byla výsledná samohláska přirozeně táž

(psl. *dobraja* > pč. *dobrá*), v případě různých probíhalo stahování podle následujících pravidel: první vokál rozhodoval, zda bude výsledná slabika „tvrdá“ či „měkká“, druhý vokál určoval kvalitu samohlásky: psl. *stojati* > pč. *stát'í* – výsledkem je zadní samohláska *á*, protože *o* je samohláska zadní × psl. *dějati* > pč. *d'át'í* (stč. *dieti*, nč. *dítí*) – výsledkem je přední varianta *'á*, protože *ě* je samohláska přední. Podobně psl. *dobryjъ* > *dobry*, psl. *dobriji* > *dobr'í* (nč. *dobří*), psl. *dobroje* > *dobré*, psl. *vojevoda* > *vévoda*.

Tam, kde se výsledek stažení odlišuje od očekávaného výsledku, najdeme vždy motivaci morfologickou: např. psl. *dělaješъ* > *děláš* – nepravidelný výsledek byl motivován snahou o uchování *-a-*, které je též v infinitivu a participiu *l-* ovém (*dělati*, *dělati*). – Ke stahování nedocházelo v tvarech, kde by se narušila morfologická nebo slovtvorná struktura slova (tj. velmi zjednodušeně řečeno např. struktura předpona – základ – přípona/*y* – koncovka), srov. psl. gen.sg. *ra-taj-a*, stč. *ra-taj-ě* (*rataj* = oráč), nikoli **ratá*. (V střední slovenštině nenastalo stahování v 7.p. sg. a-kmenů, srov. psl. *ženojъ* > *ženoju* > *ženou* proti psl. *ženojъ* > pč. *ženô* > stč. *ženú*. Tento výsledek bývá považován za jeden z nejstarších rozdílů mezi češtinou a slovenštinou.)

Pračeské konsonanty

Souhlásky	Ústní						Nosové
	závěrové (ražené)		úžínové (třené)		kmitavé	bokové	závěrové
	neznělé	znělé	neznělé	znělé	znělé	znělé	znělé
Retné	<i>p – p'</i>	<i>b – b'</i>		<i>v – v'</i>			<i>m – m'</i>
Zubodásňové	<i>t – t'</i> <i>c'</i> <i>č</i>	<i>d – d'</i> <i>dz'</i>	<i>s – s'</i> <i>š</i>	<i>z – z'</i> <i>ž</i>	<i>r – r'</i>	<i>l – l'</i>	<i>n – n'</i>
Předopatrové				<i>j</i>			<i>ň</i>
Zadopatrové	<i>k</i>	<i>g</i>	<i>ch</i>				

V pračestíně existovaly: retnice (labiály): *b, b', p, p', v, v', m, m'*; zubodásňové souhlásky (alveodentály): *d, d', t, t', r, r', l, l', n, n'; c', dz', z, z', s, s', č, š, ž*; předopatrové (palatály): *j, ň*; zadopatrové souhlásky (veláry): *g, k, ch*. (Termíny označují místo artikulace.)

K typickým rysům pračeského konsonantického systému patří:

1. Dvojice hlásek lišících se od sebe měkkostí, tj. páry složené z tvrdé a měkké, popř. změkčené hlásky: *b – b', p – p', v – v', m – m', d – d', t – t', r – r', l – l'* (jako *l* označujeme ve stč. období *l* tvrdé; pouze pro zvýraznění a lepší pochopení výkladu někdy používáme označení *l*), *n – n', z – z', s – s'*. Párové měkké a tvrdé souhlásky od sebe odlišovaly různá slova nebo jejich různé tvary, srov. např. *val* – substantivum × *val'* – imperativ slovesa *valiti*.

2. Dvojice hlásek lišících se od sebe znělostí × neznělostí: znělé *b* – neznělé *p*, podobně *d* – *t*, *z* – *s*, *ž* – *š*, *c* – *dz*, *g* – *k* atd.

3. Neexistence souhlásek *f*, *h* a *ř*.

4. Dvoji měkké *n*, jednak měkké *ň* < psl. *nj* (např. stč. *vóna* < psl. *vonja*), jednak změkčené *n'* (v pozici před předními samohláskami, např. *n'ic*, *n'ejsem*). – Měkké a změkčené varianty ostatních konsonantů, které vznikly obdobným způsobem, od sebe graficky neodlišujeme, protože se vyslovovaly zhruba stejně; z týchž důvodů označujeme obě varianty většinou termínem „měkké hlásky“.

5. Hláska *dz*, znělý protějšek k *c* (do 11. stol.). V odborné literatuře bývá někdy označována jako *z'*.

V té době byl v konsonantickém systému nejdůležitější rozdíl mezi tvrdými a měkkými souhláskami, protože na něm závisela řada hláskových změn.

Zubodásňové souhlásky bývají též označovány jako dásňové (alveoláry). Znělé hlásky se vyslovují s účastí hlasivek. Při jejich výslovnosti hlasivky kmitají, při výslovnosti neznělých zůstávají v klidu. – Termín měkká hláska zahrnuje jak hlásky měkké v užším smyslu (palatály), artikulované na tvrdém (předním) patře (palátu) – *ň, j*, tak změkčené (palatalizované), tj. ty, které podlehly palatalizaci + *n'*, *s'* atd. Měkkost se ve staré češtině většinou neoznačovala, pro potřeby výkladu ji označujeme znaménkem ´ (kromě *č, š, ž, j*, které byly jenom měkké; po nich mohla v době rozvinuté měkkostní korelace následovat pouze přední samohláska nebo přední varianta zadní samohlásky). Jinak se držíme obvyklého způsobu psaní. – Palatalizace neboli měkčení je změna hlásky záležející v tom, že se její artikulace přesune do oblasti předního (tvrdého) patra (paláta) nebo že se její artikulace spojí s pohybem střední části jazyka směrem k tvrdému patru. Druhý případ platí pro výslovnost předních samohlásek.

Hláskové změny v chronologickém pořadí

Změna *dz* > *z'*

V *z'* se měnilo každé *dz*, jak z psl. palatalizovaného *g'* (např. dat.sg. psl. *nog'ě* > *nodz'ě* > *noz'ě*), tak z psl. skupení *dj* (psl. *medja* > *medz'a* > *mez'a*). Změna proběhla na celém území českého jazyka, pouze ve vmor. a slez. nářečích se v některých případech zachovalo *dz* < *dj* (slez. *pokludzac'*, *pokludzeny*, místy ve vmor. nář. *hrádza* atd.). – Změna je doložena v bohemismech Kyjevských listů a Pražských zlomků hlaholských (např. imperativ *daz' < dadj'v*), tedy na sklonku 10. a v 11. stol. (Ve slovenštině se zjednodušilo v *z'* pouze *dz* z původního *g'* (srov. čes. *kněz* a sloven. *kňaz*), kdežto *dz' < dj* zůstalo zachováno, srov. sloven. *medza*, *hrádza* a čes. *mez*, *hráz*. Změna představuje další ze starobylých rozdílů mezi češtinou a slovenštinou.)

Pračeská depalatalizace

Depalatalizace neboli ztvrdnutí měkkých konsonantů se ve vývoji češtiny prováděly několikrát. První z nich se uskutečnila v době pračeské, odtud její

přívlastek pračeská nebo předhistorická. O jejich výsledcích se dozvídáme jen z nepřímých důkazů, neboť nejstarší česká grafika měkkost neoznačovala (např. po souhláskách, které pračeskou depalatalizací ztvrdly, nebyly prováděny změny závislé na měkkém konsonantu, viz např. *svatý* sub 2). První doklady pč. depalatalizace pocházejí z 11. stol. (např. jméno *Svatopulk* na českých denárech).

Ke ztvrdnutí některých původních měkkých souhlásek docházelo ve slabikách, po nichž bezprostředně následovala tvrdá zubodásňová souhláska (*t, d, n, s, z, r, l*, nově ztvrdlé *c*), v pozici před zaniklým lichým měkkým jerem (tj. *tb̥t > t't > tt*) i měkká zubodásňová (*c', č, š* a patrně i *n'*). Depalatalizaci patrně nepodlehlo *l'*; o tom svědčí např. nář. *led* (v případě provedené depalatalizace by muselo být *led*).

K depalatalizaci docházelo v následujících třech pozicích:

1. V slabikách typu *t'et > tet* (*t'* = měkká párová souhláska nebo *c'*, *e* = původní přední samohláska *e*, nikoli vzniklá z měkkého jeru, *t* = tvrdá zubodásňová souhláska): psl. *pętero* > *p'ät'ero* > *p'ätero* > *pätero* > *patero*. Výsledkem uvedené depalatalizace je např. novočeský rozdíl mezi nom. sg. *přítel* a gen. pl. *přátel*. Psl. nom. sg. *pręjatelъ* > pč. *pr'ät'el'* > *priet'el'* > *přítel* (přední varianta *'á* se v sousedství měkkých konsonantů změnila v *ie* a to pak později v *i*) × psl. gen. pl. *pręjatelъ* > pč. *pr'ät'el* > *pr'átel* > *přátel* (tvrdé koncové *l* depalatalizovalo *t*, v důsledku toho přešla přední samohláska *'e* ve svou zadní variantu *e* a celá slabika *te* ztvrdla. Ztvrdlé *t* pak zabránilo přehlásce *'á > ie*, protože ta se prováděla jen v sousedství měkkých konsonantů).

2. V slabikách typu *t'ät*, v nichž *ä < e*, tedy *t'ät > tät > tat*: psl. *svętiti* > pč. *sv'ät'it'i* > *světiti* (*'ä* v měkkém souhláskovém okolí přehlasovalo v *ě*) × psl. *svętęjъ* > *sv'ätý* > *svätý* > *svatý* (tvrdé *t* depalatalizovalo *v'* a zabránilo přehlásce *'ä > ě*; po ztvrdlém *v* se *'ä* změnilo ve svou zadní variantu a nakonec přešlo v *a*; stejně *Svatopulk < Svęto-*). Podobně je tomu v případech *p'ätý* > *pátý* a *p'ät'* > *pět*, *m'äso* > *maso* atd. Postupně prováděné depalatalizace svědčí o tom, že první typ (*t'et*) byl nejstarší: psl. *Vęceslavъ* > pč. *V'äc'eslav* > *V'äceslav* (*t'et*) > *Väceslav* > *Váceslav* (*t'ät*) > s pozdějším vypuštěním *e* a následným splynutím *cs Václav*.

3. V souhláskových skupinách, které vznikly po zániku lichého jeru (*tb̥t > t't > tt*): např. psl. gen. sg. *starъca* > pč. *star'c'a* > *starc'a* (vlivem *c'* ztvrdlo měkké *r'* a nemohlo se později změnit v *ř*), ale psl. nom. sg. *starъcb* > pč. *star'ec'* > *stařec* (zde depalatalizace neproběhla, takže měkké *r'* zůstalo a později se změnilo v *ř*). Psl. *plätъno* > pč. *plät'no* > *plätno*, imperativ *rъci* > *r'c'i* > *rc'i* (tvar *řci* je mladší a analogický), zatímco psl. *rъka* > *řka* (před *k* k depalatalizaci nedocházelo). Stč. *morský* < *-r's-* < psl. *-rъs-* atd.

Vzhledem k tomu, že na pračeské depalatalizaci závisí přehláska *'a > ä > ě*, která započala v druhé polovině 12. stol., jsou depalatalizační procesy počínající v 10. stol. omezeny tímto datem, tzn. že proběhly ještě před koncem 12. stol. Je pravděpodobné, že ve skupině *t'et* začala depalatalizace dříve než v pozici *t'ät*, už před zánikem jerů, protože se nerealizovala ve slabikách *se*, které vznikly z měkkého jeru (*sb̥nъ > s'en'tento' × sen < sb̥nъ'* představy nebo děje ve spánku).

Změna $g > \gamma > h$

V bohemikách z 10.–1. poloviny 12. stol. je na místě dnešního českého h důsledně konsonant g : např. *Boguzlau, Spitigneu, Jarogneu, Golesouici* (dnešní Holešov). Teprve v listině z roku 1169 se poprvé objevuje h (*Bohuslaus, Bohuse*), ovšem vedle g (*Groznata*, místo očekávaného *Hroznata*). Tato nejednotná grafika je prvním svědectvím o změně $g > \gamma > h$ (literou γ označujeme mezistupeň změny, zadopatrovou hlásku, která se vyslovovala jako znělé ch). Dokladů s h přibývá ponenáhu; v písemnostech 13. stol. už h sice převládá, ale g je stále ještě běžné (*grrnecne* „celní poplatek z hrnců“, *glava, Gradec, Dlugomil*), a setkáváme se s ním dokonce i na počátku 14. stol. Na základě těchto skutečností lze přibližně stanovit počátek a konec této změny, tj. 2. pol. 12. stol. – zač. 14. stol., její průběh však kvůli nejednoznačné grafice přesněji popsat nelze. Až do konce 13. stol. označoval grafém g nejen $pč.$ g , ale i ch (např. *Gwalo* = Chval, *Gotezlav* = Chotěslav) a grafém h poměrně pravidelně ch (*Hual* = Chval) a k tomu i nové γ či h . Kdy se tedy ze zadopatrové hlásky γ stala hrtanová souhláska h , z grafiky nepoznáme.

Změna se provedla důsledně na celém území českého jazyka, pouze skupina zg se vyvíjela odlišně. V některých případech se zg v zh změnilo a po nějaký čas trvalo (stč. *mezh* „mezek“), ale většinou změna provedena nebyla (stč. *mozg* „mozek“). Když po ukončení $g > h$ přestal konsonant g načas v souhláskovém systému češtiny existovat, změnilo se skupení zg v zk , např. stč. *mezh*, *mezk* „mezek“ a *mozg*, *mozk* „mozek“. Dočasná nepřítomnost g v souhláskovém systému vedla k tomu, že se po tu dobu nahrazovalo g v přejímaných slovech souhláskou k : *Markéta* < něm. *Margarete* < lat. *Margarita*. Pozůstatky tohoto stavu nacházíme v některých archaických nářečích. Nedostatek g je typický především pro některá nářečí jzč.: v cizích slovech je nahrazováno souhláskou k , např. *kroš*, *cikareta*, v domácích, v nichž g vzniká asimilací (*gdo*, *gde*), je místo něho h (*hdo*, *hde*). – S dalším přílivem cizích slov proniklo g do češtiny znovu a dnes se vyskytuje především ve slovech přejatých.

Znělé ch se dodnes vyslovuje před znělými souhláskami, např. *Boždan*.

Přehláska $'a > 'ä > ě$ a $'ä > ě$ (po $l' > e$)

Jak bylo vyloženo výše, vyslovovala se v pozici mezi dvěma měkkými konsonanty nebo po měkkém konsonantu na konci slova přední varianta zadní samohlásky a (značíme ji jako $'a$). V druhé polovině 12. stol., ale zejména ve století třináctém nacházíme doklady, v nichž je místo onoho $'a$ a také místo přední samohlásky $'ä$ (< e) nejprve litera e a později spřežky *ie*, *ye*. Např. osobní jména 1169 *Tuuridisse*, tj. *Tvrdišě*, 1175 *Cec*, *Ciec*, tj. *Čieč* (< *Čáč*). Jde o svědectví o probíhající změně (tzv. přehlásce) $'a$, $'ä > ě$. V Čechách patrně došlo nejdříve ke sblížení $'a$ s $'ä$, obě samohlásky se začaly vyslovovat jako široké e

(zapisujeme je jako *á*) a to se později změnilo v *ě* (dlouhé *á*, *á* v *ě* dlouhé, zapisované jako *ie*). Na Moravě se *a* i *ä* měnilo v *ě* nezávisle na sobě; o tom svědčí mor. nářečí, která za ně mají rozdílné výsledky.

1. Původní *á*, tj. *a* mezi dvěma měkkými konsonanty a po měkkém konsonantu na konci slova: *Jan á* > *Jěne* (vok. sg., nč. *Jene*), *čáša* > *čiešě* (nč. *číše*), *dušam í* > *dušěmi*, *slyšat í* > *slyšěti*, *l'ěžal í* > *ležěli*, *z'em á* > *země*, gen. sg. *otc á* > *otcě*, *božá* > *božie* (nč. *boží*), *náša* > *nášě*. (U nepárových měkkých hlásek *č*, *š*, *ž* je měkkost vyznačena háčkem, u *j* neexistoval tvrdý protějšek, a proto je nespojujeme s diakritikem *í*.)

2. Přední samohláska *á* < *ę* rovněž po měkkých uprostřed a na konci slova a ve skupení měkký konsonant + *ä* + *k*: *m'äckký* > *měkký*, *p'ät* > *pět*, *sv'ät'it'í* > *světiti*, *t'áhn'ěš* > *tiehneš* (ale *táhnú*), *kur'ä* > *kuřě*, *s'ä* > *sě*, *t'ä* > *te*, *trp'ä* > *trpie* (nč. 3.os.pl. *trpí*), part. nt-ové *trp'ä* > *trpě* atd.

Po *l'* se *á* i *ä* měnily rovnou v *e*: *vól'á* > *vóle* (novočes. *vůle*), *t'el'ä* > *tele*, *l'át'í* > *léti* atp.

Původní pravidelnost byla později narušena analogií. Dělo se tak zvláště v případech, kde přehláska způsobila střídání samohlásek ve jmenných a slovesných paradigmatech a narušila tak jejich jednotu (srov. *l'ěžal* (protože koncové tvrdé *l* přehlásce zabránilo) – *l'ěžel'í*, podobně *smál s'ě* – *sm'iel'í s'ě*, *táhnú* – *t'iehn'ěš*, *čas*, lok.sg. v *čes'ě* atp.). K analogickému vyrovnávání tvarů (*smáli se* podle *smál se*, lok.sg. v *čase* podle *čas*, nč. dvojí podoba významově rozrůzněná *táhnout* a *tíhnout*) docházelo až po 14. stol.; dnešní úzus pochází až ze století šestnáctého.

Podle historických dokladů lze klást přehlásku *á* > *ě*, *ä* > *ě* do období 2. pol. 12. – 1. pol. 13. stol. Sporadické starší doklady patrně zachycují jenom její mezistupeň *ä* (tzv. široké *e*).

V úplnosti proběhla změna pouze v Čechách a na sz. Moravě, na ostatním území Moravy je situace velmi pestrá. Obecně lze konstatovat, že směrem k východu přehlasovaných podob ubývá. V nářečích střmor. a ve vých. úseku nářečí čes.-mor. není provedena v deklinačních koncovkách měkkých typů, protože mají *-a* místo očekávaného *e*: *ulica*, gen. sg. *koňa*, *pola*, instr. pl. *ulicama* atd., ale *á* > *ě* proběhla, srov. střmor. [*pjet*, *hřibje*, *jehňe*, *te*]. V dialektech vmor. a slez. se přehláska *á* > *ě* vůbec nerealizovala v krátkých slabikách (*jasle*, *zjaviť*, *naša kaša*), kdežto za původní *ä* (< *ę*) je tu rovněž *ě* (ale s výjimkou koncového, jež zůstalo nepřehlasováno – *kuřa* < *kur'ä*), např. valašské [*m'ekký*, *p'et*]. V slabikách dlouhých většinou k přehlásce došlo, a to v obou případech, pouze koncové dlouhé *-ä* opět zůstalo nepřehlasováno: vmor. *oňi sedá*. V ostravském úseku neproběhla přehláska ani v samohláskách dlouhých.

Poznámka: Přehláska *á* > *ě*, *ä* > *ě* spolu s pračeskou depalatalizací odstranila přední a zadní varianty nízkých samohlásek a nakonec i samotnou samohlásku *ä*; po těchto změnách zůstala ve staročeském vokalickém systému jen jediná zadní samohláska *a*.

Staročeské asibilace: $t' > c'$, $d' > dz'$, $r' > ř$

V průběhu 13. a 14. stol. se ve staročeských zápisech na místě palatalizovaných zubnic t' , d' nesoustavně objevují c a méně často dz : *dzyecze* (tj. diete), *dzyelo* (dielo), *mylo/ky* (milosti), *czychi* (tichý), *řaczi* (státi) atd. Jedná se o asibilovanou výslovnost t' , d' , tj. provázenou sykavkovým šumem, tedy o jakési $t's$, $d'z'$, zapisované jako c , cz , dz . Asibilace není sice pravidelná, ale je doložena z různých oblastí českého jazyka, a proto ji nelze považovat za pouhý dialektismus (nář. jev), nýbrž za jev staročeský. Teprve později ustupuje a její zbytky nabývají nářeční povahy. Dodnes je zachována ve slez. dialektech (*c'icho*, *dz'edz'ina*), a jak ukazují různé hyperkorektní podoby, např. vmor. *tihla*, *tísař* (tj. „cihla, císař“), vyskytovala se na Moravě ve větším rozsahu než dnes. (Asibilace se uplatňuje rovněž v dialektech slovenských.)

Hyperkorektnost (též zvrtná, mylná analogie) je snaha o správnou podobu slova založená na jeho nesprávném pochopení. Ve staročeských zápisech se s ní setkáváme poměrně často (tzv. písařská hyperkorektnost). Např. na pozadí asibilace $t' > c'$ se původní c (původní stč. *ciesar'* apod.) někdy chápalo jako výsledek této změny, a proto bylo písaři, kteří už neměli oporu v dobové výslovnosti, „opravováno“ na jeho domněle původní, tedy „náležitou“ podobu (stč. *tie/řarz*). Některé stč. hyperkorektní podoby nakonec převládly: stč. *francy/řek* (< lat. *Franciscus*) a jeho rovněž stč. hyperkorektní podoba *franti/řek* – dnes *František*, nč. *totiž < totíž < točíz < točúž < stč. to čujž* (tj. „to slyš“) atd. – Obdobně si později počínali nářeční mluvčí, když chtěli navrátit slovu „původní“, tj. nenářeční podobu (mor. nář. *tihla*, *tísař*).

O tom, že asibilace měla v češtině 13. a 14. stol. své místo, svědčí celočeská a pravidelná změna $r' > ř$, jejíž podstatou je vznik sykavkového šumu mezi jednotlivými kmity měkkého r' . V $ř$ se změnilo každé měkké r' , tj. r' , které vzniklo z psl. skupení *rj*, i r' před předními samohláskami *i*, *e*, *ě*, *ä*, *ö*. Např. psl. *morje* > pč. *mor'ě* > *moře*, psl. *tri* > pč. *tr'í* > *tří*, psl. *star'ьcь* > pč. *star'ec'* > *stařec*, psl. *kurę* > pč. *kur'ä* > *kuře*, psl. *řьka* > *r'ka* > *řka*. Ojedinele vznikalo $ř$ ze spojení *-rs-* (*trstina* > *třtina*), většinou však ve slovech přejatých (střhn. *ors* > *oř*).

Poznámka: V pozici před tvrdými zubodásňovými konsonanty a před *č*, *š*, *c'*, *n'* se pračeské r' neudrželo; v důsledku pračeské depalatalizace ztvrdlo (10.–12. stol) – psl. *star'ьc'a* > *starc'a* > *starcě*, a proto se později nemohlo změnit v $ř$.

Tupý sykavkový šum, který je pro starou češtinu dobře doložen tehdejší grafikou, přiblížil $ř$ tupým sykavkám *č*, *š*, *ž* a v důsledku podobné výslovnosti docházelo k vzájemným záměnám, tj. $ř > ž$: pč. *r'ebro* > *řebro* > *žebro*, pč. *r'ebří* > *řebří* > *žebří* (nč. *žebřík*), $ž > ř$: nář. *krádeř*, *drůbeř*.

O změně $r' > ř$ vypovídá tehdejší grafika. Prvními doklady o provedené změně jsou bohemika v podobě vlastních jmen místních *Lukohorřány*, *Orřechow* zapsaná v listině z r. 1237, ale v průběhu 13. stol. stále převládá na místě dnešního $ř$ litera r . Pokusy odlišit novou hlásku $ř$ od r byly ojedinelé a spíše náhodné: *s* – 1263 *Psid* (tj. osobní jméno *Přěd*), *rsh* – 1257 *Ivrřhik* (tj. *Juřík*). K důslednému rozlišování hlásek r a $ř$ dochází až na počátku 14. stol., kdy se

konsonant *r* zapisuje jako *r* a konsonant *ř* jako spřežka *r/*(*rs*); odchylky nebyly příliš časté: např. *rzz* (*hrzziechy* (*hřiechy*)).

V některých rukopisech je rozlišováno znělé *ř* spřežkou *rz* (*brziucho*, tj. břucho) a *ř* neznělé spřežkou *r/* (*kr/řvdu*), ale jinak od 40. let 14. stol. převládá při označování *ř* spřežka *rz*. Spřežky pro *ř* se obvykle skládaly z litery *r* a litery či spřežky, které zároveň označovaly tupé sykavky *ž*, *š* (*r/ž*). V dalším století zavedl Hus pro označení *ř* literu *r* a ta se později začala psát s háčkem místo tečky.

Změna proběhla na celém území českého jazyka a provedla se i v polštině. (Nenastala ve slovenštině, v ní *r* ztvrdlo, např. *tri*. Neexistence *ř* je dalším významným znakem, který odlišuje slovenštinu od češtiny.) Nedostatek *ř* v kopaničářských nářečích jižní Moravy není výsledkem odlišného vývoje češtiny, nýbrž pozůstatkem po slovenských kolonistech, kteří tuto oblast v 17. stol. osídlili.

Přejetí konsonantu *f*

Jedním z typických znaků pračeštiny byl nedostatek *f*. Tato hláska existovala jen ve slovech onomatopoických (zvukomalebných) a citoslovečných, např. *fučati*, *fi*. O tom, že v pračeském konsonantickém systému *f* scházelo, svědčí přejímaná slova, jejichž *f* bylo v češtině nahrazeno konsonantem *p* nebo *b*: srov. střhn. *biscof* > *biskup*, lat. *Josephus* > *Josepus*, později *Josef*, *Fabian* > *Pabian*, *Babian*, lat. *firmare* > *biřmovat*, střhn. *fasant* > *bažant*. První doklady *s f* pocházejí z konce 13. stol., ve 14. stol. jsou už běžné (*fík*, *frejjeř* 'záletník', *firma-ment* 'obloha' atd.). Patrně v této době vznikalo české *f* z nečetných skupení *pv* (> *pf* > *f*), např. stč. *úfati* (z pč. *úpvati*).

Z uvedeného vyplývá, že stará čeština cizí konsonant *f* přijala, a je třeba dodat, že se tak stalo z vnitrojazykových příčin. Tehdy se totiž v konsonantickém systému začala prosazovat opozice znělost × neznělost, to znamená, že většina souhlásek tvořila páry, jež se od sebe lišily právě jen znělostí, jako např. *b* – *p*, *d* – *t*, a jejich členy se v některých pozicích navzájem zastupovaly (viz asimilaci znělosti). Konsonant *f*, jenž k nám pronikal s přílivem cizích slov, se nabízel jako vhodný neznělý protějšek *k* *v*, které bylo do té doby osamoceno. Obě hlásky se ovšem lišily více znaky než jen znělostí (*v* bylo bilabiální a *f* retozubné), a proto se bilabiální *v* změnilo v dalším vývoji (patrně po 14. stol.) v retozubné.

Souhláska *f* se nejčastěji psala zdvojeným *ff* (*uffati*, tj. úfati), méně často gramem *f* (*fal/owati*, tj. falšovati), ojediněle spřežkami jinými, např. *ph* (*yozeph*).

Slabikotvorné hlásky *r*, *l*

České souhlásky *r* a *l* mají za jistých podmínek schopnost tvořit slabiky stejně jako samohlásky (*prst*, *plny*). Jsou to tzv. hlásky slabikotvorné (při výkladech bývají často označovány jako *r̥* a *l̥*). Zvláštností stč. slabikotvorného *r̥*

a /j/ byly výrazné průvodní samohlásky, tj. hlásky, které stály buď před slabikotvornými hláskami, nebo za nimi a provázely jejich výslovnost: *sirdce, srydce, Vliček, Vliček* (osobní jméno *Vliček*). První zápisy slabikotvorných hlásek pocházejí již z 11. stol. (*Plizen*, tj. dnešní *Plzeň*, *Svetopvlc*, tj. *Svätopuljk* < psl. *Svetopъlkъ*, dnešní *Svatopluk*, na českých denárech) a v průběhu 12.–14. stol. jich výrazně přibývá. Hojnost dokladů poskytují jak bohemika a glosy 12.–13. stol., tak souvislé texty z konce 13. a následujícího 14. stol. K nejstarším dokladům patří: 12.–13. stol. *Dlugomil, Dulgomil, Dligomil, Dilhomil, Verchozlaus, Wurchozlaus, Wirchozlaus*, tj. vlastní jména osobní (antroponyma) *Dlúhomil* (< pč. *Dlŕgomil*) a *Vrchoslav, zauír/ení* (tj. *zavřzení*) atd.

Existovaly následující možnosti zápisu:

1. Hlásky /r/ a /l/ se označovaly stejnými literami jako *r* a *l* souhláskové: *czrw* (tj. *črv*, dnešní *červ*), *šmrt, plny, wlk*.
2. Zdvojenými literami *rr, ll*: *czrrt* (*črt*, tj. *čert*), *šrrdce, wllnu, naplleno*.
3. Nejvýstižnější a patrně i nejužívanější byl způsob, který zachycoval výslovnost /r/ a /l/ průvodním vokálem.

K dispozici bylo několik možností.

a) Nejčastější bylo *i, y*: převládala grafika *ir, yr, il, yl*, druhý způsob, tj. *ri, ry, li, ly*, se uplatňoval méně, ve větší míře pouze v památkách do konce 13. stol. Např. *širdcem, do hirdla, Yahodina chyrvena* (tj. *červená, dnes červená*), *tyrpieti* (tj. *trpěti*), *pyrweho, Wiltaua, pilnoft* (tj. *přnost*), *mylcyety; sridece, tryhaty, Vliceg* (osobní jméno *Vliček*, tj. *Vlček*).

b) Častá je též grafika *lu*. Jak ukazují např. bohemika *Chulmec, Chlumec* vedle výchozí podoby *Chl̄mec* < *chl̄m*, označovalo *lu* zprvu rovněž spojení /l/ s nestabilizovaným průvodním vokálem *u*, ale už od konce 13. stol. bylo téměř pravidelnou střídnicí za pč. /l/ tvrdé a ztvrdlé. V této pozici se skupina *lu* uchovála do nové češtiny: *mluwyty, czlun, dluhy* (tj. *dluhý*). Od 14. stol. je tedy jen jedno slabikotvorné /l/, a to původní měkké po retnicích (*přny* < psl. *pъlnъ*), v ostatních případech je dnes *lu*. – Zápisy *ul, ur, ru* se sice vyskytují po celé období 11.–14. stol., ale jen zřídka: *zamalczeno, Zuatopulch, Surbia...*

c) Ojedinelý je průvodní vokál v podobě *e*: *zamerzla, velna*. Častěji se objevuje jen ve spojení *čr; žr* (*k czertu, czerny, zernov*), ovšem vedle jiných možností (ještě ve 14. stol.: *črný, černý, črný, črv, čyrv, červ, červenost, čirvenost*). Případy s *čer, žer* postupně převládají a nakonec se na místě původního spojení *čr; žr* ustálila skupina *čer, žer*. Stopy někdejší výslovnosti /r/ se uchovaly jen v některých dialektismech ve středním úseku vmor. nářečí (*ščrk*, tj. *šterk, žrd*, tj. *žerď*).

Podobně jako samohlásky byly i slabikotvorné hlásky /r/ a /l/ dlouhé a krátké (*rozřhati, vřci, vřčě*). Grafika délku nezachycovala, teprve v Husově době byla někdy označována čárkou (*wřci*). Tato délka se uchovala pouze v archaických vmor. nářečích (*vřca, třni*) a ve stejné oblasti se jako okrajový archaismus uchovalo dlouhé tvrdé slabikotvorné /r/ (*třct*, tj. *tlouct*). – Jinak se původní délka nebo krátkost slabikotvorného tvrdého /r/ projevuje v délce průvodního *u*: *dluh x dluhý, ně. dlouhý*.

Tehdejší grafika nám podává spolehlivé svědectví o tom, že se slabikotvorné hlásky /r/ a /l/ v průběhu 11.–14. stol. vyslovovaly buď s minimálním hlásko-

vým doprovodem podobně jako v nové češtině, srov. *vlk, plný*, nebo – a to patrně častěji – se zřetelným průvodním vokálem. O i-ové výslovnosti průvodních samohlásek přesvědčivě vypovídají rýmy ve veršovaných památkách: např. *nošlyty – došmyrty*, tj. *nositi – do smirti*. Pestrost v zápisech slabikotvorných hlásek však ukazuje na skutečnost, že průvodní vokály byly hlásky nepevného postavení a neurčité kvality.

Po 14. stol. se grafika slabikotvorného *r* a *l* ustaluje do té podoby, jak ji známe z nové češtiny. Zápisy průvodních vokálů mizí, zůstávají jen litery *r* a *l* (kromě zmíněných případů, v nichž se průvodní samohlásky uchovaly do nové češtiny, tj. *lu* za původní tvrdé a ztvrdlé *l*, a *čer, žer* místo slabikotvorného *r* po sykavkách *č, ž*). Z toho je zřejmé, že se od 15. stol. ustalovala výslovnost slabikotvorného *r* a *l* bez výraznějších průvodních vokálů.

Starší stav uchovaly pouze některé okrajové dialekty. Nejblíže staročeské situaci jsou patrně nářečí slezská, která mají krátký průvodní vokál blízký *y*, častěji před slabikotvornými hláskami, ale v některých typech dialektu až po nich (*kyrk, kryk, pylny*, tj. *plný, vylna...*). Průvodní vokál v podobě *e* (*herlička, kerk, bavelna*) je nápadným znakem nářečí podkrkonošských a kladských. Stopy původního stavu v podobě ojedinelých dialektismů zůstaly v českých nářečích jihozápadních (*Pilzeň, umerlec/um^c rlec/umirlec* atd.).

Vývoj pobočných slabik

Jery tvořily slabiky stejně jako ostatní samohlásky, a proto po zániku lichých jerů docházelo v těch slovech, které je obsahovaly, k zmenšení počtu slabik: např. psl. *db-nb-sb* „den tento“ > stč. *dnes*. Původní trojslabičné slovo se stalo jednoslabičným. Pokud se vytvořily snadno vyslovitelné souhláskové skupiny, zůstaly většinou uchovány dodnes (psl. dvouslabičný gen. sg. *pb-sa* > jednoslabičný čes. gen. *psa*), ale v případě souhláskových skupin obsahujících jedinečné hlásky *l, r, j, m, n* vznikaly většinou pobočné slabiky (tj. skupiny souhlásek, jež sice samostatnou slabiku netvořily, ale vyslovovaly se s vedlejším vrcholem zvučnosti na příslušné hláске). Mezi jednoslabičné útvary patřila po zániku lichých jerů např. slova *bratr, mohl, jmám, sedm, bázn*. Svědčí o tom staročeské verše se závazným počtem osmi slabik, v nichž je takovým slovům, např. *mohl, mistr* apod., vyhrazena pouze jedna slabika.

*Kto má tako světlá zraky,
by mohl ty cesty poznati...*

*Tehdy mistr slyšav řeč takú,
vida v něm moc nejednakú... (ALX)*

Pobočné slabiky se vytvářely ve čtyřech pozicích: 1. Souhláska *j, r, l, m* je na počátku slova: *rty, rváti, lháti, lstivý, jsem, jhráti, jdu*, gen. a akuz. sg. *jho, mdlý*. 2. Hláska *r* nebo *l* je na druhém místě ve slově: *krve, hltati*. 3. Hláska *r, l* se nachází uvnitř slova: *sedlka, jablko, bidlko, bratrský*. 4. Souhláska *r* a *l*, ojedinele *m, n* je na konci slova: *nesl, bratr, mysl*, gen.pl. *sestr, sedm, bázn*.

Už ve 14. stol. započal proces, v němž byla postupně odstraněna většina pobočných slabik. K jejich odstranění se nabízely tři možnosti: a) zánik příslušné hlásky (zvláště na počátku a uvnitř slova, srov. nč. *hráti*, akuz. sg. *ho, selka* < *jhřáti, jho, sedlka*), b) vkladná samohláska (ve všech pozicích, ale zejména v typu 3, 4, srov. bohemikum *Listimír* místo *Lstimír*, nč. *bidélko*, gen.pl. *sestr* > *sester*, výslovnost [*sedum*], *bázn* > *bázeň*), c) změnou *r, l* (ojediněle *m*) v slabikotvorné; pobočná slabika se stává slabikou plnou a jednoslabičné slovo se tak stává dvouslabičným (především na druhém místě ve slově – *křve, sřza* a na konci slova – *nesř, bratrř, sedřm, mysř*, ojediněle i jinde – *jabřko, bratrřskř*). Některé pobočné slabiky se na počátku slova dochovaly dodnes: *rváti, lháti, rty*.

Uvedené změny započaly ve 14. stol. a pokračovaly ve stoletích následujících. Často probíhaly jinak ve spisovném jazyce, jinak v nářečí, např. nč. *lžíce* s původní pobočnou slabikou × nář. *lyžica* s vkladnou hláskou × střmor. *žlica* s metatezí (přesmykem); spis. a mor. většinové *nesl* s novým slabičným *ř* oproti obecně českému a slez. *nes*, vmor. okrajovému *nesěl* atd.

Frekventované tvary *jsem, jsi...* se sice vlivem ustáleného grafického obrazu v psané podobě uchovaly, ale vyslovují se bez *j*, podobně *du* místo *jdu* apod.

Změna (tzv. přehláska) *´o > ě* (po *l´ > e*)

Přední varianta zadní samohlásky *o* (při výkladech zapisovaná jako *´o*) vzniká v nečetných pozicích po měkké souhlásce. Jedná se většinou o nepůvodní koncovky jo-kmenů začínající na *-o* (dat. sg. *dědic´ovi* namísto původního *dědic´u*, gen.pl. *zlodějov* namísto *zloděj*, dat.pl. *koňom, srdc´óm* atd.) a *o* stejně začínající přípony připojované k základům s posledním konsonantem měkkým (*-ovati – bičovati*, přídavná jména přivlastňovací *král´ov...*, adjektiva se sufixem *-ový – kyjový*, substantivizované adjektivum *král´ová*, synovské pojmenování *král´ovic* atd.).

Na místě této přední varianty *´o* se ve 14. a 15. stol. objevuje *ě*, v případě *´o* pak *ie*, po *l´ e, é* (v grafice v prvním případě obojí jako *ie* nebo *ye*, po *l´* jednotně *e*): např. *o diediczyewi, kralewy, zlodiegiew, zlodiegim, frdciem, bicziewali, tancziewati, sto kygiewych ran, kralewa*. Po 15. stol. začínají tyto přehlasované podoby ustupovat, až se změna nakonec ve většině případů zrušila. Jedinými pozůstatky dochovanými do nové češtiny je dat. pl. deklinačního typu *mořím* a ojedinělé tvary, jako např. dat. pl. substantiva *kůň – koním* (< *-iem* < *´-óm*), podoba *králevic*, ovšem vedle *královic*.

Příčinou ústupu změny jsou nepochybně omezené možnosti výskytu přední varianty *´o*; vyskytuje se totiž pouze v příponách (deklinačních, konjugačních, slovotvorných), není v základech slov. V příponách však silně působí analogie, a nemá-li změna oporu ve slovních základech, může být touto analogií postupně zrušena. Tak se stalo v případě přehlásky *´o > ě*: přehlasované podoby sufixů se analogicky vyrovnaly (podle typu *kupovati* se obnovily nepřehlasované po-

doby – *tancovati*, podle *chlapův* > *chlapův* – *králův*, *králův*, podle tvrdých deklinačních typů *chlapovi* – *dědicovi* atd.). Jak ukazují historické doklady, proběhla změna patrně jen v Čechách, ale ani na tomto území nebyla pravidelná (v jednotlivých památkách se vedle sebe vyskytují podoby přehlasované i nepřehlasované, v některých rukopisech není přehláska zachycena vůbec).

Změna (přehláska) *´u* > *i*

Měla lepší předpoklady než přehláska *´o* > *ě*, neboť přední varianta *´u*, vznikající po měkkých konsonantech, se hojně vyskytovala jak v deklinačních a konjugačních příponách, tak v slovních základech. Přehláska *´u* > *i* pronikla poměrně rychle do grafiky, takže poskytuje spolehlivou oporu při dataci staročeských textů.

Do konce 13. stol. stojí na místě předního *´u* pravidelně litera *u* (akuz. sg. *duřfu*). Také na počátku 14. stol. ještě *´u* zůstává, ale grafika *iu*, *yu* (akuz. sg. *duřfy*) vedle *u* naznačuje, že se jeho výslovnost liší od základní zadní samohlásky *u*. V druhé třetině 14. stol. se už objevují doklady, v nichž je na místě předního *´u* grafem *i* nebo *y*, kolem poloviny 14. stol. se tyto případy množí a v poslední třetině 14. stol. již zápisy *s i*, *y* zcela převládají (*duřfy*). Je to svědectví o tom, že změna byla provedena. Mění se každé *u* po měkkém konsonantu bez ohledu na hlásku následující.

Změna proběhla v dlouhých i krátkých slabikách, v slovních základech, koncokách i příponách: *břucho* > *břicho*, *cuzí* > *cizí*, *Juří* > *Jiří*; dat. sg. *mořu* > *moři*, *oráču* > *oráci*, *znameňú* > *znamení*; akuz. sg. *dušu* > *duši*; instr. sg. *kořtu* > *kořti*, *duřú* > *duři*; 1. os. sg. *kupuju* > *kupuji*, 3. os. pl. *oni kryjú* > *kryjí*; *mal'učký* > *maličký*... Změna se prováděla – až na některé výjimky izolovaných slov, jako např. *ocún* – důsledně. V prezentních tvarech typu *kupovati*, jejichž základ končí na měkkou souhlásku, dochází k přehlásce také (*kralyge*, tj. *kral'íje*, *pracygete*, tj. *prac'íjete*), ale vliv sloves s neměkkým zakončením základu byl tak silný, že se vedle tvarů s přehláskou udržely i tvary nepřehlasované (*boyugete*, tj. *bojujete*). V 15. stol. přehlasované tvary ustupují a nakonec zanikají zcela.

Přehláska proběhla v celých Čechách, pouze v nářečí přechodného pásu českomoravského nebyla provedena v krátkých koncových slabikách podobně jako v nářečích moravských (*našu kašu*). Dále na východ přehlásky ubývá, konkrétní případy mívají různý rozsah. Velmi obecně lze konstatovat, že v záp. části střmor. nářečí byla většinou provedena (např. *klíč* < *kl'úč*), dále na východ zůstala většinou neprovedena a staré *´u*, *´ú* > *o*, *ó* (*klóč* < *kl'úč*). V nář. vmor. a slez. nebyla provedena vůbec; staré *´u*, *´ú* tam později splynulo s *u*, *ú*. Ale je třeba mít na mysli, že na výslednou podobu koncovek měla velký vliv morfolo- gická analogie (např. akuz. a instr. sg. typu *pěší* má tvary *s -í* i na vých. Moravě).

Poznámka: Novočeské podoby *píšu*, *pláču*, *kupuju*, *kryju* atd. nejsou svědectvím o neprovedené přehlásce. Pronikly do spisovné češtiny teprve ve 20. stol. pod vlivem koncovky *-u*, převládající v 1. slovesné třídě (*nesu*, *beru*...) a výhradní ve třídě druhé (*tisknu*, *minu*, *začnu*).

Hlavní historická depalatalizace

Způsobila ztvrdnutí většiny tehdejších palatalizovaných souhlásek a tím odstranila hlavní znak pračeského a raně staročeského konsonantického systému, totiž protiklad měkkých a neměkkých konsonantů (např. $s \times s'$, $sen \times s'en$ 'tento', viz Pračeské konsonanty). Depalatalizační proces započal zhruba v polovině 13. stol. a byl ukončen na konci 14. stol. Grafika nám o těchto důležitých změnách mnoho nevypráví, protože měkkost konsonantů se většinou neoznačovala (kromě spojení souhláska + *ě*, např. *šye*, tj. *s'ě*, a později *šé*). Na jejich provedení usuzujeme z pozdější podoby češtiny.

Nejprve byly odstraněny měkké retnice b', p', m', v', f' (ve zbytcích zůstaly uchovány v severní části východomoravských nářečí; zde se dodnes vyslovuje [*b'ežet, v'eřit, m'esto*] na rozdíl od spisovné češtiny a většiny nářečí, pro něž je typická výslovnost [*bježet, vjeřit, mňesto*], nářečně též [*mjesto*]). Poté přišly na řadu palatalizované zubnice d', t', n' (např. $d'en' > den$). Před *i* a *ě* byla palatalizovanost zubnic větší než v ostatních případech, a proto v těchto pozicích depalatalizaci nepodlehly, nýbrž se změnilly v palatály t', d', n' : *děti* $> d'et'i$, *n'ic* $> n'ic$ (*n'* splývá s *ň* zděděným z praslovanštiny).

V dalších výkladech většinou palatalizované d', t' a palatální d', t' graficky nerozlišujeme.

V době postupného rozkladu protikladu měkkost – neměkkost se pak d', t', n' před *i* a *ě* začlenily do konsonantického systému jako samostatná řada palatál t', d', n' . Ve spojení s *e* se konsonanty d', t', n' depalatalizovaly (*n'ebud'et'e* $>$ *nebudete*), pouze ve slez. nářečích se sblížily s palatálami a v některých úsecích se ještě dále vyvíjely (např. v mor. úseku – *ňebud'et'e*, na Ostravsku *ňebudz'ec'e*).

V další fázi se depalatalizovaly sykavky $ž' > ž$, $š' > š$, $č' > č$, $z' > z$, $s' > s$, $c' > c$ (odchylky nacházíme jen ve slez. nářečích) a *ř* před *ě* (*ř'ěka*, gen. sg. *moř'ě* $>$ *řeka*, *moře*).

Poznámka: Jistým, ovšem poněkud opožděným svědectvím o depalatalizaci sykavek je důsledné psaní *y* po ztvrdlém *c, s, z* (*cyzý, šyla* v bratrském pravopisu).

V průběhu depalatalizačních procesů byly přehláskami $a > ě$, $o > ě$, $u > i$ odstraněny další pozice, v nichž se měkké hlásky vyskytovaly. Poté zůstaly už jen měkké konsonanty na konci slov, a proto byly – jako jev ojedinělý – rovněž depalatalizovány.

Výsledkem depalatalizace je nová výslovnost: $d'en' > den$, $p'ět' > pjet$ (v grafice *pět*), $kost' > kost$, $dan' > dan$, $bázn' > bázn$ „bázeň“. V některých případech byla měkkost na konci slova analogicky obnovena, a to podle pádů, jejichž koncovky *i* nebo *ě* depalatalizaci bránily. Např. *bázn'*, později *bázeň* podle gen., dat. a lok. *bázn'i*, *daň* podle gen., dat. a lok. *daňi* atd.

Vývoj *l – l'*. Pouze protiklad měkké *l'* – tvrdé *l* zůstal uchován, ale protože byl v tehdejší konsonantickém systému osamocen, začal se postupně stírat. Svědectví o tomto procesu podává na počátku 15. stol. Jan Hus, který vytyká Pražanům, že ve výslovnosti nezachovávají rozdíl mezi tvrdým a měkkým *l*

a mezi *i* a *y* (říkají *prý líko*, *tobolka* s *l* středním (artikulačně blízkým dnešnímu) místo *lýko*, *tobolka* s náležitým *l* tvrdým). V nové výslovnosti spatřuje Jan Hus vliv němčiny. – Uvedená změna probíhala na přelomu 14.–15. stol. a jejím výsledkem nebyla depalatalizace měkkého *l*, nýbrž *l* střední jako výsledek splynutí obou členů dvojice (tj. *l* tvrdého a měkkého). Dvoji *l* se zachovalo pouze v nářečích na východní Moravě, ve Slezsku a v okrajových úsecích Čech.

Změna *ě* > *e* (ztráta jotace)

V rámci hlavní historické depalatalizace splývá krátké *ě* s *e*. (Ve 14. stol. byl *i*-ový komponent diftongu *ě* reflexem někdejší měkkosti předchozího konsonantu.) Změna probíhala především v druhé polovině 14. stol., a jak ukazuje tehdejší grafika, byla rozložena do několika fází. V první polovině 14. stol. bylo *ě* zapisováno většinou spřežkami *ie*, *ye* (*cziezzta*, *czyeſta*, *rsiechz*, *lybuſſye*, tj. *čěsta*, *řeč*, *Libuše*), v druhé polovině už takových případů ubývá a na místě spřežek nacházíme stále častěji grafém *e* (*czeſta*, *rzecz*, *lybuſſe*). To je jasný důkaz o ztrátě jotace. Jejím dalším svědectvím je zvrtná analogie vytvářející *ě* hyperkorektní (písaři píší *ye*, *ie* tam, kde bylo vždy náležité *e*, protože už nemají povědomí o původní výslovnosti): *naſſye* místo neutra *náše*, *gyey* místo akuz. sg. mask. *jej* atd.

Změna začínala od měkkých souhlásek. Okolo poloviny 14. století se uskutečnila po palatálách *j*, *ň* (part. nt-ové mask. *raduge* místo předpokládaného *radujě*), pak po *d'*, *t'* (o tom vypovídá především pozdější Husova grafika označující měkké souhlásky *t'*, *d'* tečkou, např. *telo*), v poslední třetině 14. stol. s přesahem do století 15. proběhla po *ž*, *š*, *č* (*lybuſſe*) a nakonec po *z*, *s*, *c*, *ř* (*ě* místo *ſye*).

Pokud se ve staročeských písemnostech uvedená posloupnost neodráží (např. v Legendě o sv. Kateřině ze 14. stol. jsou uchovány vedle sebe podoby *s ě i e*, a to po všech souhláskách včetně *j*, *ň* – *jěti*, *jetí*), je to svědectví o tom, že jde o opis starší předlohy, která patrně vznikla před započítím změny *ě* > *e* nebo na samém jejím počátku. V takových případech písař sice opisoval z předlohy náležité starší podoby, tj. nezasazené ztrátou jotace (*jěti*), ale zároveň vnášel do opisu svoje povědomí (*jeti*; v té době již byla jotace prováděna a písař neměl oporu ve výslovnosti).

Po retnicích byl vývoj *ě* odlišný. V některých staročeských textech sice nacházíme náběhy ke ztrátě jotace také po retnicích (např. ve 14. stol. *ſwetloſt*, *meſieć*, *tobe* místo očekávaného *světlost*, *měsiec*, *tobě*), ale jinak se slabiky *bě*, *pě*, *vě*, *mě*, *fě* rozložily na skupení tří hlásek, tj. [*bje*, *pje*, *vje*, *mje*, *fje*] (srov. dnešní [*bježet*, *pjena*, *vjenec*, *offera*]), skupina *mje* se poté změnila artikulační asimilací v *mňe* (kromě okrajových dialektů), proto je spisovné a nář. [*mňesíc*] a pouze nář. [*mjesíc*]. První doklady na změnu *mj* > *mň* pocházejí z konce 14. stol. V spisovné češtině připomíná ztrátu jotace po retnicích jen několik slov (např. *veverka*, *kúpel*); v nářečích byl vývoj obdobný, pouze dialekty východočeské představují výjimku, protože v nich tato změna po retnicích proběhla a stala se jejich typickým rysem: *pet*, *bežet*, *meděnej*, *veřit*.

Poznámka: Ztráta jotace zahajuje řadu hláskových změn závislých na délce samohlásky. Počínaje touto změnou vyvíjejí se dlouhé samohlásky jinak než krátké (např. na rozdíl od splynutí krátkého *ě* s *e* přetrvává dlouhé *ě*, v transkripci *ie*, po celé 14. století a později se takto vzniklý diftong *ie* změní v *í*, *znamenie* > *znamení*).

Změna (diftongizace) *ó* > *uo*

Diftongizace je změna jedné hlásky – monoftongu – v dvojhlásku – diftong.

Je první staročeskou změnou, která zasahuje pouze samohlásky dlouhé (v případě *o* krátkého byla zcela ojedinělá, např. *kuořtel*, *yakuo*, a nakonec se neprosadila). Je doložena již na počátku 14. století (1313 *Duol*), ale v hojnějším počtu ji nacházíme až na konci téhož století. V 15. století bylo *uo* již v plném rozsahu, tehdejší zápisy s původním *ó* namísto *uo* jsou vysvětlovány konzervativní tradicí. Příklady změny: *dóm* > *duom*, *bóh* > *buoh*, *svój* > *svuoj*, *chlapón* > *chlapuov* atd.

Sporadická grafika přelomu 14.–15. století, jež označuje čárkou převládající (tj. delší) komponent dvojhlásky, vypovídá o postupném přehodnocování závažnosti jejich komponentů (zprvu *uó* – *duóm*, později *úo* – *zafupúow*), jež ve své konečné fázi vyústilo v *ú* (v grafice *ü*).

V *uo* se změnilo každé dlouhé *ó* po tvrdých souhláskách, tedy i *ó* sekundárně zdložené po předložkách a předponách, jako např. v *óci* > *vuoči* (dnes *vůči*), *zóstati* > *zuostati* (dnes *zůstat*). Nejstarší doklady pocházejí rovněž z počátku 14. století: *k ōku*, tj. *k óku*.

Tato změna proběhla do konce 14. století po celém území českého jazyka kromě okrajového nářečí severoopavského.

Výsledný diftong *uo* představuje jen přechodný stupeň; ještě v průběhu 15. století se monoftongizuje, tj. mění v jednoduchou hlásku *ú*, zapisovanou jako *ü*. Tomuto pokračování bude věnována pozornost v rámci popisu pozdějších změn.

Vývoj konsonantu *v*

Staročeské *v* bylo hláskou bilabiální (obouretnou), vyslovovalo se za pomoci obou rtů a bylo artikulačně blízké *u*. Znělo tedy jinak než dnes, kdy je *v* retozubné. (Pro označení bilabiální výslovnosti *v* se dnes užívá fonetického symbolu [w].) Obouretná výslovnost je bezpečně doložena staročeskou grafikou a nářečními doklady:

1. Hlásky *v* i *u* se ve staré češtině píše stejným způsobem (*Pauel*, *sluncze*, *velmi*, *vřlyřlaw*, tj. uslyšav, *synowe*, *wczinil*, tj. učinil). K označení *v* se někdy užívá spřežek, např. *wu*, *uu* (*řwue*, tj. své, *tuuych*, tj. tvých), nebo naopak grafém *w* označuje celou slabiku *wu* (*zwk*, tj. zvuk).

2. O bilabiální výslovnosti *v* svědčí dále fakt, že se předložka *v* mění před retnicemi v samohlásku *u* (v *Prazě* > *u Prazě*; podrobněji viz Disimilační změny).

3. Dalšími důkazy jsou záměny retnic *javor > jabor* a

4. pozůstatky bilabiální výslovnosti *v* na konci slabik ve východočeských dialektech (*krev, pravda*) a některé další nář. jevy.

V konsonantickém systému 14. století byla hlavním protikladem znělost × neznělost; v praxi to znamenalo, že většina znělých souhlásek měla k sobě neznělý protějšek, s nímž se podle potřeby střídala při asimilaci znělosti nebo neutralizaci znělostního protikladu (*nehty > nechty, dub > dup*). Bilabiální konsonant *v* byl v takových případech nahrazován přejatou retozubnou hláskou *f*, která mu byla artikulačně nejbliže (*kref*). Aby byl znělostní pár *v – f* dokonalý (aby se hlásky od sebe lišily pouze znělostí), změnilo se bilabiální *v* v retozubné a tato jeho výslovnost se zachovala dodnes. Změna se v grafice neodrazila, obecně se předpokládá, že k ní došlo po 14. století. Pozůstatky bilabiální výslovnosti nacházíme v dialektech, a to především ve východních Čechách. Viz též Přejetí konsonantu *f*.

Hlásky v proudu řeči Protetické hlásky (*v, h*)

Protetické hlásky jsou hlásky, které se předsouvají na počátek slova začínajícího samohláskou (např. *v-* ve slově *vokno*). Řadu takových případů zdědila čeština z praslovanštiny (např. protetické *j* ve slově *jest*, srov. psl. *j-es-tъ* a lat. *es-t*), ale ve staročeském období se některé protetické hlásky začaly uplatňovat nově. První doklady protetického *v* pocházejí z 1. poloviny 14. stol. (*wowczie*, tj. *vovce, won*), v dalším století těchto dokladů přibývá a do 16. stol. se protetické *v* rozšířilo po celých Čechách a na západní polovině Moravy. V češtině 16.–18. stol. je nacházíme i v textech psaných: ojediněle ve stylu vyšším (nejčastěji ve slovech z běžného denního života – *vorat, vovce*), hojněji v nižším. Nová čeština je do spisovného jazyka nepřijala.

Protetické *h* má nejstarší doklady rovněž ze 14. stol., ale na rozdíl od hlásky *v* neproniklo do spisovného jazyka. Objevovalo se před samohláskami *i, e, o, u* (*czest hí chwala*, tj. čest i chvála, *hohen*, tj. oheň, *holomucz*), ojediněle před souhláskami *r, ř* (*hrohy* tj. rohy). V jednotlivých slovech se dodnes nachází v různých dialektech, pravidelněji se vyskytuje v nářečích jihozápadočeských a na střední Moravě.

Asimilace (spodoba) znělosti

V souhláskových skupinách se často setkávají párové souhlásky znělé a neznělé. V dnešní výslovnosti se tyto co do znělosti rozdílné hlásky navzájem přizpůsobují, a to tak, že se celá skupina vysloví buď zněle (*sbírat* jako [zbírat]), nebo nezněle (*hádka* jako [hátka]). Toto vyrovnávání znělosti párových konso-

nantů sousedících v jednom slově nebo vyskytujících se na rozhraní dvou slov (*k domu* [g *domu*]) se nazývá asimilace neboli spodoba znělosti. Je-li pro výslovnost skupiny rozhodující poslední konsonant, jde o asimilaci regresivní (zpětnou – *shoda* [zhoda]), řídí-li se znělost skupiny konsonantem prvním, vzniká asimilace progresivní (postupná – *shoda* [schoda]). Pro češtinu je typická asimilace regresivní, progresivní se realizuje pouze před ř, h, v, tedy před hláskami, které nebyly v pračeštině a které vznikly až v období staročeském (v sice existovalo i dříve, ale bylo bilabiální, ne retozubné jako dnes). Rozdílná výslovnost skupiny *sh* patřila ještě na počátku 20. století k základním dělítkům mezi českými a moravskými dialekty (pro Čechy byla typická výslovnost [schoda], pro Moravu [zhoda]). Hlávka ř podléhá progresivní asimilaci na celém území českého jazyka, srov. výslovnost slov *dři* (s ř znělým) a *tři* (s ř neznělým). Konsonant *v* se asimiluje ve skupinách *tv, kv* (*tvůj, kvočna* [tfuj, kfočna]), ale jen v některých dialektech (místo v již. Čechách, hojněji v střmor., vmor. a slez. nářečích).

Jak naznačuje starobylá grafika, byla ve staré češtině situace jiná. Protože se tehdy psalo podle výslovnosti (písaři zachycovali to, „co slyšeli“), jsou zápisy, v nichž se objevují znělé i neznělé konsonanty vedle sebe (např. *sbozie, lde*), hodnověrným svědectvím o tom, že je asimilace znělosti změnou pozdější. Její nejstarší doklady pocházejí z doby okolo roku 1300 a týkají se především souhlásky *k*: *gdys, gdes* vyslovováno jako [gdyž, gdež], ostatní případy jsou v té době ojedinělé (*iemufo* [jemušto] < [jemužto]), ale v průběhu 14. a na počátku 15. století jich výrazně přibývá (*nalefi* vyslovováno jako [nalésti], *zbozye* [zbožie] < [sbožie]). Už v první polovině 14. století je doložena postupná asimilace u ř (základní, znělé ř se zapisuje jako *rz* – *brziucho* a asimilované, neznělé ř jako *r/* – *fr/febri*), ale tyto zápisy jsou ve 14. století spíše ojedinělé. Nelze přesně zjistit, kdy asimilace dosáhla svého konečného rozsahu, protože v grafice se tato změna (jistě pod vlivem tradice a principu etymologie, který vyžadoval uchovat původní strukturu slova) nikdy neprosadila. Do textů proniká spíše bezděčně, a to v průběhu celého vývoje češtiny. Ve spisovné češtině ji máme doloženu jen v nečetných slovech etymologicky neprůhledných, v nichž změna podoby slovního základu nebo formantu už nevaldila (*džbán* < *čbán*, *zboží* < *sbožie*, *zde* < *sde*, *tchoř* < *dchoř*).

Poznámka: Předpona *od-* (a předložka *od*) nevznikla z původního *ot-*, *ot* asimilací, protože se *ot* měnilo v *od* i před souhláskami neznělými (srov. *odpustiti* < *otpustiti*). Změnu vykládáme analogií, a to podle předložek a stejně znějících slovesných předpon (prefixů) *nad, před*, které měly na konci znělé *d* od původu.

Etymologie je nauka o původu slova, o jeho původním významu a o vzájemné příbuznosti slov.

Neutralizace znělostních protikladů

Jde o změnu párové znělé souhlásky v příslušnou párovou neznělou, a to na konci slova: např. zápisy *p/fruch*, gen.sg. *knych* naznačující výslovnost

[*pstruch, křich*] < [*pstruh, kňih*]. Změna je doložena o něco později než asimilace znělosti uvnitř slov a častěji ji nacházíme až v písemných památkách okolo roku 1400. Do grafiky nakonec nepronikla, protože od sebe oddělovala pádové formy [*pstruch* x *pstruha*] nebo různé varianty jednotlivých slov [*pot* x *pode*]. Neutralizace znělostního protikladu je dnes běžná v mluvené podobě spisovné češtiny i ve většině dialektů, původní výslovnost (tj. [*dub*]) zůstala uchována jen místy v nářečích ve východních Čechách a na přilehlé severozápadní Moravě, dříve též na jižním okraji Čech.

Disimilační změny

Disimilace je opakem asimilace; jde o rozlišení, jež spočívá ve změně jedné ze dvou stejných nebo artikulačně blízkých hlásek.

1. Disimilace ve skupení sykavek a polosykavek:

Nejdůležitější z nich je změna *šč* > *šť*. Začíná ve 14. století, v následujícím století se postupně prosazuje a v 16. století je již pravidlem. Změna proběhla pouze v Čechách, nezasáhla Moravu ani přechodný pás českomoravský. Jde tedy o změnu typickou pro Čechy a pro spisovnou češtinu.

Např. *ješče* > *ještě*; v písemnostech 14. a 15. století se většinou vyskytují podoby obě (*štenye*, tj. *štěně* // *ščenci*, tj. *ščenci*, *oščyepem* // *ošťyepem*, tj. *oščepem*, *oštěpem* atd.).

žč > *žť*: *nebožčik* > *nebožťik* (*nebozczik*, *neboztyk*); ve 14. století je změna ojedinělá, později se šíří zároveň se změnou *šč* > *šť*;

ždž > *žd*: *Ždžár* > *Ždár*;

čč > *čť* (nom.pl. *němečščí* > *němeččí* > *němečťi*).

Změny započaly ve 14. století, ale důsledněji se prováděly až ve století patnáctém.

Podobnou povahu má starší změna *čř* > *tř* (jde o disimilační zánik sykavkové části konsonantu *č* před sykavým *ř*): *čřeví* > *třeví* 'střevíc'. Ve 14. století je už pravidlem *tř*, později se místy k této souhláskové skupině přisouvá *s*:- *náš*. *střešně*, spis. *střep* (původně *čřěšně*, *čřěp* atd.).

2. Některé další disimilační změny:

kt > *cht* (*Benedikt* > *Benedicht*).

v > *u*: V době obouretné výslovnosti *v*, tj. do konce 14. stol., docházelo k disimilaci *v* > *u*, jestliže po něm následovala další obouretná hláska: *v* *Pražě* > *u* *Pražě*. Tyto podoby pak dlouho přežívaly a některé z nich se udržely až do nové češtiny (*v* *prostřed* > *u* *prostřed* > *uprostřed*). Vzhledem k tehdejšímu nejednoznačnému zápisu hlásek *v*, *u* (obě využívaly liter *v*, *w*, *u*), nemůže grafika 14. století o této změně spolehlivě vypovídat.

Další hláskové změny v proudu řeči

Vedle asimilace, disimilace a proteze dochází v proudu řeči k dalším, a to většinou nepravidelným změnám. K nejdůležitějším patří:

1. Tzv. staročeské stahování neboli zjednodušování jistých hláskových skupin. Jeho podstatou je

a) splývání dvou sousedních samohlásek v jednu dlouhou, řidčeji v krátkou,

b) zjednodušování skupení vokál + *h* + vokál, při němž nejprve zanikne *h* a poté splynou obě samohlásky v jednu dlouhou. Kvalitu výsledného vokálu může ovlivňovat jak samohláska první, tak druhá.

První svědectví o provedené změně poskytují bohemika 13. stol. (osobní jména *Nóstup* < *Neostup*, *Búslav*, *Bóslav* (*Buzlaus*, *bořlaw*) < *Bouslav* < *Bohuslav*, ve 14. stol. dokladů přibývá (*nanyech*, tj. *naněch* < *na oněch*, *nabye řranye*, tj. *nábě straně* < *na obě straně*, *nudatny*, tj. *núdatný* < *neudatný*). Zjednodušená výslovnost dvou sousedních vokálů byla patrně ve staré češtině běžná, později ustupovala a do nové češtiny se uchovala v ojedinělých vlastních jménech (*Jáchym* < *Joachym*) a některých nespisovných výrazech (*přisám bůh* < *přisahám...*).

2. Hiátové hlásky, tj. hlásky vkládané mezi dvě samohlásky uvnitř cizích slov: Nejčastěji to bylo *h* nebo *j*. Setkáváme se s nimi od počátku doby historické (*yřrahel*, tj. *Izra-h-el*, *k marigi*, tj. *k Mari-j-i*), jsou běžné i v nové češtině (*fialka* vyslovována jako [fijalka]).

3. Zánik samohlásek na konci nebo uvnitř slova byl ve staré češtině častý. Některé případy nepřežily starou češtinu (2., 3.os.sg. imperfekta *bies*, tj. *bieš* < *bieše*, *toh* < *toho*), jiné se dochovaly dodnes (*tamo* > *tam*). Zanikla-li samohláska po *j*- na počátku slova, vznikly pobočné slabiky a ty se dále vyvíjely spolu ostatními pobočnými slabikami (*jeho* > *jho* > *ho*, *jemu* > *jmu* > *mu*, viz Vývoj pobočných slabik).

4. Zánik a splývání souhlásek v nesnadno vyslovitelných souhláskových skupinách: např. gen.sg. *čsti* > *cti*, *čso* > *co*, *češský* > *český*, *množství* > *mnoství* atd. K změně docházelo i na rozhraní dvou slov (*řwyeta řnyde* < *s světa snide* „zemřel“).

Druhá historická depalatalizace

Má mnohem menší význam než historická depalatalizace předchozí. Jde pouze o ztvrdnutí měkkého *t* ve skupině *šť* v postavení před konsonantem: *šťk* > *štk* (*šťkátí* > *štkátí*), *štv* > *štv* (*šťvátí* > *štvátí*), *šts* > *šts* (*hradištský* > *hradištský*), *štc* > *štc* (*pištce* > *pištce*) atd. Protože *šť* vzniklo v těchto souhláskových skupinách vždy ze *šč*, mohla depalatalizace začít až po provedení disimilace *šč* > *šť*, tedy pravděpodobně až v 15. století. Změna se v grafice neodráží.

Změna (diftongizace) *y* > *ej*

Od konce 14. století nacházíme na místě starého *y* dvojhlásku *ej* (v grafice *ey, ay*). K nejstarším dokladům patří *ftarofa vrzednykowey, Swatay* (pomíne-li ne zcela spolehlivé doklady toponym z konce 12. a ze 13. století, např. *Teinéz*, tj. Týnec). V 15., 16. a 17. století sice diftongizovaných podob přibývá, ale zápisy s *y* si udržují dominantní postavení. Tato skutečnost však nic nevypovídá o postupu této změny v mluveném jazyce, mluvený jazyk se zde patrně vzdaloval od normy jazyka psaného. Lze předpokládat, že v 15. století byla změna *y* > *ej* provedena v mluvené řeči Čech a velké části Moravy. Svědčí o tom nářečí česká v užším smyslu, která mají *ej* (*bejk, dobrej*), a středomoravská, v nichž se toto *ej* změnilo v *é* (*bék, dobré*). Zápisy dvojhlásky *ej* v podobě *ey, ay* patrně zachycují *ɔj*, mezistupeň diftongizace, jehož první komponent tvořila neurčitá hláska s otevřenou výslovností blížící se *a* i *e* (označujeme ji jako *ɔ*) + *j*. Tento mezistupeň zapisovali někteří písaři jako *aj*, jiní jako *ej*. Skutečnost, že změna proniká do písma tak nesoustavně, je třeba přičíst všeobecné konzervativnosti grafiky. Možná, že se tehdy i grafém *y* (psaný tehdy jako *ÿ*) považoval za symbol pro nově vzniklý diftong. V 16. století pak už zcela určité převládla výslovnost *ej*. O tom svědčí mimo jiné i změna *aj* > *ej*, o níž pojednáme později.

Diftongizace se rozšířila v celých Čechách, na západní a střední Moravě. Jen archaické východomoravské a slezské dialekty jí zasaženy nebyly. Této změně podlehl nejen každé staré *y*, ale i nepůvodní *y* po sykavkách, které vzniklo hlavní historickou depalatalizací. Tak vznikly české nářeční podoby *cejtit, sejto, vozejk* a změnou diftongu *ej* pak středomoravské *cétit, séto, vozék*. Do spisovného jazyka diftongizace nakonec nepronikla, nacházíme ji však nesoustavně v různých textech během celého vývoje češtiny.

Změna (diftongizace) *ú* > *ou*

Je paralelní se změnou *y* > *ej*. Spolehlivé doklady o jejím provedení pocházejí až z 80. let 14. stol.

Ojedinelé starší záznamy v cizojazyčném kontextu, v nichž je na místě starého *ú* zapsáno *au*, např. 1337 *in Zakauti*, jsou považovány za nejisté; v našem příkladě šlo patrně o německou výslovnost českého místního jména.

Nově vzniklý diftong byl zprvu zapisován jako *au* (*nad hlawau*) a tento způsob zápisu v dalších stoletích zcela převládil; méně časté byly zápisy *av, aw* (z *av/tye, budawci*), užívané od počátku 15. stol., ojedinelé bylo *ow* (7.p.sg. *hrnczyrz/řkow*, tj. *hrnčířskou*), které se objevilo až v 1. třetině 15. století. Zápis *au* však už zcela převládá, i když se stále ještě hojně vyskytuje i *ú*, a přetrvává až do roku 1849, kdy bylo zavedeno psaní *ou*.

Nejednotnost při zápisu nového diftongu (*au, av, aw, ow*) je s největší pravděpodobností důsledkem jeho původní výslovnosti. Grafémy *a, o* (v *au, ow* atd.)

patrně neoznačovaly příslušné samohláskové komponenty, nýbrž nějaký přechodný vokál, výslovnostně blízký *a* i *o* (při výkladu jej označujeme symbolem ∂ a diftong pak zapisujeme jako ∂u). V 15. stol. se přední komponent diftongu (∂) změnil v *o* a s ním i výslovnost dvojhlásky v [ou].

Příklady změny: *kúpí* > *koupí*, *lúka* > *louka*, *nesú* > *nesou*, *rybú* > *rybou*, *pijú* > *pijou*.

Dlouhé *ú* se diftongizovalo po tvrdých a částečně i po původních měkkých souhláskách (po měkkých se naskytovala příležitost k diftongizaci v těch nářečích, v nichž neproběhla přehláska *'u > i*, srov. střmor. *plóca* < *plouca* < *pl'úca*). Změna *ú > ou* se šířila hlavně v 15. století, její dnešní územní rozsah je ze století 16. Změna zasáhla celé Čechy (nediftongizované *ú* se ve zbytcích uchovalo v okrajových jihočeských nářečích na Doudlebsku), na Moravě proběhla v nářečích středomoravských (v nich se *ou* dále měnilo v *ó*, např. *móka*) a zčásti v přechodném pásu mezi střmor. a vmor. dialekty, v tzv. nářečích kelečských a dolských (diftongizovalo se každé dlouhé *ú*, bez ohledu na jeho původ, srov. *vouz* < *vúz* < *vuoz* < *vóz*). V archaických nářečích vmor. a slez. k diftongizaci *ú > ou* nedošlo; v prvních zůstalo staré *ú* (*múka*), v druhých se toto *ú* v 16. stol. zkrátilo (*muka*).

Na počátku slova je v současné spisovné češtině pravidlem nediftongizované *ú-*. Tento dnešní stav je výsledkem častého kolísání kvantity *ú/u* v této pozici (*údolí/udolí*, *úterý/uterý*, *ústa/usta*). Žily tedy většinou vedle sebe dublety *s u-/ou-* (*uřad*, *ouřad*), přičemž podoby nediftongizované byly už od humanistického období hodnoceny v literárním jazyce jako stylově vyšší. V době národního obrození byly uzákoněny jako spisovné podoby nediftongizované, ale s délkou (*úřad*).

Změna *y > i*

Probíhala v českých nářečích, a to patrně v 15. století. Ve spisovném jazyce, kde se uchovalo nediftongizované *y*, zasáhla tato změna také slabiky dlouhé. V grafice se změna neprojevila, původní samohlásky *y, ý* si ponechaly své označení (*y, ý*) až dodnes.

O splývání *y, ý* s *i, í* svědčí jen psaní původního *y* jako *ie, ye, ije* (např. *nazyewaty*), jež jinak označují dvojhlásku *ie*, která se ve stejné době monoftongizovala v *í* (nikoli *ý*). Jde tedy o tzv. zvrtnou písařskou analogii.

Uvedenou změnou byl v Čechách (kromě některých okrajových nářečí, např. doudlebského) a ve spisovném jazyce odstraněn starý protiklad *y – i*; obě samohlásky splynuly ve výslovnosti v jedno *i* (ve spis. češtině též *í, ý > í*). V nářečích na Moravě a ve Slezsku se *i* a *y* nevyvíjely na celém území jednotně. Ve střmor. nářečích se původní *y* změnilo v *e*, příp. široké *é* (*ryby* > *rebe*), nebo splynuly v jedno *i* (*bil* < *byl*, *bil*). V části vmor. nářečí a ve slez. dialektch zůstal rozdíl *i × y* uchován dodnes (ve vmor. nář. též *ý × í – ryba, starý*).

Změna (monoftongizace) *ie* > *í*

Je změna dvojhlásky v jednu hlásku (monoftong).

První spolehlivé doklady monoftongizace *ie* > *í* se objevují na začátku 15. století, např. *myše zenu*, tj. 3.os.sg. imperf. *míše* (< *jmíše*), *frzyda chleba*. V starších případech, kdy je namísto *ie* grafém *i* nebo *y*, např. *mezi dywcami TÚL*, *neprzitel/keho ŽALTWITTB*, jde spíše o nedokonalé zachycení dlouhého *ě*, z něhož se dvojhlásky *ie* vyvinula. V památkách 15. století stále ještě převládá *ie*, *ye* a teprve v 16. století se prosazuje *í*, zapisované jako *ij* (vlastně zdvojené *ii*) nebo *j*. V mluveném jazyce byla změna ukončena dříve, a to patrně před koncem 15. století. Nepřímo o tom svědčí četné zvrtné analogie (16. stol. *piefmo*, *syn bozye*). Jak ukazuje starší grafika *iee*, *yee*, *yé* (*muzyee*, tj. *mužie*, *myéfta*, tj. *miesta*) a mladší *ije* (*ij* = *í*), *ie*, *ýe*, *yie* (*newijem*, *miefto*, *neymyiel*) atp., měla v diftongu převahu původně složka *e*-ová, později převládla složka *i*-ová a nakonec došlo k monoftongizaci. Změna zasáhla každé dlouhé *ie*: *viera* > *vira*, *bielý* > *bílý*, *zajiec* > *zajíc*, *vzieti* > *vzíti*, *trpiece* > *trpíce*, *znamenie* > *znamení*, *oni křičie* > *křičí*...

Změna proběhla na celém území českého jazyka a rozšířila se až na jihozápadní Slovensko. Dvojhlásku *ie* mají pouze nářečí kopaničářská, ale ta vznikla pozdější středoslovenskou kolonizací.

Změna (monoftongizace) *uo* > *ú* (v grafice *ů*)

Je paralelní s monoftongizací *ie* > *í*. První doklady pocházejí ze 14. století (*buh*, *pugdete*), ale ve větší míře je změna doložena také až ve století 15. V psaném jazyce se prosazuje pomalu (ještě v 16. století se běžně píše diftong *uo*) a opožděje se tak za jazykem mluveným, v němž je provedena patrně již na konci 15. století. O tom nám podávají přesvědčivý důkaz četné zvrtné analogie typu *sluol* (místo *slúl*) a především první česká gramatika z r. 1533, v níž se o existenci diftongu pochybuje ("podle takového psaní v mluvení muselo by býti divné oust křivení") a doporučuje se psát *ú*.

Poznámka: Grafém *ů* původně označoval *úo* (oba komponenty dvojhlásky mohly být psány i nad sebou *-ú*) a teprve v bratrském pravopise se ustálil jako označení dlouhého *ú* vzniklého z *úo* < *ó*. V této funkci (a v žádné jiné) se *ů* v češtině užívá dodnes.

Změna měla obdobný průběh jako monoftongizace *ie* > *í*. V diftongu původně převažovala složka *o*-ová, srov. zápis *duóm*, později *u*-ová (*zástupúow*, *bűh*), až nakonec převládlo *ú*. Změna postihla každé dlouhé *uo* < *ó*: *buoħ* > *bűh*, *chlapuom* > *chlapűm*, *muoj* > *műj*, *vuole* > *vűle*, *muoze* > *műze*, *uokol* > *vűkol*.

Změna zasáhla všechna česká nářečí a pronikla až na jihozápadní Slovensko. Kopaničářské *úo*, *vó*, příp. zpětně monoftongizované *ó* je důsledkem středoslovenské kolonizace.

Změna (úzení) é > í

Nejstarší ojedinělé doklady pocházejí ze 14. století (akuz. sg. *slybi twy*, pokud nejde o zachycení zavřené výslovnosti *é*, jež se blíží *í*), v 15. století jich přibývá jen nepatrně a teprve v písemných památkách 16. století je úzení *é > í* hojnější (*Matky Božij Sněžny*). Do spisovného jazyka pronikala změna velmi pomalu a v míře značně omezené, nejpozději se uskutečnila v slabice *lé* (*zelé > zeli*, *oni chválé > chválí*, asi v 18. století). Po delším kolísání mezi tvary zúženými a nezúženými se ve spisovném jazyce ustálily zúžené podoby s *í* po měkkých souhláskách (*čélko > čílko*, *řéci > říci*), po neměkkých a po *l* nebýval výsledek jednotný. Nejčastěji zůstaly podoby nezúžené (*nést*, *stěblo*, *délka*, *dobrého*), méně často jsou možné podoby obě (*kamének – kamínek*, *světélko – světýlko*), jindy jen podoby zúžené (*ohýnek*).

Změna proběhla v nářečích v Čechách, na Moravě v dialektech střmor., kelečských a dolských (čes. nář. *mlíko*, *dobřího*, *píct*), neprovedla se v archaických dialektech vmor. a slez. (s výjimkou okrajových úseků na Ostravsku) (vmor. *mléko*, *dobrého*, *řéct*).

Změna aj > ej

První doklady pocházejí až ze století 16., v 17. století převažují. Změně podléhá jen *aj* těžeslabičné, tzn. jen takové skupení *aj*, které se vyskytuje v téže slabice (*vaj-ce > vej-ce × va-jec*; v gen.pl. nejsou hlásky *a + j* součástí téže slabiky, proto ke změně nedochází). Změna *aj > ej* souvisela s diftongizací *y > ěj > ej*. Těžeslabičné *aj* bylo ve výslovnosti blízké mezistupni *ěj* (o tom svědčí např. zápisy jako *Swatay*, tj. vlastně *svatěj*), proto se s ním ztotožnilo a dále se vyvíjelo jako původní *y* (a to i v nářečí, srov. střmor. *dobré < dobrej < dobrý* a střmor. *kré < krej < kraj*).

Změna se prováděla důsledně a rozšířila se téměř po celém území českého jazyka kromě archaických vmor. dialektů a nářečí slezských. Např.: předpona *naj-* > *nej-*, imperativy typu *daj > dej*, *dělaj > dělej × oni dají, dělají*, *kraj > krej × gen.sg. kraje, tajný > tejněj*. Protože často narušovala původní základ slova a oddělovala od sebe jeho různé tvary nebo odvozeniny, byla v mnohých těchto případech později analogií zrušena (podle *tajiti* byla obnovena podoba *tajný*, podle gen. *kraje* nom. *kraj* atp.). O jejím někdejší důsledném provádění svědčí doklady ze 16.–17. stol., o dalších změnách nového *ej* zase doklady nářeční: starší čes. *kej se – nč. kaj se, hejněj*, střmor. *héné*, název lesíku *Hék* (původně *Hájek*, nom.sg. dotvořen podle nepřímých pádů, v nichž uvedená změna proběhla; *do Héku* atd. < *do Hejku < do Hájku*).

Nářeční diferenciacie

Za hlavní dělítko českých nářečí jsou už tradičně považovány výsledky stč. změn $y > ej$ a $ú > ou$ (15. stol.). Na jejich základě se vymezují čtyři skupiny dialektů. V jejich rámci docházelo od 16. století k specifickým nářečním změnám, které rozdělily uvedené nářeční celky na množství menších úseků. Tato výrazná nářeční diferenciacie vrcholí v 17.–19. století.

1. Pro **česká nářečí v užším smyslu** jsou charakteristické výsledky ej , ou (*slavnej soud*).

2. V **nářečích středomoravských** (dř. nazývaných **hanáckých**) se tyto diftongy monoftongizovaly: $ej > é$, $ou > ó$ (*slavné sód*). První doklady pocházejí z 15. století (1483 *Suché Čert*), častější jsou ve století 16. (1527–1534 *Tomáš Móčkovej*, z *Tróbska* „z Troubska“, *Pavel Bohaté*). Dnešní rozsah monoftongizací $ej > é$, $ou > ó$ pochází ze začátku století 17. Dále se v těchto nářečích změnilo $y > e$, na části území v tzv. široké $ê$ (*ryba > reba*, popř. *rěba*), a paralelně s ním $u > o$, na části území v tzv. široké $ô$ (*buchta > bochta*, popř. *bôchta*). Spolehlivé doklady obou změn pocházejí rovněž z 16. stol.: 1527–1534 *Šimek, hajného sen* „syn“, *bel zvolen* „byl“, dat.sg. *k podsedko*.

3. **Východomoravské** (dř. **moravskoslovenské**) dialekty se na základě provedení či neprovedení uvedených diftongizací rozdělují na jejich okrajovou část, tzv. dialekty **kelečské a dolské**, do nichž změna y , $ú$ (a také $í$, $ů$ jiného původu) $> ej$, ou zčásti pronikla – *slavnej soud*, *třejska* „tříška“, *vouz* „vůz“, a vlastní jádro, archaická východomoravská nářečí, v nichž zůstalo staré y , $ú$ uchováno (*slavný súd* a samozřejmě též *tříška*, *vůz*).

4. **Nářečí slezskomoravská/ slezská** neboli **lašská** uchovala staré y , $ú$ stejně jako archaické dialekty vmor., ale odlišila se od nich řadou dalších změn, z nichž nejdůležitější bylo zkrácení dlouhých samohlásek v 17. stol. (*slavny sud*).

V důsledku oslabení vlivu spisovného jazyka v pobělohorském období proniká do psaného jazyka velké množství dialektismů. Na jejich základě lze určit místní provenienci písemností. Zevrubné poučení o dialektologické problematice poskytují jednak práce dialektologické, jednak historické gramatiky. Jejich výčet je uveden v seznamu literatury.

Tvarosloví (morfologie)

Tradičně tak bývá nazývána nauka o slovních druzích, o tvarech slov a jejich gramatických významech. Podstatná jména (substantiva), přídavná jména (adjektiva), zájmena (pronomina) a číslovky (numeralia) mohou svými tvary vyjadřovat gramatické významy rod, číslo a pád, určité tvary slovesné (verba finita) zase vyjadřují gramatické významy osobu, číslo, čas, způsob, rod a vid. – Ostatní druhy slov, příslovce (adverbia), předložky (prepozice), spojky (konjunkce), částice (partikule) a citoslovce (interjekce), se nesklouňují ani nečasují; jsou to tzv. slova neohebná.

Skloňování (deklinace)

Skloňováním vyjadřujeme rod, číslo a pád příslušných ohebných slov.

Pád

Po celou dobu své existence má čeština 7 pádů.

Číslo

Bylo v pračeštině i ve staré češtině trojí: jednotné (singulár), dvojné (duál), množné (plurál). Duálové formy se uplatňovaly tam, kde se jednalo o dva předměty či jevy, především o pár (např. párové tělesné orgány), ale i o dvojice náhodné. Duálové tvary nacházíme u substantiv, adjektiv, zájmen, číslovek *dvě, obě* a při vyjadřování shody přísudku s podmětem v podobě dvojice většinou i u sloves. Do konce 15. stol. byl duál poměrně běžný, ale v 16. stol. jej už jazykoví teoretikové odmítají.

V historické době měl duál jen tři deklinační tvary: jeden pro nominativ, akuzativ a vokativ, druhý pro genitiv a lokál, třetí pro dativ a instrumentál.

Do nové češtiny se z duálu uchovaly jen nepatrné zbytky (párové části těla, např. *oči, uši, ruce, číslovky oba, obě, dva, dvě, dvě stě*).

Rod

Původně nerozhodoval o typu skloňování rod, nýbrž zakončení kmene, tzv. téma (kmenotvorná hláska/kmenotvorná přípona). Tématem mohla být samohláska nebo souhláska, popř. kombinace dvou hlásek. V praslovanštině byly důležité následující deklinační/deklinační typy jmen (nazývají se podle svých kmenotvorných hlásek): o-kmeny, u-kmeny, a-kmeny, i-kmeny, ů-kmeny, větší či menší skupinky jmen tvořily n-kmeny, nt-kmeny, r-kmeny, s-kmeny, t-kmeny. Ale na konci praslovanského období byl již kmenový princip na ústupu. V důsledku hláskových změn ztratily kmenotvorné přípony svou původní podobu (nebo zanikly) a tím i schopnost manifestovat příslušnost k jistému deklinačnímu typu: např. v dat.pl. *ženám* je -á- zdložená kmenotvorná přípo-

na a -m koncovka, ale ve vok. sg. *ženo* je původní kmenotvorná přípona skryta v koncovce -o (po změně *a > o*).

V této situaci se začal prosazovat gramatický rod, gramatická kategorie do té doby pro morfologii nevýznamná, a tento vývoj vedl k postupné přestavbě jmenné deklinace na principu rodovém. Protože v období staré češtiny ještě nebyl tento proces ukončen, je třeba brát ohled jak na rozdělení deklinačních typů podle rodů, tak podle starobyklých kmenů. V důsledku dvojího kritéria bylo ve staré češtině velké množství deklinačních typů.

Již na počátku doby historické začínají uvnitř deklinace muž. rodu krystalizovat dvě kategorie: a) jména životná a b) jména neživotná. Prvním krokem tohoto procesu bylo vytvoření nového tvaru akuz. sg. pro jména životná, protože původní pračeský akuz. sg., který měl po hláskových změnách stejnou podobu jako nom.sg., jim přestal vyhovovat (např. nom. i ak. sg. *otec, chlap*). Původní tvar tedy zůstal jen u jmen neživotných a u jmen životných se ve funkci akuz. sg. začal užívat jejich gen. sg. (tzv. genitiv-akuzativ): nom.sg. *chlap, hrad* × akuz. sg. *chlapa, hrad*. Odstraněním homonymie těchto pádových forem mohla životná jména opět vyjadřovat důležitou pádovou opozici nom.sg. subjekt × akuz. sg. objekt děje. Tak se původní nejednoznačná tvrzení typu „*otec bije bratra*“ změnila v jednoznačná „*otec vidí hrad*“. V případě neživotných jmen tato homonymie nevádí, protože neživotná jména mohou být v takových větách jen objektem (proto zůstaly oba tvary stejné): *otec vidí hrad*. (V průběhu 15. a 16. století se genitiv-akuzativ rozšířil i ke zvířecím jménům muž. rodu.) Od 14. stol. přibíralo skloňování životných jmen specifické koncovky i v jiných pádech a v 17. století byl tento vývoj završen, když se u jmen neživotných do vytvořil tzv. akuzativ-nominativ, tj. analogické převzetí akuz.pl. do funkce nom. pl. jmen neživotných. Původní podoby nom. pl. *potoci, hájové* byly nahrazeny akuz. pl. *potoky, háje*, takže se vytvořila následující opozice nom. – akuz. pl.: *chlapi – chlapy, vlci – vlky* × *hrady – hrady*.

Kořen slova – část slova, která je nositelem jeho základního významu (společná všem slovům etymologicky příbuzným, např. *učit, učitel, učitelský*...). Kmen slova – kořen + kmenotvorná přípona, téma (např. *uč-i-tel, kup-ova-ti*).

Homonymie – stejné znění slov, přípon nebo koncovek původně různého významu. Homonymum – slovo znějící stejně jako slovo jiného významu (*kolej* ‚stopa vyhloubená kolem vozu‘, *kolej* ‚zařízení pro hromadné ubytování a někdy též stravování vysokoškolských studentů‘). Homograf – slovo shodné s jiným slovem pouze graficky (*panický* [-ny-] < *panika* × *panický* [-ňi] < *panic*).

Druhy deklinace

V pračestině a staré češtině byla deklinace trojí.

1. Deklinace jmenná. Podle této deklinace se skloňovala substantiva, jmenné tvary adjektiv (např. *chud, chuda, chudo, bratrův, matčín*), některé druhy číslovky (základní číslovky od *tři-deset, sto, tis'íc, čtver, pater*...) a ve zbytcích (většinou jen nom., event. akuz.) participia nt-ová, s-ová, l-ová, n-ová, t-ová.

2. Deklinace zájmenná se uplatňuje u zájmen (osobních, některých posesivních, ukazovacích, tázacích atd.) a u některých číslovek (*jeden*).

3. Deklinace složená je geneticky nejmladší; plně se konstituovala teprve kontrakcí na přelomu psl. a pč. období. Podle ní se skloňují tzv. delší tvary adjektiv (*chudý, chudá, chudé*), některá zájmena (*veškerý*) a dnešní řadové číslovky (*pátý*).

Poznámka: Číslovky netvořily v té době zvláštní slovní druh; byly substantivní (*pět, tis'íc*), adjektivní (*třie/tři, čtyřie/čtyři, pátý*), skloňovaly se podle jmenné (*pět, sto*), zájmenné (*jeden, dvój*) nebo složené deklinace (*pátý*). Proto jsou vždy uvedeny u příslušné deklinace.

Deklinace jmenná

Následující přehled obsahuje hlavní deklinační vzory. Jsou uváděny v **rekonstruované podobě pračeské (tj. 10. – pol. 12. stol.)**, protože ta představuje východisko tvarů staročeských i pozdějších. Aplikujeme-li na uvedené podoby příslušné hláskové změny (popsané v Hláskosloví), dospějeme k tvarům, jichž se užívalo/užívá v různých vývojových obdobích češtiny. Slouží tedy uvedená paradigmatata nejen jako východisko pro identifikaci tvarů v době staročeské, ale i v době střední a novočeské.

Např. 1. pč. gen.sg. o-kmenů	<i>chlapa</i>	×	<i>pekar'a</i> (gen. sg. jo-kmenů)
2. konec 13. stol.	<i>chlapa</i>	×	<i>pekařě</i> (protože došlo k 'a>ě a r'>ř)
3. konec 14. stol.	<i>chlapa</i>	×	<i>pekaře</i> (protože došlo ke ztrátě jotace ě>e)
4. nová čeština spis.	<i>chlapa, pekaře</i>	×	nář. <i>chlapa, pekařa</i> , (tam, kde neproběhla 'a>ě, tj. mor. a slez. nář.).

Paradigma – vzor skloňování nebo časování, soubor tvarů skloňovaného nebo časovaného slova.

Pračeské (příp. staročeské) deklinační typy

Deklinace vokalická

Mužské o-kmeny

Pračeské sklonění

singulár	duál	plurál
1. <i>chlap</i>	1., 4., 5. * <i>chlapa</i> (stč. <i>chlapy</i>)	1. <i>chlapi</i>
2. <i>chlapa</i>	2., 6. <i>chlapú</i>	2. <i>chlap</i>
3. <i>chlapu</i>	3., 7. <i>chlapoma</i>	3. <i>chlapóm</i>
4. <i>chlap</i>		4. <i>chlapy</i>
5. <i>chlape</i>		5. = nom.

singulár
6. o *chlapě*
7. *chlapem*

duál

plurál
6. o *chlapiích*
7. *chlapy*

Podle vzoru *chlap* se skloňovala většina substantiv muž. rodu zakončená na tvrdou souhlásku. V průběhu vývoje přijal typ některé koncovky od mužských u-kmenů (vzor *syn*), a to v těch pádech, kde původní o-kmenová koncovka z nějakých příčin přestala vyhovovat, nebo kde bylo třeba různými koncovkami od sebe odlišit životná a neživotná (popř. osobní a živočišná) jména. – Pronikání u-kmenových tvarů do o-kmenové deklinace ukazuje, že v pračeštině je už důležitější rod (*chlap, syn* – maskulina končící na tvrdou souhlásku) než kmenotvorné téma (-o- × -u-).

Zpočátku, tj. ve staré češtině, žily obě koncovky (o- a u-kmenové) vedle sebe a různých funkcí nabývaly postupně v průběhu vývoje.

Gen.sg.: pův. koncovka -a zůstala u jmen životných, neživotná začala už ve staré češtině užívat u-kmenové koncovky -u (*hradu*). Z neživotných jmen si pův. -a dodnes ponechala některá stará frekventovaná slova (*večera, oběda, le-sa, dvora...*) a jména na -ov a -ín (*ostrova, komína, Kolína...*); většinou jde o předložkové genitivy s příslovečným místním, ojediněle časovým významem (*do lesa, do dvora, do roka a do dne* × *stalo se to loňského roku*).

Dat.sg.: k o-kmenové koncovce -u přibývá u-kmenová koncovka -ovi. Ve staré češtině se zpočátku užívají bez rozlišení (*pánu, pánovi, ostnu, ostnovi*), později se -ovi prosazuje jen u jmen osobních.

Akuz. sg.: u neživotných jmen zůstává původní o-kmenový tvar shodný s nom.sg. (*hrad*), u jmen osob se od konce praslovanštiny prosazuje ve funkci akuz. tvar genitivní (tzv. genitiv-akuzativ): *chlapa*. V průběhu 15.–16. stol. se rozšířil i ke jménům zvířat mužského rodu (*vlka*).

Vok.sg.: pův. koncovka -e se užívala všude tam, kde nezpůsobovala alternace základové souhlásky (*chlape, pane*). V substantivech zakončených na -g, -k, -ch, -h, kde palatalizovala předcházející hlásku (srov. *bůh* – *bože, člověk* – *člověče, František* – *Františče*), byla – kromě starých frekventovaných jmen – postupně vystřídána u-kmenovou koncovkou -u (*mniše* > *mnichu*).

Lok.sg.: o-kmenová koncovka -ě rovněž palatalizovala předcházející konsonant (*mech* – *o mešě*), a proto byla ve většině případů vytlačena dativní koncovkou -u; stejnou koncovku měl i lok.sg. u-kmenů (*o synu*), takže i on mohl novou podobu lok. o-kmenů do jisté míry ovlivňovat. (Koncovky dat. a lok.sg. mohly být shodné, protože lokál byl ve staré češtině – až na zcela nepatrné zbytky – pád předložkový, takže k záměnám pádů docházet nemohlo.) Z dat. pronikla do lok. také koncovka -ovi. Původní koncovku -ě si podržela některá stará frekventovaná neživotná substantiva ve funkci příslovečného určení místa nebo času (*v lese, jednou v roce*).

Instr.sg.: po celou historickou dobu se uplatňuje nepůvodní koncovka -em (převzata od u-kmenů).

Nom.pl.: Vedle o-kmenové koncovky *-i* se po celou historickou dobu vyskytuje též u-kmenová koncovka *-ove* (později v podobě *ové*), a to bez jakékoli gramatické nebo významové diferenciaci (*bohové, pánové – býkové, hadové – časové, potokové*). Teprve v době národního obrození se koncovka *-ové* ustaluje u jmen osob vedle koncovky *-i*, zatímco jména živočichů mají *-i* (*psi*) a jména neživotná pův. tvar akuz.pl. (akuzativ-nominativ) – *potoky, časy*. – Už ve staré češtině sem pronikají koncovky jiných deklinačních typů: konsonantických – koncovka *-é* (*l'udé*), mužských i-kmenů *-ie* (*holubie, l'udie*; dnes v nář. jzč. a vmor. *-í – vlčí*).

Gen.pl.: Pův. o-kmenová koncovka *-o* stejná jako v nom. a akuz. sg. (tj. *chlap*) samozřejmě vyhovovat nemohla. Proto byla už na počátku doby historické nahrazena u-kmenovou koncovkou *-óv* (*súsědóv, časóv, vlkóv*). Zbytky původního sklonění nacházíme pouze v takových spojeních, v nichž je pád zřetelný (zejména po předložce pojící se s gen. nebo po základní číslovce: *paddesát vóz*, tj. *vozů, do čas, tj. do časů 'zanedlouho'*).

Lok.pl.: Vedle původní koncovky *-iech* se po celou historickou dobu vyskytovala též u-kmenová (a zároveň i-kmenová) koncovka *-ech*. U-kmenová koncovka nakonec zvítězila, ale až v době národního obrození. V nové češtině je zakončení *-ích* především u jmen končících na *-g, -k, -ch, -h* (*o bioložích, vrazích, hoších, potomcích*). K vytlačení původního *-ích* došlo patrně ze snahy zabránit měkčení kořenné souhlásky, kterou tato koncovka způsobovala, a dále ze snahy obnovit rozdíl mezi tvrdými a měkkými vzory (*hadech × krajích*).

Instr.pl.: Až do současnosti je základní spisovnou koncovkou původní o-kmenové *-y*, ale v průběhu vývoje nacházíme i koncovky jiné: *-mi, -ami, -ama, -oma...* (některé z nich se uplatňují dodnes, a to v obecné češtině a v nářečí).

Do tohoto deklinačního typu patří číslovka *milion* (gen. *-a, -u*). Slovo se objevuje poměrně pozdě, až v 15. stol. v souvislosti s překladem díla Marca Pola *Milion*. Vysoké počty se ve staré češtině vyjadřovaly spíše formou opisu, např. *desětkrát sto tisícóv* (= 1 000 000) BIBLOL.

Mužské jo-kmeny

Jsou to vlastně „měkké o-kmeny“, jež se lišily od o-kmenů hláskou *-j-* připojenou ke kořeni slova před koncovku. Kmenové *-jo* (u feminin obdobně *-ja*) je zřetelné jen u substantiv tvořených příponou *-jo, -ja* (psl. *ra-jb, sta-ja*, tj. stč. *ráj, stája/ě*), v ostatních případech splývalo *-j-* s předcházející souhláskou a palatalizovalo ji (psl. *plak-jb, duch-ja*, tj. stč. *pláč, duša/ě*).

Pračeské sklonění

singulár	duál	plurál
1. <i>oráč</i>	1.,4.,5. <i>oráča</i> (stč. <i>-ě</i>)	1. <i>oráči</i>

2. <i>oráča</i> (stč. -ě)	2., 6.	<i>oráčú</i>	2. <i>oráč</i>
3. <i>oráču</i>	3., 7.	* <i>oráčema</i> // <i>-oma</i> (stč. - <i>oma</i>)	3. * <i>oráčém</i> // <i>-óm</i> (stč. - <i>óm</i>)
4. <i>oráč</i>			4. <i>oráčě</i>
5. <i>oráču</i> (<i>otče</i>)			5. = nom.
6. <i>o oráči</i>			6. <i>o oráčích</i>
7. <i>oráčem</i>			7. <i>oráči</i>

Podle vzoru *oráč* se skloňuje většina stč. substantiv mužského rodu zakončených na měkkou souhlásku. Jejich výchozí koncovky, shodné s o-kmeny, byly v praslovanštině a později ve staré češtině pozměněny hláskovými změnami (stč. *'a > ě, 'e, 'u > i, ě > e*, načas i přehláskou *'o > ě, 'e*). Proto se jo-kmeny ve spisovné češtině a ve většině nářečí odlišily od o-kmenů (pouze ve vmor. a slez. nářečích, v nichž k výše uvedeným přehláskám nedošlo, došlo k jejich sblížení, takže se dnes od sebe liší jen v akuz.pl. a v nom. pl. u neživotných – *hrady, koše*).

Jo-kmeny prošly obdobným vývojem jako o-kmeny, pokud se týká rozlišení na životná a neživotná maskulina, pouze vliv u-kmenů byl menší.

(Viz Mužské o-kmeny.)

Gen.sg.: Pro životná i neživotná jména je stejná koncovka *-a* (po přehlásce *'a > ě* a ztrátě jotace *-e*).

Dat.sg.: K původní koncovce přibývá u-kmenové *-ovi*, převzaté patrně prostřednictvím o-kmenů. Užívá se zpočátku bez rozlišení (*bojovi*), později se uplatňuje jen u jmen životných.

Akuz. sg.: Nejednoznačný tvar *oráč* byl již na počátku doby historické nahrazen tvarem genitivním (*oráča/ě*).

Vok.sg.: Koncovka *-u*, kdysi přejatá od ju-kmenů (stč. *-i*), zůstává, vedle ní se v některých slovech udržuje o-kmenová koncovka *-e* (*otče, kněže*), jež představuje pozůstatek z doby, kdy patřila tato substantiva k deklinaci o-kmenové.

Lok.sg.: Častěji než u o-kmenů se vyskytuje dat.-lokál: tedy vedle náležitého *-i* koncovky *-u (>-i)*, např. *u boju, v meču, a -ovi* (*o dědicěvi, o císařovi*). Ve větší míře až od 15. stol.

Dat., instr. duálu a dat.pl.: Tvary *oráčema, oráčém* jsou praslovanštině, v pračestíně byly nahrazeny analogickými tvary o-kmenovými *oráčoma, oráčóm*. Po přehlásce *'o > ě, 'e*, tj. ve 14. stol., vznikly (ne zcela důsledně) přehlasované podoby typu *oráčěma, oráčiem*. V 15. stol. byly odstraněny analogií s o-kmeny, znovu tedy byly nastoleny tvary *oráčoma, oráčóm*, a z onoho nepřehlasovaného tvaru dat.pl. vznikla později podoba *oráčům* (jediným svědectvím o změně *'o > ie* v dat.pl. je nč. dat.pl. *koním < koniem*).

Nom.pl.: Vedle původní koncovky *-i* se místy objevuje u-kmenová koncovka *-ove* (později *-ové*), a to u životných i neživotných (*mužove, mečove*). Avšak u neživotných se nejvíce uplatňuje akuzativ-nominativ (stč. *mečě*). Od i-kmenů sem pronikla koncovka *-ie* (*mudrcie, rybárie*) uchovaná v podobě *-í* v některých nářečích.

Gen.pl.: Od nejstarší doby historické nahrazuje původní nevyhovující tvar *oráč* (shodný s nom. a akuz. sg. – *devět měsíců*) u-kmenová koncovka *-óv*. Vedle této převládající podoby se uplatňoval také i-kmenový gen.pl. *-í* (*muží, koní*). V době historické zcela převládla koncovka u-kmenová, i-kmenové zakončení se uchovalo ve spisovné češtině jen u jména *kůň*, v nářečích vmor. a slez. poněkud častěji (slez. *deset halířů*, vmor. *bez fúsi*).

Instr.pl.: vedle náležitého *-i* se od 16. stol. uplatňují koncovky *-mi, -ěmi, -ama, -ema...* (*bičmi, bičěmi, nožama, mečema*); tyto tvary uchovávají některá nářečí.

Podle vzoru *oráč* se skloňuje číslovka *tisíc*, ale užívá se i ve tvaru ustrnulém (*dvě tisíc mil*).

Mužské Ёjo-kmeny

Jsou to od původu jo-kmeny, před jejichž kmenotvornou skupinou předcházel *ь*. Takto vzniklé skupení *-ьj* + následující samohlásková koncovka podlelehlo v 10. stol. kontrakci, jejímž výsledkem byly koncovky nové, zcela odlišné od původních koncovek jo-kmenových (a o-kmenových). Srov. např. gen.sg. (který měl v psl. koncovku *-a*): o-kmen – pč. *chlapa*, jo-kmen – pč. *oráča*, Ёjo-kmen – psl. *rebrja* > pč. *r'ebřá* > stč. *řebřie* > řebří. Tak vznikl v pračeštině nový deklinační typ, tzv. Ёjo-kmeny (čti jer-jo-kmeny).

Pračeské sklonění (rekonstrukce)

singulár	duál	plurál
1. <i>r'ebří</i>	1.,4.,5. <i>r'ebřá</i>	1. <i>r'ebří</i>
2. <i>r'ebřá</i>	2., 6. <i>r'ebřú</i>	2. <i>r'ebří</i>
3. <i>r'ebřú</i>	3., 7. <i>r'ebřiema</i>	3. <i>r'ebřiem</i>
4. <i>r'ebří</i>		4. <i>r'ebřie</i>
5. <i>r'ebří</i>		5. = nom.
6. <i>or'ebří</i>		6. <i>or'ebřích</i>
7. <i>r'ebřím</i>		7. <i>r'ebří</i>

Podle tohoto vzoru se skloňovala substantiva mužského rodu zakončená na *-í*. Po provedení přehlásky *á > ie* a změny *r' > ř* a po několika analogických přejitích morfologických (podle deklinace složené) měla tato deklinace na konci 13. stol. následující podobu.

Podle složené deklinace vzoru *pěši* vznikly novotvary dat.-instr. duálu *řebřima*, dat.pl. *řebřím*, instr.pl. *řebřími*.

singulár	duál	plurál
1. <i>řebří</i>	1.,4.,5. <i>řebřie</i>	1. <i>řebří</i>

2. řebřie	2., 6.	řebřú	2. řebří
3. řebřú	3., 7.	řebříma	3. řebřím
4. řebří			4. řebřie
5. řebří			5. = nom.
6. o řebří			6. o řebřích
7. řebřím			7. řebřími

V průběhu vývoje se њjo-kmenová deklinace rozdělila na životnou a neživotnou. Jako vzor životných jmen bývá uváděno jméno *Juří* a patří k němu především mužská osobní jména přejatá z latiny, jež byla původně zakončena na *-ius*: *Mauricí* < *Mauricius*, podobně *Antoní*, *Matí*, *Theodosí* (čti [-ný, -tý]) atd. Vzorem neživotných jmen bylo substantivum *řebří*, stejně se skloňovala např. podstatná jména *hřebí*, *čřeví*, *klí*, *pondělí* (pův. maskulinum), *září* (pův. jo-kmen), *řepí*, *úlí*.

Po provedení hláskových změn *ú > í*, *ie > í* zůstaly v sg. pouze dva tvary: *řebří* pro **nom.** až **lok.sg.**, *řebřím* pro **instr.sg.** Deklinace tak ztrácí schopnost vyjadřovat důležité pádové protiklady, a proto њjo-kmenová maskulina přecházejí k jiným deklinačním typům:

a) Přejatá antroponyma se často navracejí k svému původnímu lat. zakončení (*Mauricius*) a zařazují se k o-kmenům nebo jo-kmenům (podle lat. středověké výslovnosti suffixu zakončeného na *-s[-š]*, srov. stč. *Darius* i *Dariáš*).

b) Domácí substantiva zakončená na *-í* přibírají různé přípony, které jim dovolují přejít k o-kmenům (*hřebí* > *hřebík*, *úlí* > *úl*, *řebří* > *řebřík/žebřík*, *klí* > *klíh*) nebo jo-kmenům (*čřeví* > *střevíc*); podobně se chová i řada přejatých antroponym: *Bartolomí* > *Bartoloměj*, *Antoní* > *Antonín*.

c) Původní tvary si uchovala jen substantiva *pondělí*, *září*, ale za cenu změny gramatického rodu (stala se neutry).

d) Antroponyma *Jiří* a *Jiljí* mají původní tvary v ustálených rčeních „na svatého Jiří“, „na svatého Jiljí“, jinak se skloňují podle deklinace složené, vzor *pěší*, dnes *jarní*. – K zániku této deklinace nepochybně přispělo její malé početní zastoupení (ve srovnání s o- a jo-kmeny).

Kolísání mezi o-kmeny a jo-kmeny

Některá substantiva cizího původu zakončená na *-l* přecházela ve staré češtině k jo-kmenům, protože cizí střední *l* bylo artikulačně bližší stč. *l'* měkkému než tvrdému (v naší grafice *l*): *Abel*, gen. *Abele*, podobně *artikul*, *konšel*, *mandel*, *věrtel* atd. Po zániku rozdílu mezi tvrdým a měkkým *-l* se kolísání mezi oběma produktivními deklinačními typy zvýšilo. Přechod k měkkému typu do svědčují zejména čes.-mor. nářečí (lok.sg. *na stoli*, nom.pl. *stole* atp.).

Rovněž cizí *r* bylo ve staré češtině výslovnostně blízké *r'* a to vedlo k obdobnému kolísání, které přežívalo zčásti i poté, co se toto *r'* změnilo v *ř*. Proto

mívají některá přejatá substantiva načas podobu dvojí: např. *klášter*, gen.sg. *kláštera* (o-kmen) – *klášter*, gen.sg. *kláštere* (jo-kmen).

Podobné kolísání nalézáme místy v nářečí u substantiv na -s, -z. Tato jména, původně o-kmenová, často přecházejí k měkkému deklinačnímu typu. Zejména v mor. a slez. nářečích se porůznu setkáváme s tvary, jako např. lok.sg. *na vozi, o časi, v lesi*, nom.pl. *lese, mraze* ... (Podobné tvary jsou doloženy již v některých staročeských památkách, např. *na lesi, v časi* LEGKAT).

Substantiva na -janin, -tel' a -ar'

Mají ve staré češtině skloňování smíšené. Vedle několika původních tvarů konsonantických (v pl.) v něm převládají novotvary přejaté od o-kmenů nebo jo-kmenů.

Substantiva na -*janin* mají původní tvar v **nom.pl.**: *zeměné, měšččné, Mora- věné, Lužžené*. Podobně i jména na -*tel'*: *přietelé, učitelé, kazatelé*.

K těmto tvarům se u jmen na -*janin* dotvořil nový nom.sg. se zkráceným kmenem (*zeman, Moravan* < *zeměnin, Moravěnin*), jenž se skloňoval podle o-kmenů. – Ke jménům na -*janin* patří také vlastní jména místní (oikonyma) typu *Hradčany, Lipany, Moravany*, která jako neživotná nahradila starý nom. *Hradčěné* akuzativem *Hradčany*.

Konsonantická koncovka nom.pl. -*é* byla hojně přejímána i jinými osobními jmény: *pohané, apoštolé, susedé* atd.

Rovněž v **gen.pl.** se uchovala původní konsonantická koncovka (*ъ* > stč. -*o*) shodující se s o-kmenovou: *zeman, přátel*. V nové češtině zůstala zachována ve tvaru *přátel* a dále u místních jmen s příponou -*any* (*do Moravan, u Lipan*).

V písemných památkách do začátku 14. stol. jsou vzácně doloženy původní konsonantické tvary **lok.pl.**: *Dolas, Lužas, Polas, Radlas*, tj. „v Dolanech, Lužanech, Polanech, Radlanech“, atd. Tyto nečetné doklady představují zbytky velmi archaického lok. bezpředložkového; jinak je totiž v době historické lokál pouze předložkový. Uvedené podoby žily do 14. stol. a jako archaismy, považované většinou již za nesklonné výrazy příslovečné povahy, přežívaly až do století 16.

V ostatních pádech bylo původní konsonantické sklonění už dávno zatlačeno tvary o-kmenovými nebo jo-kmenovými.

Substantiva na -*ar'* mají ve staré češtině nejčastěji tvary jo-kmenové. Z původního konsonantického sklonění zachovaly nom. pl. (místní jména *Psáře, Hostivaře*), gen.pl. (*do Psár, Kravar, Štítar*). Na pův. konsonantickou deklinaci těchto jmen ukazuje dnešní nom.pl. v nářečích slez. (*kravaře, pekaře*) a vmor. (*kravařé, pekařé*).

Mužské u-kmeny

Pračeské sklonění by vypadalo asi takto:

singulár		duál	plurál
1. <i>syn</i>	1., 4., 5.	<i>syny</i>	1. <i>synove</i>
2. <i>synu</i> (stč. <i>syna</i>)	2., 6.	* <i>synovu</i> (stč. <i>synú</i>)	2. <i>synóv</i>
3. <i>synovi</i>	3., 7.	* <i>synma</i> (stč. <i>synoma</i>)	3. * <i>synem</i> (stč. <i>synóm</i>)
4. <i>syn</i>			4. <i>syny</i>
5. <i>synu</i>			5. = nom.
6. <i>o synu</i>			6. <i>o synech</i>
7. <i>synem</i>			7. * <i>synmi</i> (stč. <i>syny</i>)

Podle tohoto vzoru se skloňoval jen malý počet maskulin zakončených tvrdou souhláskou: *syn, dóm, vól, pól, med, led, vrch...* Jak vyplývá z uváděných příkladů, šlo o slova velmi frekventovaná. Tím se obvykle vysvětluje, proč měl tento nepočetný deklinační typ tak velký vliv na vývoj mužské jmenné deklinace.

Některé z u-kmenových tvarů se do historické doby vůbec nedochovaly (gen., lok. duálu, dat., instr. duálu, dat.pl., instr. pl.; jsou nahrazeny tvary o-kmenovými). Kolem r. 1300 splynula tato deklinace s o-kmeny a jako samostatný typ přestala existovat. Hlavními příčinami jejího zániku byla velká podobnost s o-kmeny (shodný gramatický rod, shodné některé tvary, např. nom.sg. (*chlap – syn*), akuz.pl. (*chlapy – syny*) atd.) a malé početní zastoupení. U-kmenové koncovky přitom nezánikly, nýbrž téměř všechny se uchovaly u o-kmenové deklinace. Zpočátku žily u-kmenové a o-kmenové tvary vedle sebe, později se některé u-kmenové koncovky začaly užívat jen při skloňování jmen životných (zvláště osobních), jiné zase tam, kde původní o-kmenové tvary z nějakých důvodů nevyhovovaly (viz deklinace o-kmenové).

Střední o-kmeny

Pračeské sklonění		duál	plurál
singulár			
1. <i>město</i>	1., 4., 5.	<i>městě</i>	1. <i>města</i>
2. <i>města</i>	2., 6.	<i>městú</i>	2. <i>měst</i>
3. <i>městu</i>	3., 7.	<i>městoma</i>	3. <i>městóm</i>
4. <i>město</i>			4. <i>města</i>
5. = nom.			5. = nom.
6. <i>o městě</i>			6. <i>o městiech</i>
7. <i>městem</i>			7. <i>městy</i>

Jejich další vývoj byl mnohem klidnější než v případě o-kmenů mužských. V rámci neuter nevzniklo zvláštní sklonění pro jména životná a vliv u-kmenů byl celkově slabý (pouze v lok.pl.), prosazoval se skrze mužské o-kmeny, protože střední u-kmeny zanikly už v době předčeské.

Lok.sg.: Podobně jako u maskulin i zde ustupuje původní koncovka -ě, jež vyvolává nežádoucí alternace (*u vojščě//u vojsku*, tj. ve vojsku), dativní koncovce -u (už ve 14. stol.: *v jezeru, na tělu*), ale nikdy nebyla vytlačena zcela. Dodnes ji hojně nacházíme zejména u starobyklých konkrét ve spojeních označujících místo a čas: *v blátě, na seně, v létě, po jídle*. Substantiva abstraktní, slova nověji vytvořená, slova přejatá apod. mívají zase častěji nepůvodní -u: *v prázdnu, v šeru, o procentu*.

Dat.pl.: Vedle náležité o-kmenové koncovky (později hláskově pozměněné v -ům) nacházíme již ve staré češtině a-kmenovou koncovku -ám (*městám, slovám*). Tyto tvary se sice ve spisovném jazyce neujaly, ale dodnes se vyskytují v nářečích střmor. a zčásti též vmor. a slez. – Vliv a-kmenových koncovek se projevuje i v jiných pádech (instr. pl. atd.).

Lok.pl.: Místo původní koncovky -iech, která měkčila předcházející souhlásku, se prosadila u-kmenová koncovka -ech (*ve městech*); u jmen zakončených na -ko, -cho, -ho, -go dnes máme téměř důsledně koncovku -ách (*na kolečkách*). Viz mužské o-kmeny.

Poznámka: Podle tohoto vzoru se skloňovala číslovka *sto, tři sta* apod., podoba *dvě stě* je její duálový tvar. Číslovka je doložena také ve tvaru ustrnulém (*mnoho sto koní* místo *mnoho set koní*).

Střední jo-kmeny

Pračeské sklonění

singulár

1. *mor'e* (stč. *moře*)
2. *mor'a* (stč. *mořě*)
3. *mor'u* (stč. *mořu*)
4. *mor'e* (stč. *moře*)
5. = nom.
6. *o mor'i* (stč. *moři*)
7. *mor'em* (stč. *mořem*)

plurál

1. *mor'a* (stč. *mořě*)
2. *mor'* (stč. *moři*)
3. **mor'em // -óm*
(stč. *mořóm*)
4. *mor'a* (stč. *mořě*)
5. = nom.
6. *o mor'ích* (stč. *mořích*)
7. *mor'i* (stč. *moři*)

duál

- 1.,4.,5. *mor'i* (stč. *moři*)
- 2.,6. *mor'ú* (stč. *mořú*)
- 3.,7. **mor'ema* (stč. *mořoma*)

Všechny př. tvary lze hláskoslovně vyložit z tvarů deklinace o-kmenové. V důsledku hláskových změn *'a > ě, ě > e, 'u > i, 'ó > ie* se jo-kmenová deklinace od výchozí o-kmenové výrazně vzdálila, a to ve spisovném jazyce i ve většině nářečí (tj. v těch nářečích, v nichž proběhly přehlásky); viz mužské jo-kmeny.

Lok.sg.: Již od 13. stol. se vedle původní koncovky uplatňuje *-u* přejaté z dat. (*na sirdcu, u mořu*, tj. v *mořu*).

Gen.pl.: Už od počátku doby historické se vedle původní jo-kmenové koncovky *-o* objevují tvary s koncovkou *-í* (*polí, srdcí*) přejatou od typu *znamenie* (ьjo-kmeny). Její prosazení podporovaly obdobné genitivity pl. u jiných měkkých deklinačních typů (*muží, koní, duší, kostí*). Původní tvary s koncovkou *-o* se drží nejdéle u substantiv na *-ce, -išče* (stč. *vajec, pastvišč*), u jmen s příponou *-išče > -iště* jsou uchovány dodnes (nč. *pastvišť*).

Dat.pl.: Vedle původního tvaru se ve staré češtině prosazuje o-kmenová koncovka *-óm*; po přehlásce *'ó > ie* (protože jo-kmenové základy byly vždy ukončeny měkkým konsonantem) vzniklo *mořiem* a z něho po změně *ie > í* *mořím*.

V **dat., instr. duálu** se vedle tvarů původních rovněž objevuje o-kmenová koncovka *-oma*.

Přechod od jo-kmenů k nt-kmenům

Některá neutra jo-kmenové deklinace přecházela během vývoje ke sklonění nt-ovému; o tom svědčí např. stč. gen.pl. *volat* (nom. *vole*), *hradiščat* (nom. *hradišče*) – jako *kuřat*. Do nové spis. češtiny přešly ke vzoru *kuře* původní jo-kmeny *vole, koště*, v nářečích v Čechách nacházíme takových případů více (ovšem nesoustavně): nejčastěji jde o jména s příponou *-iště* (např. *pastvišťata, strnišťata*).

Střední ьjo-kmeny

Do ьjo-kmenové deklinace patří neutra zakončená na *-ie*, po *l'* na *-é*. Střední ьjo-kmeny se vyvinuly z těch jo-kmenů, které měly před kmenotvornou skupinou *ь*. Takto vzniklé skupiny vokálů podlehly stažení a jeho výsledkem byly odlišné dlouhé koncovky podobně jako v případě ьjo-kmenů mužských.

Pračeské sklonění

singulár	plurál
1. <i>znamenie</i>	1. <i>znameňá</i> (stč. <i>znamenie</i>)
2. <i>znameňá</i> (stč. <i>znamenie</i>)	2. <i>znamení</i>
3. <i>znameňú</i>	3. <i>*znamením</i> (stč. <i>znamením</i>)
4. <i>znamenie</i>	4. <i>znameňá</i> (stč. <i>znamenie</i>)
5. = nom.	5. = nom.

6. o znamení	6. o znameních
7. znameniem// -ím	7. *znamení (stč. znameními)

duál

1.,4.,5.	znamení
2.,6.	znameňú
3.,7.	*znameníema (stč. znameníma)

Na њjo-kmeny působila deklinace složená (vzor *pěšít*). Její koncovky se ještě před provedením monoftongizace *ie > í* prosadily v instr. sg. (*znamením*), v dat., instr. duálu (*znameníma*), dat.pl. (*znamením*) a v instr. pl. (*znameními*). – Další vliv složené deklinace pozorujeme v nář. gen.pl., např. *psaních* (místy v nář. českých, vmor. a slez.).

Také koncovky středních њjo-kmenů dospěly po příslušných hláskových změnách ve většině pádů ke stejným výsledkům, takže se singulárová deklinace stala stejně nevýhodnou jako v typu *řebří*. Přesto však paradigma nezaniklo. O jeho uchování se postaraly tři produktivní slovtvorné typy, na jejichž základě se deklinace rozmnožovala (a dodnes rozmnožuje). Jsou to a) dějová jména na *-nie, -tie* (*nesenie, pitie*), b) jména hromadná se sufixem *-(ov)ie (> í)* – *javoříe, skálé, hroznovie, kamenie*, c) jména okolností – *bezvětříe, násilé, mezimostíe*.

A-kmeny

Pračeské sklonění

singulár	duál	plurál
1. <i>žena</i>	1.,4.,5. <i>ženě</i>	1. <i>ženy</i>
2. <i>ženy</i>	2.,6. <i>ženú</i>	2. <i>žen</i>
3. <i>ženě</i>	3.,7. <i>ženama</i>	3. <i>ženám</i>
4. <i>ženu</i>		4. <i>ženy</i>
5. <i>ženo</i>		5. = nom.
6. o <i>ženě</i>		6. o <i>ženách</i>
7. <i>ženú</i>		7. <i>ženami</i>

Podle vzoru *žena* se skloňovala jména (především feminina), která měla před koncovým *-a* tvrdou souhlásku. Jejich pračeské tvary se uchovaly ve spisovném jazyce dodnes. Jedinou změnou, která původní tvary zasáhla, je diftongizace *ú > ou* v instr. sg. *ženou*.

Většina nářečí tyto původní tvary rovněž zachovává, pouze v malých úsecích okrajových dialektů byly některé z nich v důsledku unifikace plurálových koncovek nahrazeny jinými. Např. v části slez. nářečí se v gen.pl. ojedinele vyskytuje původní koncovka u-kmenová (*kravuv*, sporadicky i ve staré češtině),

v dialektech střmor. a méně ve vmor. nacházíme v gen. pl. *-í (-ě)*, tj. koncovku měkkých deklinačních typů (*izbí, lampí*, střmor. *lampé*), v mor. nářečích bývá ojediněle v lok. pl. původní koncovka u-kmenová *-ech* (*o rybech*) a ve slez. nář. zase *-och* (*o kravochoch* – jv. Opavsko...). Ovšem a-kmenové koncovky při této unifikaci zvítězily.

Podle vzoru *žena* se skloňovala nejen jména ženského rodu, nýbrž i stejně zakončená jména osob přirozeného rodu mužského (*hrdina, vladyka, vévoda*). Povědomí mužského rodu vedlo v době historické k přejímání některých mužských koncovek. Jak ukazují stč. památky, začínají se výrazněji prosazovat od 15. stol.: dat. a lok. sg. *-ovi*, např. *hrdinovi* (ještě ve 14. stol. je běžné *hrdině*), nom.pl. *-ové (hrdinové)*, gen.pl. *-óv (hrdinóv)*, dat.pl. *-óm (hrdinóm)*, instr.pl. *-y (hrdiny)*. Výsledkem naznačeného vývoje je nč. vzor *předseda*.

V některých dialektech pokračoval vývoj dále: některé úseky střmor. nář. převzaly mužskou koncovku instr.sg. *-em* (*s hrdinem, Frantem* – tyto tvary nacházíme sporadicky i ve staré češtině), v záp. části střmor. a ojediněle v nář. slez. nacházíme gen-akuz. typu *vidím předsedy, Franty* (střmor. *-y > -ě*), nebo naopak v centrálním úseku střmor. nářečí akuz.-gen. *bez předsedó, Frantó* (*-ó < u*).

Ja-kmeny

Jsou hláskovou obměnou a-kmenů (viz jo-kmeny).

Pračeské sklonění

singulár	duál	plurál
1. <i>duša, knieni</i> (stč. <i>dušě</i>)	1.,4.,5. <i>duši</i>	1. <i>dušě</i>
2. <i>dušě</i>	2.,6. <i>dušú</i>	2. <i>dúš</i>
3. <i>duši</i>	3.,7. <i>dušama</i> (stč. <i>-ěma</i>)	3. <i>dušám</i> (stč. <i>-iem</i>)
4. <i>dušu</i>		4. <i>dušě</i>
5. <i>duše</i>		5. = nom.
6. <i>o duši</i>		6. <i>o dušách</i> (stč. <i>-iech</i>)
7. <i>dušú</i>		7. <i>dušami</i> (stč. <i>-ěmi</i>)

Podle vzoru *duša* se skloňovala jména, která měla před koncovým *-a* měkkou souhlásku, a dále nečetná jména s koncovkou *-i*, což byla stará hlásková varianta častější koncovky *-ja* (*bohyni, hospodyni, knieni*).

Pračeská deklinace byla pozměněna obvyklými hláskovými změnami (*'a > ě, 'á > ie, ie > í, 'u > i, 'ú > í, ě > e*) a tak se během historické doby značně vzdálila od původních tvarů. Bezkoncovkový gen.pl. *dúš* byl většinou vystřídán tvary s i-kmenovou koncovkou *-í (duší)*, zůstal pouze u jmen na *-ice* a několika dalších, např. u jmen na *-yně* v dubletě (*lavic, ulic, bohyň/bohyní*). O uchování původního tvaru se nepochybně zasloužila starobylá místní jména typu *Lobkovic* (gen. *Lobkovic*).

Už ve staré češtině odsouvají některá jména v **nom.sg.** koncové *-ě* (*obec, púšč < obcě, púščě*) a v průběhu vývoje takových případů významně přibývá. Jde o vliv i-kmenů (obě deklinace měly měkkící koncovky a shodný rod). I-kmenové koncovky pronikaly i do jiných pádů (dat. pl. *dušem, lok.pl. o uličech*), ale v míře mnohem menší.

V archaických nářečích, v nichž neproběhly přehlásky, jsou si deklinační typy *duša* a *žena* bližší. Výsledkem této větší podobnosti je i nářeční novotvar vokativu sg. přejatý od a-kmenů – *vopico*.

Do této deklinace patřila také jména osob přirozeného rodu mužského (*súdcě, vódcě, zločincě*). Do konce 13. stol. se skloňovala jako *duša*, poté (ale zejména po r. 1400) se u nich začínají prosazovat novotvary podle vzoru *oráč*, ojedinele *Juří* a tento vývoj je důslednější než u typu *hrdina* (viz Mužské o-kmeny). Byly převzaty tvary dat. a instr.sg., gen.-akuz. a tvary plurálové, mnohá jména vytvořila nový nom.sg. shodný s jo-kmeny (ve spis. češtině *zločinec, panoš* × *soudce*, v nespis. dokonce namísto *-ce* často *-ec*, srov. *správce*); podle vok. *oráči* vznikají tvary typu *panoši*, ale vok. *soudce* zůstává (mimo psaný spis. jazyk je ovšem častý vok. *soudče* podle *otče*). – Příjmení typu *Píša, Váňa* přešla k deklinačnímu typu *předseda*.

Kolísání a přechody mezi a-kmeny a ja-kmeny

Ve staré češtině se s takovým kolísáním setkáváme u přejatých substantiv s kmenovým *-l*, srov. nom. sg. *berla/berle, cedula/cedule, kapitula/kapitule*, akuz. sg. *bulu/buli < l' u*. Z toho, že cizí jména přecházela častěji k ja-kmenům, usuzujeme, že cizí *l* bylo bližší českému *l'* měkkému. Po zániku rozdílu mezi tvrdým a měkkým *l* oba typy (měkký – *-l' a*, tvrdý – *-la*) splývají a povědomí o příslušnosti jednotlivých slov ke konkrétnímu typu se vytrácí.

Podobně přecházela k ja-kmenům ojedinelá substantiva s kmenovým *-r* (*almara/almařě*).

V nové spis. češtině se většinou ustálilo jedno sklonění (tvrdé – *škola, kapitula, bula*, měkké – *cedule, kaple*), v dialektech však mnohdy pronikla deklinace jiná, srov. střmor. gen.sg. *do škole, ve školi*. V mor. nářečích přecházejí k měkkému typu rovněž substantiva na *-sa, -za*: gen.sg., nom. a akuz. pl. *březe, kose*, dat., lok. sg. *březí, kosí*, gen.pl. *březí, kosí* (střmor. *březé, kosé*). Takové formy jsou doloženy i ve staré češtině a představují v ní mor. dialektismy (v *tak drahěj krási* LEGKAT).

Substantiva odvozená předponou *-na* (*-árna, -írna*) mají v mor. dialektech často příponu (sufix) *-ňa* (*studňa, pekárňa*) a skloňují se podle vzoru *duša*. Tyto nář. tvary jsou původnější, ve starší době byly i ve spisovném jazyce. Zbytky původních tvarů představují např. „nepravidelné“ tvary substantiva *studna* (gen. *studny/studně*, dat. *studni*...).

Ъja-kmeny

Jejich deklinace se vyvíjela podobně jako Ыjo-kmenová, tj. kontrakcí skupiny *ъj* + koncové samohlásky vznikly dlouhé koncovky odlišné od výchozích koncovek ja-kmenových.

Pračeské sklonění

singulár		duál	plurál
1. <i>laní, Mar'ie</i>	1., 4., 5.	<i>laní</i>	1. <i>lanie</i>
2. <i>lanie</i>	2., 6.	<i>laňú</i>	2. <i>laní</i>
3. <i>laní</i>	3., 7.	<i>laňáma</i> (stč. <i>laniema</i>)	3. <i>laňám</i> (stč. <i>-iem</i>)
4. <i>laňú</i>			4. <i>lanie</i>
5. <i>laní</i>			5. = nom.
6. <i>o laní</i>			6. <i>o laňách</i> (stč. <i>-iech</i>)
7. <i>laňú</i>			7. <i>laňámi</i> (stč. <i>-iemí</i>)

Koncovka **nom.sg.** byla dvojí: 1. častější *-í* (< *-bji*), 2) *-ie* (< *-bja*), hojnější jen u jmen cizích (po *-l'-é - biblé*).

Změnamí *'á > ie*, *'ú > í*, *ie > í* původní rozdílné tvary splynuly v jediný (*laní*). Deklinace tak ztratila schopnost vyjadřovat důležité pádové opozice a zanikla. – Na začátku historické doby patřila k Ыja-kmenům substantiva *paní, lodí, rolí, pradlí, švadlí, krajčí, sudí...*; *ledvie, histořie, linie, Macedonie...* Po zániku této deklinace přešla substantiva k jiným skloňovacím typům: *laní > laň, lodí > loď, pradlí > pradlena, švadlí > švadlena, rolí > role* atd. Jména typu *linie* přešla hromadně ke vzoru *duše*. Původní podoba se nejdéle udržela u některých přejatých jmen v nářečích (typ *penzí, koncesí, kaucí, kasací*), ale později i ona přecházela k jiným typům.

Původní deklinaci si zachovalo jen substantivum *paní*; u něho tvarová homonymie nevádí, protože se většinou vyskytuje ve spojení s příjmením.

Ъja-kmenová maskulina přecházela zčásti k deklinaci složené (*krejčí, sudí*), zčásti k mužským o-kmenům (po připojení sufixu k o-kmenům zařazujícího – *plavčí > plavčík*). Pouze jména *hrabie, markrabie* přešla pod vlivem substantiva *kněz* k nt-kmenům (> *hrabě, markrabě*).

U stč. singulárových kolektivů typu *milá bratřie, vyšehrazská kněžie* (= nom.sg. ‚bratrstvo, kněžstvo‘) vystoupilo do popředí jejich plurálové číselné pojetí a v důsledku toho byly pozdější podoby *kněží, bratří* přehodnoceny na tvary plurálové či duálové. O tom svědčí změněná forma přívlastku – namísto *milá bratřie* nacházíme později *milí bratří, naši kněží* – i tvary složené deklinace ve skloňování obou substantiv, např. dat. a lok. pl. *milým bratřím, o milých bratřích*. U jmen *bratr* a *kněz* se složené deklinace (kromě gen.) užívá ve specifických případech dodnes.

I-kmeny

Byly mužské (vzor *gost'*) a ženské (vzor *kost'*). Odlišovaly se od sebe pouze instr.sg. a nom.pl. V instr. sg. měla původnější koncovku maskulina (*gostem < gostьmь*), kdežto feminina připojovala k i-kmenovému základu novou příponu ja-kmenovou (*kostьjo > kostú*). V nom. pl. uchovala původní koncovku zase feminina (*kostí*), zatímco maskulina přejala svou příponu od sklonění konsonantického (*gostьje > gostie*).

Pračeské sklonění ženské

singulár		duál	plurál
1. <i>kost'</i> (stč. <i>kost</i>)	1.,4.,5.	<i>kosti</i>	1. <i>kostí</i>
2. <i>kosti</i>	2.,6.	<i>kost'ú</i>	2. <i>kostí</i>
3. <i>kosti</i>	3.,7.	<i>kost'ma</i>	3. <i>kostem</i>
4. <i>kost'</i>			4. <i>kostí</i>
5. <i>kosti</i>			5. = nom.
6. <i>o kosti</i>			6. <i>o kostech</i>
7. <i>kost'ú</i>			7. <i>kost'mi</i>

Už v době praslovanské patřilo do této deklinace velké množství feminin zakončených na měkkou souhlásku a ve staré češtině se jejich počet nadále výrazně zvyšoval. Proto se i-kmeny nakonec staly deklinací ženskou. O rozmnožování typu se zasloužila především velmi produktivní přípona *-ost'* (> *ost*), již se odvozovala a dodnes hojně odvozují jména vlastností (stč. *múdrost*, nč. *ženskost*).

Už ve staré češtině byla původní deklinace narušována přejímáním tvarů ja-kmenových (a naopak u ja-kmenů se zase uplatňují koncovky i-kmenové, viz Ja-kmeny), např. dat. pl. *kostiem* (*kostím*), lok.pl. *o kostiech* (*kostích*), nom.sg. *kosti* podle *hospodyní*. Toto vzájemné ovlivňování je pochopitelné, protože obě deklinace mají stejný rod, měkkící koncovky a některé shodné tvary (dat., lok., instr.sg., později gen.pl.). Vzájemným přejímáním koncovek se mnohá ja-kmenová a i-kmenová substantiva natolik sblížila, že nakonec vytvořila nový, samostatný deklinační typ *píseň* (16.–18.stol.).

V tradičních dialektech se původní tvary udržely obvykle v singuláru a v nom., gen. a akuz.pl., v ostatních plurálových pádech podléhaly většinou tendenci k unifikaci koncovek: např. dat.pl. *kostám, kostím, kostom*...

Dodnes se původní tvary ponejvíce uchovaly u substantiv na *-st* (*-stě*), v jiných případech je původní stav sklonění z větší či menší části narušen novotvarem podle ja-kmenů.

Pračeské sklonění mužské

singulár		duál	plurál
1. <i>gost'</i> (stč. <i>host</i>)	1.,4.,5.	<i>gosti</i>	1. <i>gostie</i>

2. <i>gosti</i>	2., 6.	<i>gost'ú</i>	2. <i>gostí</i>
3. <i>gosti</i>	3., 7.	<i>gost'ma</i>	3. <i>gostem</i>
4. <i>gost'</i>			4. <i>gosti</i>
5. <i>gosti</i>			5. = nom.
6. <i>o gosti</i>			6. <i>o gostech</i>
7. <i>gostem</i>			7. <i>gost'mi</i>

Ještě v době praslovanské se tak skloňovala některá maskulina zakončená měkkou souhláskou: *bolb*, *čbrvb* (červ), *gvozdь* (hřebík), *golqbb* (holub), *gospodь* (pán), *zvěrb* (zvíře), *zětb* (zet), *lučb* (louč), *medvědb* (medvěd), *pečatь* (pečeť), *ognь* (oheň), *pqtb* (cesta), *želqdb* (žalud), *ljudьje* (lidé). Protože i-kmenová deklinace nebyla vhodná pro životná maskulina (nestačila totiž pomocí pouhých tří singulárních tvarů vyjadřovat všechny důležité pádové opozice) a protože vzrůstající množství feminin převyšovalo stagnující počet maskulin (takže se tato deklinace postupně stávala představitelkou ženského rodu), opouštěla i-kmenová maskulina tuto deklinaci a přecházela k jiným, výraznějším skloňovacím typům. Tak se stalo, že se do staré češtiny zachovalo původní sklonění jen u substantiva *host* a pomnožného (tudíž rodově nevýrazného) *l'udie*; u ostatních jmen byly v té době už jen zbytky původní deklinace v podobě jednotlivých pádů: gen. (*silného*) *zvěři*, gen., dat. *choti*, vok. *hospodi*, nom.pl. *hobubie*, *črvie*... Během historické doby toto sklonění zaniklo zcela, pouze u jména *host* přežívají – jako archaismy – některé i-kmenové tvary (gen.pl. *hostí*...), ovšem vedle převládajících tvarů o-kmenových. Pouze pomnožné substantivum *lidé* si původní sklonění uchovalo (kromě nom.pl., který přejalo ze sklonění konsonantického, tj. *-é* namísto pův. i-kmenového *-ie > -í*).

Ostatní i-kmenová maskulina přešla k jiným typům (o-kmenům – *červ*, *hobub*, *medvěd*, *kmet*, *úhel*, *žalud* atd., jo-kmenům *oheň*, *zet*), nebo k jinému rodu (*zvěř*, *pout*, *louč*, *pečeť* nově feminina; některá z nich ještě kolísají mezi muž. a žen. rodem – stč. *pečet*, *zvěř*...), některá jména zanikla, např. psl. *tatь* 'zloděj', jeho stopy však máme v několika starobylych názvech vsí; *Tatobity* 'ves lidí, kteří bijí zloděje', *Všetaty* = „všichni zloději“, tj. ves zlodějů, aj.

V jzč. a vmor. nářečích žije dodnes i-kmenová koncovka nom.pl. *-ie*, a to v monoftongizované podobě *-í*; je využita u o- a jo-kmenů, kam kdysi pronikla zároveň s původními i-kmenovými substantivy (*klucí*, *vojáci*), viz Mužské o-kmeny.

Podle vzoru *kost'* se skloňovaly číslovky *pět – deset*. (Číslovka *deset* měla původně některé tvary konsonantické, viz dále.) Byla to totiž původně substantiva s významem 'skupina o příslušném počtu osob, předmětů apod.', tedy např. *pět* 'pětice'. Během historické doby se však tyto substantivní číslovky začaly považovat za adjektiva rozvíjející počítané substantivum (*pět lidí* se už nechápe jako 'pětice lidí', nýbrž jako spojení slov, v němž přívlástek *pět* rozvíjí jméno *lidí*). V souvislosti s novým pojetím se změnila jejich deklinace. Ve vazbě

se začalo skloňovat počítané substantivum (které bylo původně v gen.), zatímco číslovka začala své původní tvary ztrácet, protože její skloňování ztrácelo význam (vyjadřovala pouze shodu s počítaným předmětem a odlišovala nom. a akuz. od pádů jiných). V češtině to mělo důsledek v zániku původního instr. *pěťú* a v jeho nahrazení tvarem, který se vyskytoval ve všech ostatních nepřímých pádech (-i). Mají tedy substantivní číslovky *pět – deset* pouze dva tvary: v nom. a akuz. *pět*, v ostatních pádech *pěti*. – Ve staré češtině je třeba ještě počítat i se stavem starším (např. „*mój rod pět ú pramenov bude kvísti*“ pěti prameny DAL).

Podobně jako číslovky *pět – deset* se během historické doby začaly skloňovat i číslovky *jedenáct – devadesát*, ačkoliv od původu jsou to tvary různé. Toto sklonění žije dodnes.

Např. číslovky 11–19 se původně tvořily základními číslovkami *jeden – devět* a příslovečným určením vyjádřeným lokálem *na desěte* „na desíti“ < psł. *na desęte*, stč. *nacęte, nácte, náct* atd. (je to konsonantický tvar lok. změněný hláskově). Původně se skloňovala pouze první část, později splynulo celé spojení v jedno slovo a flexe se přenesla na jeho konec; deklinace napodobila sklonění číslovek *pět – deset* (např. *jedenáct*, stč. *jedenácte*).

Číslovka *dvacet*, stč. *dvacęti*, je od původu spojení číslovky *dva* s duálovými tvary číslovky *deset* (zbytky původních tvarů se vyskytují ještě na počátku historické doby – *dva dcęti, dvě dcęti, dvěma dcętma*). Číslovky *třicet, čtyřicet* vznikly ze spojení *tři (čtyři) + nom.pl. číslovky deset* (psł. *tri desęti*, stč. *tři dcęti, čtyři dcęti (cęti, cęt...)*), tři, čtyři desítky; původně se skloňovaly obě části). Číslovky *padesát – devadesát* mají svůj původ ve spojení příslušných číslovek základních s konsonantickým gen.pl. číslovky *deset*, stč. *dsęť > dcęť* (psł. *pęć desęć* „pět desítek“; původně se skloňovala jen první část).

Ve staré češtině se počet mezi 20–30 též vyjadřoval jednoduchou číslovkou základní a výrazem *mezdčietma*, tj. „mezi dvěma desítkami“, např. *jeden mezdčietma* = 21 atd.

Tvar *mezdčietma* vznikl z předložkového výrazu *mez(i) dcietma < desietma* (duál).

Podobný vývoj jako u číslovek *pět – deset* proběhl u číslovek neurčitých (*několiko, toliko, mnoho*), které se ve staré češtině skloňovaly podle vzoru *měšto*. Zpočátku se skloňovaly a počítaný předmět byl v gen., např. *s mnohem kniežat, ve mnozě tisícov, v (ně)kolicě*, ale již od 14. stol. proniká tvar genitivu do ostatních pádů – *s několika dětmi* ШТИТ.

Ženské ů-kmeny (ьv-kmeny)

představují nejméně produktivní vokalickou deklinaci. Původní kmenotvorné -*ŭ*- bylo hláskovým vývojem zasuto, v některých pádech se změnilo v -*ьv*-, jež po zániku jeru začalo připomínat kmen konsonantický. Ztráta povědomí o příslušnosti k ů-kmenové deklinaci měla za následek hojně přejímání novotvarů z typů konsonantických a i-kmenových.

Staročeské sklonění

singulár	duál	plurál
1. <i>svekrv</i>	1.,4.,5. <i>svekrvi</i>	1. <i>svekrve</i>
2. <i>svekrve</i>	2.,6. -----	2. <i>svekrví</i>
3. <i>svekrvi</i>	3.,7. -----	3. <i>svekrvem</i>
4. <i>svekrv</i>		4. <i>svekrve</i>
5. <i>svekrvi</i>		5. = nom.
6. <i>o svekrvi</i>		6. <i>o svekrvech</i>
7. <i>svekrví</i>		7. <i>svekrvemi</i>

Nom. sg. je od původu tvar akuz. sg.; pův. nom. měl podobu *svekry* (koncovka *-y* je náležitou střídnicí za původní *-ū*). **Gen.sg., nom.pl.** jsou tvary konsonantické, **instr. sg., dat., lok.pl.** byly přejaty od i-kmenů. Z toho plyne, že už na začátku doby historické byl typ neproduktivní. Během vývoje češtiny se ve spisovném jazyce přiklonil k typu *píseň* a tyto tvary si uchovává dodnes.

Rada jmen *ū*-kmenové deklinace přecházela (v době předhistorické, ale i pak v historické) k a-kmenům (*želva, Punkva, brva*), jiná naopak k *ū*-kmenové deklinaci přistoupila (*koroptev < koroptva, ploutev < plútva, větev* (původně i-kmen), *láhev, dratev...*). Tato migrace byla nepochybně důsledkem toho, že už ve staré době přecházela tato substantiva v mluveném jazyce k a-kmenům, srov. mor. nář. *mrkva, korúhva, húžva, pánva, konva*. – V nové češtině už tato jména samostatnou deklinaci netvoří.

Deklinace konsonantické

Už v době praslovanské žila z původního velkého množství konsonantických deklinací jen část: n-kmeny mužské a střední, nt-kmeny, s-kmeny, r-kmeny, t-kmeny. Z původních konsonantických tvarů se v té době uchovaly jen koncovky singulárové (kromě vok. a instr.), příp. ještě nom. a gen.pl. Ostatní koncovky byly již v průběhu praslovanského vývoje přejaty od jiných deklinací, a to i-kmenové a o-kmenové.

V **gen.sg.** byla pro všechny konsonantické typy náležitá koncovka *-e*, v **dat. -i**, v **lok. -e**, v **nom.pl. -e**, **gen.pl.** byl bez koncovky. Jednotlivé typy se lišily pouze kmenotvornou souhláskou nebo skupinou.

Za rodové diferenciaci se konsonantické deklinace staly neproduktivními (viz Skloňování – rod). Malý počet jmen v nich soustředěný se již dále nerozhojňoval, naopak se zmenšoval v důsledku jejich přechodu k produktivním deklinacím vokalickým. V historické době konsonantické typy (s výjimkou vzoru *kuřě*) upadají a nakonec zanikají zcela. V nové češtině je připomínají jen ojedinělé konsonantické tvary některých substantiv (vedle koncovek deklinací produktivních, např. gen. sg. *pramene* vedle *pramenu* s o-kmenovou koncovkou *-u*).

Kolem r. 1300 byl ve staré češtině tento stav:

Mužské N-kmeny

singulár		duál		plurál
1. <i>kámen</i>	1.,4.	<i>dni</i>		1. <i>kamenie, dni</i>
2. <i>kamene</i>	2.,6.	(<i>dňů</i>)		2. <i>kamen, dní</i>
3. <i>kameni</i>	3.,7.	(<i>dnoma</i>)		3. <i>kamenóm</i>
4. <i>kámen</i>				4. <i>kameny, dní</i>
6. <i>o kameni, ve dne</i>				6. <i>o kameniech</i>
7. <i>kamenem</i>				7. <i>kameny</i>

Původní **nom.sg.** *kamy* byl nahrazen tvarem akuzativním, původní **lok.** se drží jen v adverbializovaném spojení *ve dne*, jinak je většinou pravidlem tvar dat.-lok. s koncovkou *-i*. Kromě tvaru *dni* je nepůvodní i **duál**. V **pl.** se prosazuje deklinace o-kmenová (pouze **gen.pl.** *kamen* se kryje s tvarem konsonantickým).

Podle této deklinace se skloňovala maskulina *den, hřeben, ječmen, jelen, kámen, kořen, křemen, plamen, pramen, prsten...* V době historické úpadek typu pokračuje; většina jmen přibírá koncovky o-kmenové i v singuláru, původní tvary někdy přežívají vedle nich (nč. dat. sg. *kořenu, koření*). V největší míře uchovalo původní tvary substantivum *den*, ale i ono má vedle nich různé novotvary. Maskulina *sršeň, stupeň* přešla ve spisovném jazyce k jo-kmenům.

V nářečí existují výrazné diference. V dialektech v Čechách splynuly n-kmeny s o-kmeny stejně jako ve spisovném jazyce (*kámen/kamen*), v nářečích střmor., vmor. a slez. splynuly s jo-kmeny (*kameň*).

Střední N-kmeny

Ve stč. památkách jsou doloženy tyto tvary:

singulár		duál		plurál
1. <i>rámě</i>	1.,4.	<i>rameni</i>		1. <i>ramena</i>
2. <i>ramene</i>	2.,6.	<i>ramenú</i>		2. <i>ramen</i>
3. <i>rameni</i>	3.,7.	<i>ramenoma</i>		3. <i>ramenóm</i>
4. <i>rámě</i>				4. <i>ramena</i>
6. <i>o rameni</i>				6. <i>o rameniech</i>
7. <i>ramenem</i>				7. <i>rameny</i>

Podle tohoto vzoru se skloňovala neutra *břiemě, plémě, siemě, témě, jmě* atd. Původní tvary jsou uchovány v **nom., gen., dat., akuz. sg.;** **gen.pl.** se kryje se skloněním o-kmenovým. Ostatní koncovky byly přejaty z o-kmenové nebo i-kmenové deklinace.

V **nom. sg.** bylo kmenotvorné *-n-* zasuto hláskovým vývojem: slovanské **sěmen* (příbuzné s lat. *sēmen*) kmenotvorné *-n-* původně obsahovalo, ale ze spojení *e + n* vznikla v pozdní praslovanštině nosovka *ę*; ta se na přelomu

10./11. stol. změnila v ústní samohlásku *ä*, z ní na přelomu 12./13. stol. vzniklo přehláskou *-ě* a ve 14. stol. *-e* (po retnicích *je*): **sěmen* > *sěmę* > *sěmä* > *siemě* > *símě*. Proto měl nominativní a akuzativní kmen jinou podobu než kmen v ostatních pádech. Takové různosti kmene se ovšem jazyk brání, a proto už ve staré češtině vzniká nový nominativní a akuzativní novotvar s nejčastější koncovkou neuter *-o* (*rameno, semeno...* jako *město*). Tím se n-kmenová neutra pevně spojila s o-kmenovou deklinací a přejala i ostatní pády (*rameno, ramena, ramenu...*). Původní tvary se sice v některých případech vedle těchto novotvarů uchovaly, ale mají povahu archaismů a jsou odlišeny významově (např. původní n-kmenový tvar nelze použít ve spojení *rámě řeky, símě* není totéž co *semeno...*). Vcelku tedy deklinace n-kmenová zanikla. Ve spisovném jazyce po ní zůstaly jen stopy v podobě archaických jednotlivých tvarů.

Střední nt-kmeny

Vznikly v době předslovanské rozšířením středních n-kmenů o další kmenotvornou hlásku *-t-*. Z kmenotvorného sufixu *-ent-* vzniklo v pozdní praslovánštině *-ęt-* a to po denazalizaci nosovek (10./11.stol.) dalo pč. *-ät-*, jež se dále vyvíjelo buď v *-ět-*, nebo *-at-* (viz Pračeská depalatalizace). Kmenotvorné *-nt-* se tedy do staré češtiny nedochovalo.

Staročeské tvary:

singulár		duál	plurál
1. <i>kuřě</i>	1.,4.	<i>kuřětě</i>	1. <i>kuřata</i>
2. <i>kuřěte</i>	2.,6.	<i>kuřatú</i>	2. <i>kuřat</i>
3. <i>kuřěti</i>	3.,7.	<i>kuřatma</i>	3. <i>kuřatom</i>
4. <i>kuřě</i>			4. <i>kuřata</i>
6. <i>o kuřěti</i>			6. <i>o kuřatech//</i> <i>kuřětích</i>
7. <i>kuřětem</i>			7. <i>kuřaty</i>

Z představených tvarů jsou původní **nom., gen., dat., akuz. sg.**, ostatní vznikly připojením o-kmenových nebo i-kmenových koncovek ke konsonantickému kmeni. Do této deklinace patřila především jména mláďat (*jehně, holúbě, tele, kotě, ptáče, dítě...*) a neutrum *knížě*. Substantivum *dítě* má v pl. zpravidla tvary i-kmenové (*děti*).

Nt-kmenová deklinace – jako jediná z konsonantických deklinací – nezánikla; dochovala se až do nové češtiny, protože se její kmenotvorný formant (**-ent-*) stal produktivní slootvornou příponou pro tvoření jmen mláďat. Jeho zásluhou se typ neustále obohacoval o další odvozeniny, takže zaniknout nemohl. V nové češtině je toto sklonění dodnes živé, paradigmatické a produktivní, nč. vzor *kuře* uchoval starobylé tvary včetně konsonantického 1.–4.p. (pro-

šly jen náležitými hláskovými obměnami). Nepůvodní tvary nacházíme jen ve slez. nářečích; jde o gen. a dat. sg. *kuřata, kuřatu*, jež vznikly připojením jo-kmenových koncovek ke konsonantickému kmeni.

Vliv nt-kmenové deklinace byl tak silný, že k ní přecházela i substantiva typů jiných; ve spis. jazyce se tak začala skloňovat substantiva *vole, koště* (pův. jo-kmeny) a na pozadí významově blízkého jména *knížě* též starobylá ѣja-kmenová substantiva *hrabie, markrabie* (dnes *hrabě, markrabě*). V nář. v Čechách přejímaly v různé míře nt-kmenové koncovky původní jo-kmeny (srov. *vejce, vejčete*, ale zejména substantiva na *-išťě – strnišťata...*).

S-kmeny

Původně se tak skloňovala podstatná jména rodu středního zakončená na *-os*. Po zániku koncového konsonantu se začala s-kmenová neutra podobat v nom. a akuz.sg. o-kmenům a tato podobnost určila jejich další vývoj. – V psl. období patří do této deklinace jen omezený počet neuter, např. *nebo, slovo, oko, ucho, tělo, kolo*, ve staré češtině jde už jen o nepatrné zbytky tohoto sklonění: 1. **nom.** a **akuz. sg.**, shodné s o-kmeny (*slovo...*), 2. **nom.** a **akuz. pl.** *nebesa, gen.pl. nebes* (další pl. tvary připojují ke konsonantickému kmeni koncovky jiných produktivních typů, zvláště o-kmenů – dat. *nebesóm*, lok. *nebesiech //nebesách*, instr. *nebesy*), 3. **nom.**, **akuz.pl.** *kolesa, nom., akuz. duálu kolesě* (nom.sg. *kolo*). Ostatní jména mají už jen tvary nepůvodní.

V nové češtině navazuje na s-kmenovou deklinaci pouze substantivum *nebe*, a to v pl.; ostatní neutra přešla už ve staré češtině zcela k o-kmenům, substantivum *nebe* v sg. k jo-kmenům. *Oko, ucho* se v sg. skloňují jako o-kmeny, ale v pl. se prosadily nepůvodní duálové tvary (přejaté od i-kmenů – *oči, uši*) doplněné dat. a lok. novotvory utvořenými na jejich pozadí.

R-kmeny

Už v praslovanštině se tak skloňují jen dvě feminina *mati* a **dьkti* „dcera“; jejich pokračováním je stč. *máti, dci*.

Staročeské sklonění:

singulár	duál	plurál
1. <i>máti</i>	1.,4.,5. <i>mateři</i>	1. <i>mateře//matery</i>
2. <i>mateře</i>	(jinak nedoloženo)	2. <i>mater</i>
3. <i>mateři</i>		3. <i>materám</i>
4. <i>máteř</i>		4. <i>mateře//matery</i>
5. <i>máti</i>		5. = nom.
6. <i>o mateři</i>		6. <i>o materách</i>

Původní sklonění je zachováno jen zčásti, a to **1.–4.p.sg.**, tvar **duálový**, **1.,2.p. pl.** (*mateře, mater*), v ostatních pádech jsou starobylé novotvary vytvořené připojením a-kmenových nebo i-kmenových koncovek ke konsonantickému kmeni. Podle plurálových novotvarů vznikl i novější nom.pl. *matery*. V případě jména *dci* se a-kmenové novotvary prosadily i v singuláru (připojovaly se ke gen. pl., který byl shodný s a-kmenovým) a v souladu s naznačeným vývojem se dotvořil také nový nom. *dcera*. Zbytek starého sklonění představuje výjimečný dat. a lok. sg. *dceři*. Izolovaná forma *máti* se slovtvorně obměnila v *mát, matka* apod. a zařadila do příslušných deklinačních typů. R-kmeny jako samostatná deklinace zanikly.

T-kmeny

Do této deklinace kdysi patřila maskulina *nohet* (později *nehet*), *dehet, drobet, krapet, loket* a některá další, ale pod vlivem shodného zakončení v nom. sg. přešla již v době předhistorické k o-kmenům. Ve staré češtině se z původního sklonění dochovaly jen některé konsonantické tvary:

1.,4. sg. loket	1. pl. lokte
2. sg. lokte	2. pl. loket
3. sg. lokti	

Podobně gen.sg. *dehte, drobte, krapte, nehte*, dat. sg. *drobti, nehti*, jinak mají jen tvary mužské o-kmenové deklinace.

V nové češtině se původní tvary uchovaly jen u substantiva *loket*, ovšem vedle pravidelných tvarů deklinace tvrdé. Gen.pl. *loket* se užívá ve spojení s číslovkou v měrových určeních (*deset loket plátna*). Ostatní původní t-kmeny přešly zcela ke vzoru *hrad*.

V nářečích střmor., vmor. a slez. přecházela tato substantiva většinou k jo-kmenům (*lokeť, gen. lokťa*).

Jmenné sklonění adjektiv a slov adjektivní povahy

Jmennou deklinaci neměla ve staré češtině jen substantiva, ale i adjektiva, a to ve větší míře než v češtině nové, dále např. některá participia a číslovky.

O-kmenová a a-kmenová deklinace

byly využívány nejvíce, protože společně mohly vyjadřovat gramatický rod (mužský, ženský, střední). Na počátku doby historické se z větší či menší části uplatňovaly:

1. u adjektiv typu *chud, chuda, chudo*;

2. u adjektiv přivlastňovacích typu *bratrův, bratrova, bratrovo, matčin, matčina, matčino*;

3. u druhových číslovek se sufixem *-er*, např. *čtver, čtvera, čtvero*, podobně *pater... desater* atd.;

4. u participií *n-ových* (*nesen, nesena, neseno*) a *t-ových* (*kryt, kryta, kryto*).

V průběhu dalšího vývoje byly jmenné tvary vytlačovány tvary složené deklinace (viz Složená deklinace) a do nové češtiny se zachovaly jen ve zbytcích (především některé pády přivlastňovacích adjektiv, druhových číslovek a nom. sg. *povinen, dlužna, hotovo...*).

Jo-kmenová a ja-kmenová deklinace

jsou uchovány v menší míře než deklinace předchozí, jejich tvary jsou na počátku historické doby archaismem. Jde především o zbytky sklonění adjektiv typu *pěš, pěša, pěše* (*lěň, líný, páň, pánův, pozdň* atd.), starých komparativů (typy *chuzí, chuzši, chúze; bohatěji, bohatější, bohatějie*) a z nich odvozených superlativů. Během historické doby byly jmenné tvary vytlačeny deklinací složenou.

Původně se tak skloňovala i toponyma typu *Boleslav, Bezděz*, od původu jmenné tvary přivlastňovacích (posesivních) adjektiv odvozených sufixem *-jb* od osobních jmen *Boleslav, Bezděd* (< *Boleslavjb, Bezdědjb* 'Bezdědův, Boleslavův', tj. hrad, dvůr apod.). Na rozdíl od příslušných osobních jmen měla toponyma zásluhou *-jb* koncovou souhlásku změkčenou, a proto se skloňovala podle vzoru *oráč*. Až později, když některé ja-kmeny odsouvaly koncovku *-ě*, přešla tato jména na základě tvarové podobnosti ve spisovném jazyce a v části nářečí k ženskému sklonění (mužský rod zůstal uchován jen v některých dialektech, srov. např. mor. ten *Třebíč, Telč*).

Bjo-kmenová a ъja-kmenová deklinace

Kdysi se tak skloňovala druhově posesivní adjektiva *ptačí, ovčí, rybí, psí, lví...*, posesivní adjektivum *boží* a tři adjektiva jiného významu, a to *diví, velí, třetí*. Kontrakcí (10. stol.) splynula většina jejich koncovek s koncovkami adjektivní složené deklinace a na základě této podobnosti přešla tato adjektiva již na počátku doby historické k deklinaci složené. V nové češtině připomíná jmennou deklinaci rčení *být ve psí* (podle složené deklinace by bylo **ve psím*).

I-kmenová deklinace

Podle i-kmenové deklinace se skloňovaly adjektivní číslovky *tři, čtyři*.

Ve staré češtině jsou doloženy tyto tvary:

1. m. <i>třie//tře</i> (<i>hostie</i>), f.,n. <i>tři</i> (<i>kostí</i>)	1. m. <i>čtyrie//čtyře</i> , f.,n. <i>čtyři</i>
2. <i>tří</i>	2. <i>čtyř</i>
3. <i>třem</i>	3. <i>čtyřem</i>
4. <i>tři</i>	4. <i>čtyři</i>

6. o třech

7. třmi

Číslovka čtyři má v nom. (čtyřé) a v gen. (čtyř, později čtyr) sklonění konsonantické.

6. o čtyřech

7. čtyřmi

U-kmenová deklinace

Do této deklinace prapůvodně náležely mužské tvary jmenných adjektiv *bliz, cěl, mlád*. Svědčí o tom některé ojedinělé tvary uchované ve stč. adverbialních výrazech: gen.sg. *z mladu, za mladu, z cělu*, lok.sg. *o blizu*.

Konsonantické sklonění

Uplatňuje se zčásti u participií nt-ových a s-ových (v kombinaci s jo-kmenovými a ja-kmenovými koncovkami). Ve staré češtině zůstaly uchovány jen jejich nominativy, v případě participia nt-ového ještě akuz. sg. mask.

Co do způsobu užití nelze klást rovnítko mezi psl. a raně staročeskými participii nt-ovými a s-ovými na jedné straně a mezi dnešními přechodníky (přítomným a minulým) na straně druhé. Starobylá participia se spíše blížila dnešním přídavným jménům typu *nesoucí, udělavší*. Mohla být shodným přívlastkem nebo přístavkem (kdysi měla úplné skloňování), např. *zjěvi sě dětátko, nesa v košíku ovoce* „nesoucí“ Vlt, jmennou částí přísudku (*jsem nesa* „jsem nesoucí“) atd. – Přechodníková funkce byla jen jednou z jejich funkcí; teprve od 15. stol., kdy tato funkce převládla, označujeme participia nt-ová a s-ová jako přechodníky.

Participia nt-ová se původně skloňovala jako nt-kmeny, ale ve staré češtině už bylo jejich sklonění porušeno deklinací jo-kmenovou a ja-kmenovou.

1. typ: nom.sg. mask. *nesa* (< *nes o*)
fem. *nesúci* (< *nes o-t-jī*)
neutra v nejstarších dobách = maskulina
od konce 14. stol. = feminina
akuz. sg. mask. *nesúc* (< *nes o-t-jb*)
nom. pl. *nesúce* (< *nes o-t-jē*)

2. typ: nom.sg. mask. *trpě* (< *trp e*)
fem. *trpieci* (< *trp e-t-jī*)
neutra zprvu = maskulina,
později = feminina
akuz. sg. mask. *trpiec* (< *trp e-t-jb*)
nom.pl. *trpiece* (*trp e-t-jē*)

Už od poloviny 14. stol. nacházíme ve femininech a v plurálu tvar bez koncového *-i, -e* (*nesúc, trpiec*). Zatímco ve femininu brzy převládla, zejména v textech blízkých mluvenému jazyku, v plurálu se většinou zachovávaly tvary pů-

vodní. Naznačené rozložení tvarů se drží ještě v 16. stol., ale většinou jen v dílech vysokého stylu. V nižším stylu a v mluveném jazyce se rozdíl v rodě a čísle stírají a v dalším vývoji toto participium, od 15. stol. ve funkci **přechodníku přítomného**, z mluveného jazyka ustupuje. Jeho nepatrné zbytky se uchovaly pouze v nářečích; např. vmor. *vyběhňa* pro všechny rody a obě čísla (*vyběhňa ven, nic neviděla*). V nové češtině byly přechodníky (přítomný i minulý, viz dále) uměle obnoveny v době národního obrození J. Dobrovským, a to podle stavu v literatuře vysokého stylu 16. stol. Viz též Tvoření slovesných tvarů, Participium nt-ové.

Participia s-ová

Původně se skloňovala jako ъs-kmeny (ve variantě po samohlásce jako vьs-kmeny) a v souladu s touto skutečností tvořila dva typy. První byl určen pro slovesa s minulým kmenem zavřeným, tj. zakončeným na souhlásku, druhý většinou pro slovesa s minulým kmenem otevřeným, tj. zakončeným na samohlásku.

Minulý kmen je ta část slovesa, která zůstane po odtržení koncovky *-l* v příčestích (participiích) minulých činných, např. *nes-l, nosi-l*.

1. typ: nom.sg.mask. *nes* (< *nesъs*)
fem. *nesši* (< *nesъs-jī*)
nom.pl. *nesše* (< *nesъs-je*)
2. typ: nom.sg.mask. *nosiv* (< *nosi-vъs*)
fem. *nosivši* (< *nosi-vъs-jī*)
nom.pl. *nosivše* (< *nosi-vъs-je*)

Uvedených tvarů se sice užívalo po celou historickou dobu, ale jejich vývoj se ubíral stejným směrem jako vývoj participií nt-ových (tj. pozdějších přechodníků přítomných). Naznačená distribuce platí ještě ve vysokém stylu 16. stol., ale v nízkém stylu a v mluveném jazyce se jednotlivé tvary (vlastně už **přechodníky minulé**) začínají užívat promiskue (bez ohledu na rod a číslo), v 17. stol. jsou neshodné tvary poměrně běžné i ve spisovném jazyce. V mluveném jazyce přechodníky ustupovaly vyjádření jinému a ustrnovaly. Nakonec zanikly (nezachovaly se ani v nářečích) a teprve gramatikou J. Dobrovského byly vráceny do nové spisovné češtiny (v podobě uchované ve vysokém stylu děl 16. stol.).

Poznámka: Tvary typu *přinesší, náleževší*, které známe z nové češtiny, ve staré češtině nebyly; vznikly až v době národního obrození napodobením ruštiny.

Deklinace zájmenná

Je velmi starobylá, od jmenné se odlišuje ve většině pádů. Rozpadá se na dvě skupiny se zvláštním skloňováním – na zájmena bezrodá a rodová.

Zájmena bezrodá

V pračeštině sem patřila stará osobní zájmena *jáz*, *ty*, *my*, *vy*, *vě*, *va* a zájmeno reflexivní (zvrtné).

Pračeské sklonění:

1. <i>jáz</i>	<i>ty</i>	----	
2. <i>mne</i>	<i>tebe</i>		<i>sebe</i>
3. <i>mně, mi</i>	<i>tobě, ti</i>		<i>sobě, *si</i>
4. <i>mā</i> (stč. <i>mě</i>)	<i>tā</i> (stč. <i>tě</i>)		<i>sā</i> (stč. <i>sě</i>)
6. <i>o mně</i>	<i>o tobě</i>		<i>o sobě</i>
7. <i>mnú</i>	<i>tobú</i>		<i>sobú</i>
1. <i>my</i>	<i>vy</i>	<i>vě, va</i> („my dva“)	<i>*va</i> (<i>vy</i>) („vy dva“)
2. <i>nás</i>	<i>vás</i>	<i>najú</i>	<i>vajú</i>
3. <i>nám</i>	<i>vám</i>	<i>náma</i>	<i>váma</i>
4. <i>ny</i>	<i>vy</i>	<i>*na</i> (<i>ny</i>)	<i>*va</i> (<i>vy</i>)
6. <i>o nás</i>	<i>o vás</i>	<i>najú</i>	<i>vajú</i>
7. <i>námi</i>	<i>vámi</i>	<i>náma</i>	<i>váma</i>

Ve staré češtině došlo k následujícím změnám: Vedle **nom. jáz** se už v rané staré češtině objevuje též podoba *já*; původnější *jáz* žilo do konce 15. stol.

Dat. si není pro starou dobu přímo doložen. První doklady pocházejí z 15. stol.

Akuz. mā, tā, sā se normálně hláskově vyvíjely v *mě, tě, sě*; vedle těchto tvarů se záhy objevují genitiv-akuzativy *mne, tebe, sebe*. Nato pak pronikají původní tvary akuzativní (*mě, tě, sě*) do **genitivu**.

Vedle **instrumentálů tobú, sobú** se objevují už od 14. stol. tvary se stejným základem jako v gen. a akuz. – *tebú, sebú*; ty od 15. stol. vítězí.

U zájmen *my, vy* se vedle původních **akuzativů ny, vy** objevuje též genitiv-akuzativ *nás, vás*, a to už v rané staré češtině. V 16. stol. se tyto nepůvodní tvary zcela prosadily.

V **dat.** bývají vedle tvarů *nám, vám* ve starších památkách též *nem, vem* (patrně podle i-kmenů). Časem tyto tvary vymizely.

Duálové tvary jsou zčásti nepůvodní: vůbec nebyl doložen očekávaný **nom. 2.os. va** (místo něho je tvar *vy*) ani původní tvary **akuzativní na, va**.

Zájmena rodová

Při změnách ve skloňování zájmen rodových jde většinou buď o vzájemné ovlivňování tvrdé a měkké zájmenné deklinace nebo o vliv složené deklinace adjektiv.

A. Starší vrstva zájmen, která rozlišuje rod dvojí: osobní a věcný.

Zájmeno *k(to)*, *č(so)*

Pračeské sklonění:

1. <i>kto</i>	<i>čso</i>
2. <i>kogo</i>	<i>čso, čego</i>
3. <i>komu</i>	<i>čemu</i>
4. <i>kogo</i>	<i>-č, čso</i>
6. <i>o kom</i>	<i>o čem</i>
7. <i>kým</i>	<i>čím</i>

Tvar *kto* se ve staré češtině změnil analogií podle tázacích příslovčí *kde*, *kdy* v *kdo*.

V nářečích (na větší části Moravy a ve Slezsku) pronikly tvary podle deklinace složené (nebo podle zájmena *jeho*, *jemu*) – *keho*, *kemu*...

V **nom.** a **akuz.** byl původně tvar *č*. Dodnes zůstal zachován v nč. *proč*, *nač*. Jinak byla původní podoba brzy vytlačena tvarem *čso*, což je archaický gen., který se pro svou neobvyklou podobu začal chápat jako tvar neutrální; v **gen.** pak byl nahrazen novotvarem *čego*. Splynutím obou sykavek v tvaru *čso* vzniklo *co*. Tato podoba převažuje od 15. stol.

Poznámka: Nč. *nic* vzniklo z *ni-čso*, které se nejprve změnilo v *ničse* (asi podle *vše*) a po odsunutí koncového *-e* v podobu dnešní.

B. Mladší vrstva zájmen, která rozlišuje rod trojí: mužský, ženský, střední.

Zájmeno *t(en)*, *ta*, *to*

Pračeské sklonění:

	mask.	neutrum	fem.		mask.	neutrum	fem.
Sg. 1.	<i>ten</i>	<i>to</i>	<i>ta</i>	Pl.	<i>ti</i>	<i>ta</i>	<i>ty</i>
2.	<i>togo</i>		<i>té</i>			<i>těch</i>	
3.	<i>tomu</i>		<i>tej</i>			<i>těm</i>	
4. -t, ten		<i>to</i>	<i>tu</i>		<i>ty</i>	<i>ta</i>	<i>ty</i>
6.	<i>o tom</i>		<i>o tej</i>			<i>o těch</i>	
7.	<i>tiem</i>		<i>tú</i>			<i>těmi</i>	

Duál 1.,4.,5. *ta* *tě* *tě*

- 2.,6. *tú*
3.,7. *těma*

Původní **nom.sg.** měl podobu *t < tv*. Stejně jako ve výše uvedených případech ani u tohoto ukazovacího zájmena nemohl být po zániku jeru tvar jednohláskový, poněvadž u sklonných slov je třeba odlišit základ slova a deklinační příponu. Proto byl rozšiřován obvyklým zájmeným sufixem *-nъ* (*tvnъ > ten*). Vedle podoby *ten* v nejstarší době existoval i tvar *tet*.

V ženském sklonění docházelo během dalšího vývoje k vyrovnání tvarů **gen., dat. a lokálu sg.** Ve spisovném jazyce zvítězil tvar genitivní, v některých nářečích naopak tvar dat. a lok. (např. mor. *bez tej, k tej; z tej* vzniklo střmor. *tě*). Tvar *tej* býval ve staré češtině často zdložený: *těj* (pod vlivem složené deklinační a gen. sg. *tě*).

V nářečích na vých. polovině Moravy ovlivnila skloňování složená deklinační adjektivní (akuz. sg.f. *tú, tó*, pl. *tých, tým* atd.) a měkké typy zájmené deklinační (gen.mask. a neuter *teho*, dat. *temu* atd.). Ve středním úseku vmor. nářečí se zase vlivem deklinační jmenné uplatňuje v maskulinu a neutru lok.-dat: *k tom člověkoví, o tom člověkoví*.

Podle vzoru *ten* se skloňovala zájmena *on, ona, ono*, 'onen', číslovky *jeden, dva, oba* (jako duál), zájmeno *sám, sama, samo* (častěji se však skloňuje podle deklinační složené), pl. zájmena *vši, všě, vše* (kromě nom. a akuz., viz dále).

Zájmeno j(en), ja, je

Pračeské sklonění:

	mask.	neutrum	fem.	mask.	neutrum	fem.
sg. 1. <i>j(en)</i>		<i>je</i>	<i>ja</i> (stč. <i>jě</i>)	pl. <i>ji</i>	<i>ja</i> (stč. <i>jě</i>)	<i>jě</i>
2. <i>jego</i>		<i>jego</i>	<i>jie</i>		<i>jich</i>	
3. <i>jemu</i>		<i>jemu</i>	<i>jí</i>		<i>jim</i>	
4. <i>-ň, jej</i>		<i>je</i>	<i>ju</i>		<i>jě</i>	
6. <i>o něm</i>		<i>o něm</i>	<i>o ní</i>		<i>o nich</i>	
7. <i>jím</i>		<i>jím</i>	<i>jú</i>		<i>jimi</i>	

	mask.	neutrum	fem.
duál: 1.,4. <i>ja</i> (stč. <i>jě</i>)		<i>ji</i>	<i>ji</i>
2.,6.		<i>jú</i>	
3.,7.		<i>jima</i>	

Je to od původu zájmeno ukazovací, ale ve staré češtině již většinou vystupuje ve funkci zájmena 3.os., které mezi starobylými osobními zájmeny scházelo. Se sufixem *-ž* se pak stalo zájmenem vztažným (*jenž*).

Nom.sg.: nevýhodné tvary *j, ja, je* byly už na počátku doby historické nahrazeny jiným ukazovacím zájmenem, a to *on, ona, ono*.

V **gen.** a **dat. sg.** se už ve 14. stol. vyskytovaly také oslabené tvary *jho* (to pak proniklo i do akuz.), *jmu*, po 14. stol. v důsledku zániku pobočných slabik už pravidelně v podobě *ho*, *mu*.

Akuz. sg. *jej* vznikl patrně reduplikací (tj. zdvojením) *jejb*.

Po předložkách mívají tvary podobu s počátečním *ň-* (*k němu*, *k níž*).

Gen. jho (*jho*, *ho*) a zesílené genitivní tvary *jejie*, *jejich* (tj. rozšířené podle *jeho* o *je-*) mají ještě specifickou funkci: **vyjadřují posesivitu**. Zprvu byly nesklonné (*mysl jho*, *matka jejie*, *hříech jich*, tj. původní gen.pl.), později se začal skloňovat ženský tvar *jejie*, a to podle typu *pěšie*, *jemuž* se podobal (gen. *jejieho*, dat. *jejiemu* jako *pěšieho*, *pěšiemu* atd.). Tyto tvary jsou doloženy od 14. stol. (*jejieho syna...*) a v 16. převládly. Tvary *jeho*, *jejich* se sice skloňovat nezačaly, ale jejich přesun z postpozice do antepozice, tj. *bratr jeho* → *jeho bratr*, ukazuje, že jsou chápány jako přívlastek shodný. Se skloňováním tvaru *jejich*, např. *jejichho*, *jejichmu*, se místy setkáváme v nářečí.

Uvedené deklinační tvary žijí s příslušnými hláskovými změnami dodnes. Během vývoje působila na tuto flexi deklinace složená (nejvíce v 16. stol.). Pod jejím vlivem se dlužily některé koncovky, zejména plurálové (gen. *jích*, dat. *jím*, lok. *o ních*, instr. *jími*), v nové spis. češtině se však neprosadily.

Podle tohoto zájmenného deklinačního typu se skloňovala některá zájmena a druhové číslovky končící v tvaru maskulina na měkkou souhlásku.

Zájmeno náš, naša, naše

Skloňuje se jako *j(en)*, *ja*, *je*. Novočeský stav je pokračováním tvarů staročeských – až na kvantitu základové samohlásky ve stč. nominativech a některých akuzativech. Jejich východiskem byly následující pč. podoby: nom. sg. m. *náš*, fem. *náša*, n. *náše*, akuz. sg. m. *náš*, n. *náše*, nom.pl. m. *náši*, nom., akuz.pl. f. *nášě* a n. *náša* (> -ě). Odlišná kvantita připomíná období, kdy měly dvouslabičné tvary kvantitu a tříslabičné byly krátké. Po zániku *jerů*, kdy se změnil počet slabik, se původní stav porušil a analogií začala kvantita v uvedených případech ustupovat. Tento proces byl ukončen v 17. stol.; do nové češtiny se délka uchovala pouze v nom., příp. akuz. sg. m. *náš*.

Rovněž na tuto zájmennou deklinaci působí deklinace složená, koncovky se dluží především v pl.: gen. *naších*, dat. *naším*...

Zájmeno *váš* se skloňuje stejně.

Zájmeno *s(en)*, tento

Skloňovalo se patrně jako *j(en)*, *ja*, *je*. Do staré češtiny se dochovalo jen ve zbytcích. Vyskytuje se jen v nejstarších památkách. – Máme doložen např. nom. *s* v příslovcích *dnes*, *letos* (původně *днь-сь*, 'den tento' apod.) a z dekli-

načních tvarů gen.sg.m. *seho světa*, gen. sg. f. *do sie chvíle*, lok.sg.m. *na sem světě*, nom.pl. *si hi oni...*

Zájmeno veš, vša, vše

V singuláru se skloňuje jako *j(en), ja, je*, v plurálu podle *ten, ta, to*. Ale v historické době už mívají jeho nominativní a akuzativní tvary zpravidla jinou podobu, protože jsou rozšiřovány sufixy *-chen, -kerý, -cek* apod. (*všechen, všechna, všechno, veškeren, veškera, veškero// veškery, veškerá, veškeré...*). Tyto sufixy měly pádové koncovky buď jako zájmeno *ten*, nebo jako adjektiva složené deklinace. Zpočátku se skloňovalo zájmeno i sufix, srov. stč. akuz. sg.f. *všucku* (po 'u > i *všicku*), později deklinace vlastního zájmena zaniká (zájmeno většinou zůstává v ustrnulém tvaru) a příslušný pád vyjadřuje pádová koncovka sufixu: *všecku*.

Posesivní zájmena *můj, tvůj, svůj*

se původně skloňovala rovněž jako zájmeno *j(en), ja, je*, ale po stažení skupiny *oj+*následující vokál koncovky se svými tvary výrazně odlišila od původní deklinace: *mojeho* > *mého* apod. Na deklinaci rovněž působila deklinace složená (typ *dobrý*).

Pračeské sklonění:

Sg. 1. m. <i>můj</i>	n. <i>mé</i>	f. <i>má</i>	Pl. m. <i>moji</i>	n. <i>má</i>	f. <i>mé</i>
2. <i>mého</i>		<i>mé</i>		<i>mých</i>	
3. <i>mému</i>		<i>mej</i>		<i>mým</i>	
4. <i>můj</i>	<i>mé</i>	<i>mú//moju</i>	<i>mé</i>	<i>má</i>	<i>mé</i>
6. <i>o mém</i>		<i>o mej</i>		<i>o mých</i>	
7. <i>mým</i>		<i>mú</i>		<i>mými</i>	

Duál 1.,4.,5.	m. <i>má</i>	n. <i>moji</i>	f. <i>moji</i>
2.,6.		<i>mú</i>	
3.,7.		<i>mýma</i>	

U feminin došlo v průběhu vývoje k vyrovnání **gen., dat. a lok. sg.** ve prospěch tvaru genitivního (*mě*).

Vedle stažených tvarů zůstaly v paradigmatu též některé původní tvary nestažené (**nom.sg. f. moja** a **n. moje**, **akuz. sg. f. moju**). Ty byly v průběhu dalšího vývoje rozhojňeny novotvary (**nom., akuz. pl. f. moje**, od 17. stol. **nom. pl. m. mí**). U **dat. a lok.sg.f.** se brzy objevuje délka: *měj*.

Druhé číslovky *dvój, obój, trój*

Patřily rovněž k **zájmené deklinaci typu *j(en), ja je***. I zde docházelo v některých pádech k podobnému stahování jako u zájmen typu *můj*:

m. a n. sg.: gen. *dvého* (< *dvého* < *dvojego*), podobně **dat. sg.** *dvému*, **lok.** *o dvém*; **nom.sq.n.** *dvé*. Ale vedle uvedených tvarů žijí i tvary nestažené (ty později umožnily přechod těchto číslovek k deklinaci složené typu *pěší* (nč. *dvojí*, *dvojího*, *dvojímu*...). Z původních tvarů se uchovalo pouze adjektivizované neutrum *dvoje*, *troje*.

Deklinace složená

Představuje třetí, nejmladší typ skloňování (začal se formovat až v pozdní praslovanštině). Podle něho se skloňují především adjektiva a dále některá zájmena a číslovky.

Složená se nazývá deklinace proto, že její koncovky vznikly **skládáním**: ke jmennému tvaru se připojilo zájmeno *jb*, *ja*, *je* (s významem ukazovacím nebo vztahným) v příslušném pádu: nom.sg.: psl. subst. *rabъ* ‚sluha, otrok‘ × adj. *dobrъ-jb*; subst. *žena* × adj. *dobra-ja*; subst. *lěto* ‚léto‘ × adj. *dobro-je* atd. V dalším vývoji přídavné jméno splynulo se zájmenem v jeden tvar a vzniklá skupina V+j+V podlehlá na konci psl. období stahování. Jeho výsledkem byla nová deklinace se specifickými koncovkami (nom. sg. *dobrý*, *dobrá*, *dobré*).

Poznámka: Všechny tvary stahováním nevznikly. V některých případech šlo jen o jejich hláskovou úpravu nebo o přejetí koncovky deklinace zájmenné.

Tvrký typ, vzor *dobrý* (založený na o-kmenech a a-kmenech)

Pračeské sklonění:

	mask.	neutrum	fem.		mask.	neutrum.	fem.
Sg. 1.	<i>dobrý</i>	<i>dobré</i>	<i>dobrá</i>	Pl.	<i>dobří</i>	<i>dobrá</i>	<i>dobré</i>
2.	<i>dobrégo</i>		<i>dobré</i>			<i>dobrych</i>	
3.	<i>dobrému</i>		<i>dobříej</i>			<i>dobrym</i>	
4.	<i>dobrý</i>	<i>dobré</i>	<i>dobru</i>		<i>dobré</i>	<i>dobrá</i>	<i>dobré</i>
6.	<i>o dobríem</i>		<i>o dobríej</i>			<i>o dobrych</i>	
7.	<i>dobrym</i>		<i>dobru</i>			<i>dobrymi</i>	

	mask.	neutrum	fem.
Duál 1.,4.	<i>dobrá</i>	<i>dobříej</i>	<i>dobříej</i>
2.,6.		<i>dobru</i>	
3.,7.		<i>dobryma</i>	

Lok.sg. m. a n. *o dobríem* (stč. *dobřiem*) vznikl stahováním (< *o dobrějemъ*). Tvar se vyskytuje ojediněle a jen do 15. stol., pak zaniká. Nově vzniklá koncovka se neudržela proto, že vyvolávala alternace předchozího konsonantu (*krátký* – *o krátcíem*). Už v nejstarší době převládá tvar *o dobrém* (podle *mém*).

Dat., lok. sg. f. *dobříej* (stč. *dobřiej*) vznikl zjednodušením *dobře-ji*. Také tyto tvary s měkkicí koncovkou (stejně jako koncovka lok. u maskulin) jsou ve staré češtině vzácné a brzy byly odstraněny vyrovnáním tvaru gen., dat. a lok.

sg. f., které zde proběhlo shodně s rodovou deklinací zájmennou. Tak vznikl nč. tvar *dobré*.

Měkký typ, vzor *pěší* (založený na jo- a ja-kmenech)

Pračeské sklonění:

	mask.	neutrum	fem.
Sg. 1.	<i>pěší</i>	<i>pěšie</i>	<i>pěšá</i> (stč. <i>pěšie</i>)
2.	<i>pěšiego</i>		<i>pěšie</i>
3.	<i>pěšiemu</i>		<i>pěší</i>
4.	<i>pěší</i>	<i>pěšie</i>	<i>pěšú</i>
6.	<i>o pěšiem</i>		<i>o pěší</i>
7.	<i>pěším</i>		<i>pěšú</i>
Pl. 1.	<i>pěší</i>	<i>pěšá</i> (stč. <i>pěšie</i>)	<i>pěšie</i>
2.		<i>pěších</i>	
3.		<i>pěším</i>	
4.	<i>pěšie</i>	<i>pěšá</i> (stč. <i>pěšie</i>)	<i>pěšie</i>
6.		<i>o pěších</i>	
7.		<i>pěšími</i>	
Duál mask.		neutrum	fem.
1.,4.	<i>pěšá</i> (stč. <i>pěšie</i>)	<i>pěší</i>	<i>pěší</i>
2.,6.		<i>pěšú</i>	
3.,7.		<i>pěšíma</i>	

Typ se vyvíjel obdobně jako typ *dobrý*, to znamená, že v některých případech vznikly tvary stahováním, v ostatních hláskovou úpravou, nebo byly přejaty z jiných deklinací. Změny *'á > ie*, *ie > í*, *'ú > ú* způsobily plnou unifikaci tvarů plurálových a homonymii pádových forem v sg. feminin (zůstal jediný, tj. *pěší*).

Časování (konjugace)

Časováním vyjadřujeme osobu, číslo, čas, způsob, rod a vid sloves. Některé z těchto gramatických významů jsou velmi starobylé, jiné vznikly teprve v době historické. Způsob jejich vyjádření není ve všech případech ve staré a nové češtině stejný.

Osoba

Je ve staré češtině trojí: **první** vyjadřující mluvčího/pisatele (v sg., duálu i pl.), **druhá** vyjadřující adresáta (rovněž ve všech číslech) a **třetí**, která označuje živé i neživé jevy, osoby, zvířata nebo předměty, o nichž se mluví /píše (v sg., duálu i pl.).

Koncovky jednotlivých osob jsou většinou zřetelně odlišeny (v sg. i pl.). Výjimku tvoří jen dvojice stejných tvarů v 2. a 3. osobách sg. i pl. imperativu, v 2. a 3. os. sg. aoristu a imperfekta a 2. a 3. osobě duálu. Ale tyto shody jsou sekundární; vznikly pozdějším splynutím koncovek kdysi různých.

Koncovky vyjadřující osoby jsou jiné u sloves tematických, jiné u sloves atematických, jiné v přítentiu a jiné v jednoduchých časech minulých. Jednotnou podobu mají pouze koncovky duálové (1.os. -vě, -va, 2. a 3. os. -ta).

Třetí osoba jako nejméně příznaková (označuje osoby nezúčastněné na hovoru, neutrální apod.) ztratila v sg. indikativu přítenta svou specifickou koncovku -tb (tak psl.) již v době předhistorické. Ve staré češtině je na jejím místě pouhý přítentní kmen (psl. (on) *nesetb* × pč. *nese*). (Proto **může tvar 3.os. sloužit jako spolehlivé vodítko při rozdělování sloves do tříd podle přítentního kmene.**) Podobně se vyvíjel také tvar 3. os. préterita, v němž znak 3. os. (*jest, sú*) v průběhu doby historické rovněž ustupoval, až nakonec zanikl (stč. (on) *nesl jest* × nč. *nesl*; stč. (oni) *nesli sú* × nč. *nesli*).

Podrobnější výklad obsahuje kapitola Tvoření slovesných tvarů.

Poznámka: Slovesa se dělí do tříd buď podle kmene přítentního (a), nebo infinitivního (b). (a) Kmen přítentní je ve staré češtině shodný s tvarem 3. os. sg. indikativu přítenta (*nese, kupuje*). Na jeho základě se staročeská slovesa dělí do pěti tříd, viz dále. (b) Kmen infinitivní je ta část infinitivu, která zůstane po odtržení -ti (*nes-ti, kupova-ti*). Často se s ním shoduje kmen minulý, tj. ta část slovesného tvaru, která zůstane po odtržení koncovky -l v participiu l-ovém (*nes-l, kupova-l*). Podle kmene infinitivního se stč. slovesa rozdělují do šesti tříd: 1. slovesa s nulovým infinitivním kmenotvorným formantem (příponou, tématem): vzory *vés-ti, péci* < **pek-ti, mřie-ti* < **mer-ti, pie-ti* < *pě-ti, kry-ti*; 2. slovesné n-kmeny (podle tématu -nu-): *tisk-nú-ti, mi-nú-ti*; 3. slovesné ě-kmeny (podle tématu -ě-): *trp-ě-ti, sáz-ě-ti*; 4. i-kmeny (podle -i-): *pros-i-ti*. 5. podobně a-kmeny: *maz-a-ti, br-á-ti, děl-a-ti*; 6. ova-kmeny: *kup-ova-ti*. Viz též kmen slova.

Číslo

Vedle singuláru a plurálu byl ve staré češtině též duál. O něm viz Skloňování – Číslo.

Čas

Ve srovnání s dnešní češtinou měla stará čeština systém časů složitější. Vedle **přítentu** (*volaju*), **préterita** (*volal jsem*) a **futura** nedokonavých sloves typu *budu volati*, jež se dochovaly do nové češtiny, existovaly ještě jednoduché minulé časy **aorist** (*zvolach*) a **imperfektum** (*volajiech* nebo *volách*), dále **antepréteritum** či **plusquamperfektum**, tzv. čas předminulý (*byl jsem volal, běch volal...*), a snad i **futurum exaktum**, vyjadřující děj předcházející před jiným dějem budoucím (*budu zvolal*). Dnešní tvoření futura nebylo ještě plně ustáleno. Vedle podob užívaných v dnešní češtině (*budu volati*) existovaly v rané staré češtině ještě opisy s některými slovesy modálními nebo fázovými (*chcu volati*,

jmám volati, začnu volati; např. verš *dietky chtie hladem zemřieti HRAD* znamená, že „dítky chtějí zemřít hladem“, nýbrž „zemřou“. – Z existujícího množství tvarů mají přímé prajazykové kořeny pouze tvary přítomní a aoristové.

Zatímco ve staroslověně vyjadřoval aorist prostý děj minulý a imperfektum minulý děj souběžný s jiným minulým dějem, bylo užití stč. aoristu a imperfekta už zčásti diferencováno vidově. Aorist se tvořil převážně od sloves dokonavých (× ve staroslověně i od nedokonavých) a v souladu s těmito slovesy vyjadřoval děj minulý ukončený (*-volach* 'zavolal jsem'), imperfektum utvářené od sloves nedokonavých (i ve staroslověně) vyjadřovalo zase děj v minulosti trvající (*volajiech* 'volal jsem'). Méně častá imperfekta od sloves dokonavých měla užití speciální: vyjadřovala buď opakování (*a když... vstanieše, nalezniete chléb...* OTC „a kdykoli vstal, našel“), nebo modální odstín nejistoty (*a juž ovšem utečieše, ale sukne jej črvená prosoči* DAL „a už by byl utekl, ale červený šat jej prozradil“). Vedle těchto jednoduchých minulých časů se uplatňovalo též préteritum, minulý čas složený z l-ového participia a přítomních tvarů slovesa *býti* (*volal jsem*). Naznačený stav trval do té doby, dokud se nerozvinula kategorie vidu do té míry, že většina sloves měla dokonavý a nedokonavý protějšek. Tehdy ztratily jednoduché časy na významu a zanikly. Dokonavost nebo nedokonavost už totiž vyjadřoval slovesný kmen (pomocí předpon a přípon včetně různých tříd): např. nedokonavost signalizoval ve vidových dvojicích kmen nepředponový (prostý) – *hynúti* × dokonavost zase kmen předponový – *zhynúti*; nedokonavost signalizovaly a-kmeny – *padati* × dokonavost zase n-kmeny – *padnúti*. Tak se stalo, že pomocí slovesných kmenů mohlo préteritum samo vyjádřit to, co dříve vyjadřovaly oba jednoduché časy dohromady (nedok. *volal jsem* – dok. *zavolal jsem* × imperfektum (nedok.) *volajiech* – aorist (dok.) *-volach*). Další předností préterita byla schopnost vyjadřovat jmenný rod (*já jsem volal/volala/volalo*). Proto v konkurenci s jednoduchými minulými časy zvítězilo. Podrobněji o něm viz Tvoření slovesných tvarů.

Aorist a imperfektum zanikly v mluveném jazyce na konci 14. stol. V písemných památkách se sice udržují ještě v 15. a zcela ojediněle i v 16. stol., ale jen jako archaismy založené na písemné tradici.

Plusquamperfekta se ve staré češtině užívalo k vyjádření děje, který předcházel před jiným dějem minulým.

Vyjádřování futura se ustálilo až v době historické. V češtině a jiných západoslovanských jazycích souvisí gramatikalizace futura s rozvojem kategorie vidu. Začíná u dokonavých sloves, jejichž přítomní tvary mají zároveň význam přechodu do stavu: *svitne* „začíná svítit“, odtud pak „bude svítit“; označovaly tedy budoucí děj trvající. Později se začalo užívat ve futurálním významu přítomních tvarů všech dokonavých sloves (préz. nedok. *znamenaju* „označuji, poznávám“ × préz. dok. *zaznamenaju* „označím, poznám“, tj. v budoucnu). V této situaci vyvstala naléhavá potřeba vyjadřovat budoucí čas rovněž u sloves nedokonavých. Zprvu se užívaly různé opisy, které naznačovaly, že děj proběhne až v budoucnosti. Byla to spojení infinitivu se slovesy modálními (*jmám vo-*

lati, chcu volati), fázovými (*začnu volati*) nebo se slovesnými tvary *буду, budeš...* (*буду volati*), s participiem I-ovým (*буду volal*). Všechny tyto možnosti nacházíme v rané staré češtině; později se plně prosadilo spojení *буду* + infinitiv (*буду volati*), protože slovesné tvary *буду...* měly ve staré češtině už jen velmi obecný význam. Konstrukce typu *буду volal* se neprosadila, poněvadž participium I-ové bylo ve staré češtině už pevně spojeno s tvořením minulých časů (*volal jsem, byl jsem volal*).

Futurum exaktum (futurum II) vyjadřuje předčasnost v budoucnosti. Tvořilo se spojováním tvarů slovesa *буду...* s participiem I-ovým slovesa dokonavého: *Kto věří u mne, ač umřel bude, ožive*. Užívá se ojedinele v psaných projevech vyššího stylu. Po 15. stol. zaniká.

Gramatikalizace = nabývání mluvnické povahy (ustálení způsobu vyjádření jistého gramatického významu, např. času, vidu atd.).

Způsob

Způsobem slovesného děje se vyjadřuje vztah mluvčího k průběhu slovesného děje. Ve staré češtině existoval **způsob oznamovací** neboli indikativ (mluvčí hodnotí děj jako **reálný**), **rozkazovací** neboli imperativ (mluvčí usiluje o jeho realizaci volním působením) a **podmiňovací** neboli kondicionál (mluvčí hodnotí děj jako **hypotetický, neskutečný**); z tohoto základního významu vycházejí konkrétní významy kondicionálu v hlavních i vedlejších větách.

Kondicionál je ve slovanských jazycích způsobem geneticky nejmladší; ve staré češtině se tvořil spojením participia I-ového významového slovesa s aoristem slovesa *býti* (1.os. *nesl bych*, 2.os. *nesl by...*, tj. „bys“, 3.os. *nesl by*). To znamená, že se vyvinul z aoristového plusquamperfekta, jemuž se v některých rysech podobal (dávná minulost – neskutečnost, hypotetičnost, předčasnost – podmínka atd.).

Rod

Stará čeština zdělila z praslovanštiny aktivum (rod činný – (on) *súdi* < *sq-dítb* „soudí“) a pasivum (rod trpný – (on) *sě súdi* < *sq-dítb se*). K zděděnému pasivu, které se tvořilo připojováním zvratného zájmena *sě* k tvarům aktivním, přibyl ve staré češtině nový způsob vyjadřování pasiva, opisné pasivum složené z participia n-ového nebo t-ového a přítomných tvarů slovesa *býti*. Tyto konstrukce se zrodily při překládání latinských textů do češtiny, přesněji řečeno, při překladu latinského pasivního perfekta, a v souladu s lat. předlohou vyjadřovaly čas minulý: *iudicatus est* = *súzen jest* „byl odsouzen“. (Ve 3. os. bývá zprvu tvar slovesa *býti* vynecháván, zejména ve větách vedlejších: (Alexander) *uzřě, že země porobena, všeho dobrého zbavena* ALX.)

Využití prezენტních tvarů slovesa *býti* k vyjádření minulého času zkomplikovalo odpovídající vyjádření času přítomného a budoucího. Pro přítomnost se zpočátku užívalo původního pasiva *súdí se*, vět s všeobecným podmětem (*súdie ho*) nebo opisů typu *bývá súzen*, *bude súzen* = prézens, ale žádná z možností nebyla zařaditelná do soustavy časů. Teprve v 17. stol. došlo k přehodnocení dosavadních tvarů: *jest souzen* nabylo význam prezენტní, v préteritu se ustálilo spojení *byl souzen* a ve futuru *bude souzen*. Byl to proces dlouhodobý, starý způsob rozložení časů přežíval ve zbytcích až do doby národního obrození. Viz též Tvoření slovesných tvarů.

Poznámka: Vedle skutečného složeného pasiva vyjadřujícího děj, např. *jsem souzen*, žily a dodnes žijí podobné konstrukce, jež nevyjadřují děj, nýbrž stav vzniklý z děje minulého. Existovaly už v praslovanštině a jsou tvořeny především od sloves dokonavých: *je rozpoután*, *jsou svoláni*. Na rozdíl od složeného pasiva, které je – jako uměle vytvořený prostředek literárního jazyka – známo jen ještě ze staré polštiny a lužičtiny, vyskytují se konstrukce druhého typu (vlastně přísudek jmenný (adjektivní) se sponou) ve všech slovanských jazycích i v dialektech. Hranice mezi oběma konstrukcemi je splývavá.

Vid

Slovesným videm se rozumí ten fakt, že české sloveso existuje ve dvou (příp. třech) podobách, které mají stejný lexikální význam, ale odlišují se od sebe vztahem k završenosti (ukončenosti) děje. Slovesa dokonavá (perfektivní) vyjadřují, že děj byl buď ukončen, nebo že bude završen (*vypracoval jsem úkol*, *vypracuji úkol*). Slovesa nedokonavá (imperfektivní) o ukončení děje nevypovídají (*pracoval jsem*, *pracuji*, *budu pracovat*). Vid zahrnuje též násobenost (opakovanost, obvyklost – *volává*, *nosí*) a nenásobenost (*volá*, *nese*).

Poznámka: Pro zjištění vidu nč. slovesa je (pro rodilé mluvčí) poměrně spolehlivou pomůckou jejich spojení se slovesem *budu* nebo *začnu*. Jestliže je příslušné sloveso s tvary *budu*, *začnu* spojitelné, je vidu nedokonavého (*budu/začnu pracovat*, *psát*, *uklízet*), není-li spojitelné, jde o sloveso dokonavé, protože dok. slovesa vyjadřují budoucnost prezენტní formou: srov. **budu/začnu vypracovat*, *napsat*, *uklidit* apod.

Slovesný vid je specifíkem slovanských a v menší míře baltských jazyků (což svědčí o jeho poměrně pozdním vzniku). Jako gramatická kategorie se začal výrazněji rozvíjet až na přelomu doby předhistorické a historické. V průběhu dalšího vývoje se množily vidové dvojice (jejich jeden člen tvoří sloveso nedokonavé, druhý dokonavé). V období 14.–15. stol. se už vid plně gramatikalizoval a od 16. stol. se vyjadřuje u sloves také násobenost a nenásobenost (nejčastěji formantem *-va-*: *dělati* – *dělávati*, *prositi* – *prosievati*).

Specifickým prostředkem k vyjádření dokonavosti byly – vedle připojování předpon (*vedu* – *přivedu*); většina předpon ovšem zároveň modifikovala význam slovesa) – určité slovesné typy, např. n-kmeny (tj. 2. slovesná třída – *minúti*...). Nedokonavé protějšky prefigovaných sloves se tvořily přechodem k jinému slovesnému typu s odlišným kmenotvorným formantem, např. k ova-kmenům

(-vrátiti – -vracovati), a zejména prostřednictvím formantu -va- (-znati – -znávati, -krýti – -krývati) k typu *dělati*. Viz též Čas – Präteritum.

Poznámka: Mezi vyjádřením vidu ve staré a nové češtině existují rozdíly. Např. k vytvoření dokonavého protějšku k nedokonavým slovesům prostým se užívalo předpony vz- (nedok. *chváliti* – dok. *vzchváliti*), u- (ned. *rozuměti* – dok. *urozuměti*) aj. K předponovým dokonavým slovesům se často tvořily nedokonavé protějšky přechodem k ova-kmenům (*zhynúti* – *zhynovati*, *zasypati* – *zasyppovati*) atd. Ale těmto odlišnostem lze snadno porozumět s pomocí staročeských slovníků.

Některá slovesa byla ve staré češtině ještě **vidově nevyhraněná (obouvidová):**

1. Neodvozená nepředponová slovesa (zejména 1.třídy): *řéci*, říkat, říct', *sieci*, sáhnout' i, sahat', *kázati*, rozkazovat, rozkázat'; *dieti*, říkat, říct'.

2. Slovesa předponová, u nichž se souvislost se základním slovesem nedokonavým oslabila: *sdieti/zdáti se*, *súžiti se*, sužovat se, soužit se'.

3. Předponová slovesa, jejichž obouvidovost vyplývá z dvojího možného pojetí jejich morfologické stavby: např. sloveso *roztrhati* bylo nedokonavé, jestliže bylo ve vztahu k dok. *roztrhnúti* (bylo utvořeno příponou), a dokonavé, jestliže bylo ve vztahu k nedok. *trhati* (bylo utvořeno předponou); podobně *přésázěti*, *osázěti*, *othoniti*, od původu. nedok. protějšek slovesa *otehnati*... Během vývoje byla většina případů vidové dvojznačnosti odstraněna.

V těch případech, kdy se v průběhu vývoje ustálilo dok. sloveso s předponou jako dok. protějšek nedok. slovesa bez předpony, zaniklo jeho sekundární imperfektivum. Např. ve staré češtině existovalo sloveso *učiti* a vedle něho prefigované dok. *naučiti*, které mělo nedokonavý protějšek *naučovati*; ale v nové češtině existuje pouze dvojice *učit* – *naučit*. Z podobných příčin zanikala řada stč. sekundárních imperfektiv (*zbořovati*, *nakrmovati*...).

Staročeské konjugační typy (podle přítomného kmene)

1. třída slovesná

Vzor *vedu*, *vésti*

Patří sem slovesa s 3. osobou na -e po tvrdém konsonantu a s infinitivem na -ti po tvrdém konsonantu a dále slovesa *jdu*, *jíti*, *jědu*, *jěti*, *plovu*, *plúti*, *řevu*, *řúti*, *slovu*, *slúti*, *spu*, *súti*, *živu*, *žíti*.

indikativ prézenta	imperativ	imperfektum
<i>vedu</i>	---	<i>vediech</i>
<i>vedeš</i>	<i>vedi (ved)</i>	<i>vedieše</i>
<i>vede</i>	<i>vedi (ved)</i>	<i>vedieše</i>
<i>vedem, -me, -my</i>	<i>veděm, -me, -my (vedme)</i>	<i>vediechom, -me, -my</i>
<i>vedete</i>	<i>vedte</i>	<i>vediešte, -ste</i>

vedú
vedevě, -va
vedeta
vedeta

vedte
vedvě, -va
vedta
vedta

vediechu
vediechově, -va
vediešta, -sta
vediešta, -sta

aorist asigmatický

(u)ved
-vede
-vede
-vedom
-vedete
-vedú
-vedově, -va
-vedeta
-vedeta

aorist sigmatický

(u)vedech
(-vede)
(-vede)
-vedechom, -me, -my
-vedeste, -šte
-vedechu
-vedechově, -va
-vedesta, -šta
-vedesta, -šta

participia

veda, vedúc-
vedl, -a, -o
ved, vedši, vedše
veden, -a, -o

supinum vest

Rozlišujte tvary stejně znějící nebo stejně/podobně zapsané:

vede – 3.os.sg. prez., 2. a 3. os.sg. aoristu asigm. i sigm.
ved – 1.os.sg. aoristu asigm., part. s-ové muž. rodu, part. l-ové (se zánikem -l
v souvislosti s odstraněním pobočné slabiky)
vedete, vedú – 2. a 3. os.pl. ind. prézenta a aoristu asigmatického
vedeta – 2.a 3. os.du. ind. prézenta a aoristu asigm.
vedem – 1.os.pl. ind. prez. × veděm 1.os.pl. imper.

Vybraná slovesa tohoto typu:

bodu, bósti ,bodat, bodnout'
čtu, čísti (prez. i čítu, aorist čít, číte, part. l-ové četl, čtla, čtli)
hryzu, hryzti
hřebu, hřebsti ,pohřbívat' (inf. i v podobě hřebsti)
hudu, hústí ,hrát na housle n. jiný strunný nástroj'
jdu, jíti (aorist jid, jide, imperf. jdíech, jdíeše, z jiného kmene part. l-ové šel,
part. s-ové šed, šedši, šedše, subst. verb. příštíe//přijítie, odvozeniny: otejdu,
vzejdu..., sendu, vendu..., aor. 3.os. sg. snide)
jědu, jěti (part. s-ové jěd, jědši i jěv, jěvši, aorist asigm. 3.os.sg. jěde, po předpo-
nách otjěde, vyněde, aorist sigm. -jěch, jědech, -jě)
kladu, klásti
ktvu, kvísti (prez. i kvetu, květu, imperf. ktviech, inf. kvísti, kvěsti, ktvieti, subst.
verb. ktvenie, ktvěnie, kvetenie)
lezu, lézti (aor.asigm. lez//lěz, leze//léze atd.)
matu, miestí ,mást' (prez. matu, mēteš ...matú, imper. měť, part. l-ové mátl,
mietli, part. n-ové měten)
nesu, nésti (part. n-ové nesen, analogicky nešen)
padu, pásti ,padnout'

pasu, pásti

plevu, pléti (imper. pův. *plev*, analogicky *plej*, part. nt-ové *pleva*, novotvar *pleje*, part. pas. *plen* i *plet*)

plovu, plúti (imperf. *ploviech*, aorist *-pluch*, subst. verb. *plovenie* i *plutie*)

přadu, přiesti (préz. *přadu*, *předeš*, part. l-ové *přadl*, *předli*)

rostu, rósti

řevu, řúti ,řvát‘ (většina tvarů zdvojených: aorist *-řuch*, *-řvach*)

sadu, siesti ,sednout‘ (préz. *sadu*, *sědeš*..., part. nt-ové *sada*, *sadúci*..., part. l-ové *sědl*)

skytu, skýsti ,poskytovat‘

slovu, slúti ,nazývat se‘

spasu, spásti ,spasit‘

spu, súti ,sypat‘ (imper. *spi*, *spěte*, imperf. *spiech*, *spieše*, aorist *-such*, *-su*, part. l-ové *sul*, part. nt-ové *spa*, *spúci*//*suje*, *sujeci*)

třasu, třísti ,trást‘ (préz. *třasu*, *třeseš*..., imper. *třes*, imperf. *třésiech*, aorist asigm. *-třas*, *-třeše*, aorist sigm. *-třešech*, part. l-ové *třásl*, *třiesli*)

zabu, ziebsti ,zábsti‘ (part. l-ové *zábl*, *ziebli* atd.)

živu, žíti (imper. *živ*, novotvar *žij*, *ží*, subst. verb. *živenie* i *žitie*)

Vzor *peku, péci* (slovesa s 3.osobou přezenta na *-e* a s infinitivem na *-ci*)

indikativ přezenta

peku
pečeš
peče
pečem, *-me*, *-my*
pečete
pekú
pečevě, *-va*
pečeta
pečeta

imperativ

--
peci, *pec*
peci, *pec*
pecme, *-my*
pecte
pecte
pecvě, *-va*
pecta
pecta

imperpektum

pečiech (< *pečách*)
pečieše
pečieše
pečiechom, *-me*, *-my*
pečiešte, *-ste*
pečiechu
pečiechově, *-va*
pečiešta, *-sta*
pečiešta, *-sta*

aorist asigmatický

(*u*)*pek*
-peče
-peče
-pekóm
-pečete
-pekú
-pekově, *-va*
-pečeta
-pečeta

aorist sigmatický

(*u*)*pečech*
(*-peče*)
(*-peče*)
-pečechom, *-me*, *-my*
-pečeste, *-šte*
-pečechu
-pečechově, *-va*
-pečesta, *-šta*
-pečesta, *-šta*

participia

peka, *pekúci-*
pekl, *-a*, *-o*
pek, *pekši*, *pekše*
pečen, *-a*, *-o*

supinum *pec*

Tvary stejně znějící nebo stejně/podobně zapisované:

Vyskytují se ve všech osobách a časech jako u vzoru *vede* (kromě posledního případu podobnosti přítentu a imperativu) + *pec* – 2. a 3. os.sg. imper., *supinum*.

Vybraná slovesa tohoto typu:

**lahu, léci* ‚lehnout‘ (préz. doložený *lehu, ležeš, lehú*, aorist asigm. 3.os. sg. *leže*, imper. *lez*)

**laku, léci* ‚políčit‘ (préz. *leku, lečeš... lekú*, part. l-ové *lákl//lékl*)

mohu, moci (préz. *mohu, můžeš, může//móz*, imper. (*po*)*moz*, imperf. *možiech*, aorist *-moh, -može*)

přahu, přieci ‚zapřáhnout‘ (préz. *přahu, přěžeš...*, imper. *přěz, přěž*, part. l-ové *přáhl, přiehli*, part. s-ové *přáh, přiehši*, part. pas. n-ové *přěžen*)

řku, říci (préz. *řku, řeš//řeš...*, později *řeku, řečeš...*, imper. *rci, řci*, aorist asigm. *-řek, -řeče//rče*, 3.os.pl. *řekú*, aorist sigm. *řech*, duál *řechově, řesta*, 3.os.pl. *řechu*, part. l-ové *řekl, řekla i řkl, řkla*, part. n-ové *řečen, (vy)řčen, (u)řčen*)

sahu, sieci ‚sáhnout, sahat‘ (préz. *sahu, sěžeš...*, aorist asigm. 3.os.sg. *sěže*, *-saže*, imper. *sěz, sěž*, part. l-ové *sáhl, siehli*, part. s-ové *sáh, siehši*, part. n-ové *sěžen*)

sěku, sieci ‚séci, sekát‘ (préz. *sěku, sěčeš*, imper. *sěc, seč*)

střehu, stríeci ‚střežit, chránit‘ (imper. *střezi, strěž, strěž*, imperf. *strěžiech, stržiech*)

stříhu, stríci ‚stříhat‘ (préz. *stříhu, strížeš*, imper. *stríž*)

teku, téci (imper. *tec, teč*, imperf. *tečiech*, aorist 3.os.sg. *-tek, -teče*)

vleku, vléci

vrhu, vrci ‚vrhnout‘

žhu, žeci ‚pálit‘ (préz. *žhu, žžeš, žže...žhú*, imper. *žzi, žžete*, imperf. *žžiech*, 3.os.sg. aoristu *zežže*, 3.os.pl. *-žhú*, part. l-ové *žehl, žhla*, part. n-ové *žžen*)

Vzor *mru, mřieti* (slovesa s 3. osobou na *-e* a s infinitivem na *-ieti*, po *-l* na

-éti)

indikativ přítentu

mru

mřeš

mře

mřem, -me, -my

mřete

mrú

mřevě, -va

mřeta

mřeta

imperativ

mři

mři

mřem, -me, -my

mřete

mřete

mřevě, -va

mřeta

mřeta

imperfektum

mřiech

mřieše

mřieše

mřiechom, -me, -my

mřiešte, -ste

mřiechu

mřiechově, -va

mřiešta, -sta

mřiešta, -sta

aorist (jen sigmatický)

(u)mřěch
 -mřě
 - mřě
 -mřěchom, -me, -my
 -mřěste, -šte
 -mřěchu
 -mřěchově, -va
 -mřěsta, -šta
 -mřěsta, -šta

participia

mra, mrúc-
 (u)mřěl, -a, -o, (u)mrl...
 mřěv, mřěvši, mřěvše
 mřěn(ie)..., (ú)mrt(ie)...

supinum mřět

Pozor na rozdíly 1) mezi indikativem prez. s -e- a imperativem s -ě- v pl. a duálu: 1.os. pl. prez. mřem, imperativ mřěm, podobně 2. os. mřete – mřěte... 2) mezi 3.os. sg. prez. mře a 2. a 3. os. aoristu -mřě.

Vybraná slovesa tohoto typu:

čru, črieti 'čerpat' (prez. *čru, čřeš ... črú, imper. čři, čřete*, aorist -čřech)

dru, drieti

mel' u, mléti (part. n-ové *mlen*, subst.verb. *mlenie*)

pru, prieti 'podpírat' × *přu, přiš, přieti* 'zapírat', viz vzor *trpěti*

skvru, skvrieti 'škvařit se' (také *škvru, skrvu* apod., part. l-ové *škřvěl i skvrl*)

tru, trieti (part. l-ové *třěl i trl*, part. pas. *třěn, třět, trt*, srov. *netrté cesty*)

vru, vrieti (part. l-ové *vřel, vrl* → (*ne*)*vrlý*)

žru, žrieti 'pozřít' (také *zrieti, zhrieti, žhrieti...*, dnes jen *pozřít*)

Vzor *pnu, pieti* (slovesa s 3.os. na -ne a s infinitivem na -iet, po -l na -éti)

indikativ prezenta

pnu
pneš
pne
pnem, -me, -my
pnete
pnú
pnevě, -va
pneta
pneta

imperativ

pni
pni
pněm, -me, -my
pněte
pněte
pněvě, -va
pněta
pněta

imperfektum

pniech < (pňách)
pnieše
pnieše
pniechom, -me, -my
pniešte, -ste
pniechu
pniechově, -va
pniešta, -sta
pniešta, -sta

aorist

(*při*)*pěch*
 -pě
 -pě
 -pěchom, -me, -my
 -pěste, -šte

participia

pna, pnúc-
pal..., *pěli...*
pen, penši, penše
 novotvar *p'av, pěvše...*
pat, pěti

-pěchu
-pěchově, -va
-pěsta, -šta
-pěsta, -šta

supinum *pat (žat, vzat)

Pozor na rozdíly mezi indikativem prez. du. a pl. s -e- (pnem, pnete...) a imperativem s -ě- v týchž osobách pl. a du. (pněm, pněte...).

Vybraná slovesa tohoto typu:

-čnu, -čieti ,začít, počít' (part. l-ové -čal, -čěli, part. s-ové -čen, -čensí..., novotvar -čav, -čevší, part. t-ové -čat, -čěti, subst. verb. -čětie)
jmu, jieti ,jmout' (aorist *jěch, jě* – stejně jako u sloves *jědu, jěti* a *jiem, jiesti* – part. l-ové *jal, jěli*, také *jmul*, part. s-ové *jem, jemši*, novotvar *jav, jěvši*, part. t-ové *jat, jěti*, novotvar *jmut*, subst. verb. *jětie*). **Odvozeniny:** *vezmu, vzieti* (aorist *vzěch, vzach*, part. s-ové *vzem, vzém, vzav*, part. l-ové *vzal, vzěli*, part. t-ové *vzat, vzěti*); *otmu//otejmu, otieti, otjieti, otnieti* ,odnit, připravit koho oč', part. s-ové *otem, otemši, otjem, otjemši*; *senmu, semnu, sejmu, snieti, sjieti* ,sejmout, odstranit' (aorist *sněch, sněch*, part. s-ové *snem, snemši*, analogii *snem, snemši*)
klnu, klěti ,proklínat' (imperf. *klniech*, aorist *klech*, part. l-ové *klel*, part. s-ové jen *klev*)
tnu, tieti (part. s-ové (s)*ten, (s)tenše*, part. t-ové *tat, těti*, subst. verb. *tětie*)
žmu, žieti ,ždímat' (místo ž často skupina *žd*, odkud vzniklo dnešní *ždímat*, jež je původně iterativum, tj. sloveso opětovací)
žnu, žieti ,žnout' (imperf. *žniech*, part. s-ové pl. (s)*ženše*, supinum *žat*); kromě toho doloženy i některé (původní) tvary jo-kmenové, neboť sloveso kdysi patřilo k typu 3 Ab (*borjō, brati*); 2.sg. *žněš*, 3.pl. *žnú* atd.

Vzor *mažu, mazati* (slovesa s 3. os. na -e a s infinitivem na -ati)

indikativ prezenta	imperativ	imperfektum
<i>mažu</i>	---	<i>mazách</i>
<i>mažeš</i>	<i>maži, maž</i>	<i>mazáše</i>
<i>maže</i>	<i>maži, maž</i>	<i>mazáše</i>
<i>mažem, -me, -my</i>	<i>mažěme, -my (mažme...)</i>	<i>mazáchom...</i>
<i>mažete</i>	<i>mažěte (mažte)</i>	<i>mazášte, -ste</i>
<i>mažú</i>	<i>mažěte (mažte)</i>	<i>mazáchu</i>
<i>maževě, -va</i>	<i>mažvě, -va</i>	<i>mazáchově...</i>
<i>mažeta</i>	<i>mažta</i>	<i>mazášta, -sta</i>
<i>mažeta</i>	<i>mažta</i>	<i>mazášta, -sta</i>

aorist

(z)*mazach*
-maza
-maza

participia

mazě, mažúc-
mazal, -a, -o...
mazav, mazavši, mazavše

-mazachom, -me, -my
-mazaste, -šte
-mazachu
-mazachově, -va
-mazasta, -šta
-mazasta, -šta

mazán, -a, -o...

supinum *mazat*

Tvary aoristu a imperfekta se od sebe odlišují jen kvantitou kmenotvorného vokálu -a- (1.os.sg. aorist *-mazach*, imperf. *mazách*, podobně tvary pl. a duálu). Při transkripci i překladu je třeba na tento rozdíl pamatovat, protože ve staré češtině se píše stejně (kvantita se totiž neoznačovala).

Další podobnost: 3.os.sg. ind.préz. *maže* × part. nt-ové mask. *mažě*.

Nejdůležitější slovesa:

češu, česati

debšu, debsati ‚dupat‘

dlab’u, dlabati

dřiem’u, dřiemati (imper. *dřěm*, part. nt-ové *dřiemě, dřiemíc-*)

dýšu, dýchati

hloz’u, hlodati (préz. *hlozu, hlóžeš* atd.)

hrab’u, hrabati

hrochcu, hrochtati (také *chrochtati, krochtati*)

hvíždu, hvízdati

hýb’u, hýbati (préz. *hýb’u*, po přehlásce *hýbi*, part. nt-ové *hýbě, hýbíc-*)

chlemcu, chlemtati

jíšču, jískati (imper. *jišči*, part. nt-ové *jíšče*)

kap’u, kapati

kářu, kárati

kašl’u, kašlati

kážu, kázati

klušu, klusati

kol’u, klátí (préz. *kol’u, kóleš*, imper. *koli, kol’*; sloveso sem patří svými prezentními tvary; infinitiv *klátí* však je z *kol-ti*)

kúp’u, kúpati

kyšu, kysati

láču, lákati

lécu, létati (part. nt-ové *léce, lecíc-*)

lehcu, lehtati (také *lechtati, lektati, lekstati* apod.)

lepcu, leptati

lížu, lízati ‚lízati‘ (aorist *l zach*, part. l-ové *lza*)

lžu, lhátí (préz. v pozdější době také *lhu* analogii)

mecu, metati (imper. *meci, mec*, part. nt-ové *mecě, mecíc-*)

ořu, orati

pášu, páchati
píšu, psáti (infinitiv i *pisati*, part. I-ové *psal* i *pisal*, podobně i part. s-ové a n-ové)
pláču, plakati (imper. *plači, plač*)
plápol' u, plápolati
pléšu, plésati
pyču, pykati
repcu, reptati
ržu, rzáti
řehcu, řehtati (také *řechtati, řehotati* apod.)
řežu, řezati
rieču, riekati
skáču, skákati
skub' u, skubati (*sklubati, škubati, šklubati*)
skuhřu, skuhrati
stel' u, stláti
stóňu, stonati (préz. *stóňu*, imper. *stoň*, part. nt-ové *stóně*)
strúžu, strúhati
stýšču, stýskati (imper. *stýšči*)
súču, súkati
syp' u, sypati
ščiep' u, ščípati
šepcu, šeptati
šl' u, sláti (préz. *šl' u, šel' u; šleš, šeleš, šéleš* atd., imper. *šli* atd.)
tešu, tesati
tiežu, tázati (préz. *tiežu*, imper. *těž*, part. nt-ové *tieže*, aorist *tázach*)
tres(k)cu, tres(k)tati
troskocu, troskotati ,rozbit'
viežu, vázati (préz. *viežu*, imper. *věž* atd. podobně jako u *vázati*)
výšču, výskati
zob' u, zobati
žebřu, žebrati
žehřu, žehrati

Vzor *beru, bráti* (slovesa s 3.os. na -e a s infinitivem na -áti)

indikativ prezenta	imperativ	imperpektum	
<i>beru</i>	---	<i>beřiech</i>	<i>brách</i>
<i>béřeš</i>	<i>beři, beř</i>	<i>beřieše</i>	<i>bráše</i>
<i>béře</i>	<i>beři, beř</i>	<i>beřieše</i>	<i>bráše</i>
<i>béřem, -me, -my</i>	<i>beřme, -my</i>	<i>beřiechom...</i>	<i>bráchom...</i>
<i>héřete</i>	<i>beřte</i>	<i>beřiešte</i>	<i>brášte</i>
<i>berú</i>	<i>beřte</i>	<i>beřiechu</i>	<i>bráchu</i>
<i>béřevě, -va</i>	<i>beřvě, -va</i>	<i>beřiechově...</i>	<i>bráchově...</i>

<i>běřeta</i>	<i>beřta</i>	<i>beřeřta</i>	<i>brářta</i>
<i>běřeta</i>	<i>beřta</i>	<i>beřeřta</i>	<i>brářta</i>

aorist (jen sigmatický)

(*se*)*brach*
 -*bra*
 -*bra*
 -*brachom*, -*me*, -*my*
 -*braste*, -*šte*
 -*brachu*
 -*brachově*, -*va*
 -*brasta*, -*řta*
 -*brasta*, -*řta*

participia

bera, *berúc-*
bral, -*a*, -*o*...
brav, *bravři*, *bravře*
brán, -*a*, -*o*...

supinum *brat*

subst.verb. *bránie*

Tvary aoristu a imperfekta se rozlišují jen kvantitou kmenotvorného vokálu -*a*- (1.os.sg. imperf. *brách* × 1.os. sg. aor. -*brach*, podobně též tvary pl. a duálu).

Některá slovesa vzoru *bráti*:

deru, *dráti*

ženu, *hnáti* (préz. *ženu*, *ženeř*//*žéneř*..., imper. *ženi*)

peru, *práti* 'bít' i 'prát'

seru, *sráti*

ssu, *ssáti*

tku, *tkáti* (préz. *tku*, *tčeř*, imper. *tci*, *tcěte*, part. *tka*, *tkúc-*)

zovu, *zváti* (préz. *zovu*//*zóvu*, *zovéř*//*zoveř* atd., part. *zova*, *zovúc-*, imperf. *zoviech*//*zvách*)

ždu, *ždáti* 'čekat' (imperf. *ždiech*//*ždách*)

žeru, *žráti* (préz. *žeru*, *žéřeř*//*žereř*, imper. *žeri*, *žeri*)

2. třída slovesná

Vzor *tisknu*, *tisknúti* (slovesa s 3.os. na -*ne* po konsonantu a s infinitivem na -*núti*)

indikativ prézenta

tisknu
tiskneř
tiskne
tisknem, -*me*, -*my*
tisknete
tisknú
tisknevě, -*va*
tiskneta

imperativ

tiskni
tiskni
tiskněm, -*me*, -*my*
tiskněte
tiskněte
tiskněvě, -*va*
tiskněta

imperfektum

tiskniech
tisknieře
tisknieře
tiskniechom, -*me*, -*my*
tisknieřte, -*ste*
tiskniechu
tiskniechově, -*va*
tisknieřta, -*řta*

tiskneta

aorist asigm.

(při)tisk
-tišče
-tišče
(-tiskom)
(-tiščete)
-tiskú
(-tiskově, -va)
(-tiščeta)
(-tiščeta)

tiskněta

aorist sigm.

-tiščech -tisknuch
(-tišče) -tisknu
(-tišče) -tisknu
-tiščechom... -tisknuchom...
-tiščeste... -tisknuste...
-tiščechu -tisknuchu
-tiščechově... -tisknuchově...
-tiščesta... -tisknusta...
-tiščesta... -tisknusta...

tiskniešta, -sta

participia

tiskna, tisknúc-
tiskl, -a, -o...
tisk, tiskši, tiskše//
tisknuv, tisknuvši...
tiščen...//tisknut
supinum tisknút

Podle kontextu rozlišujte:

-tisknu: a) 1.os. ind. prez., b) 2.,3. os. aoristu sigm. (jen u předponových sloves)

tisknú: 3.os.pl. ind.prez. (kvantita se ve staré češtině neoznačovala !)

tisk: a) part. s-ové mask., b) 1.os.sg. aoristu asigm. (jen u předponových sloves, tj. přitisk apod.), c) part.l-ové (bez -l v souvislosti s odstraňováním pobočné slabiky).

Některá slovesa:

-běhnu, -běhnúti

-česnu, -česnúti 'rozevřít'

-dchnu, -dchnúti (prez. i -dechnu, part. pas. -dšen i -dechnut)

drznu, drznúti 'odvážit se' (part. l-ové drzl, drznul)

(vz)dvihnu, (vz)dvihnúti (prez. též zdvihu, aorist asigm. vzdvih, vzdviže, sigm. vzdvižech)

-hlédnu, -hlédnúti

hřaznu, hřaznúti 'pohřížit se'

chřadnu, chřadnúti (prez. chřadnu, chředneš, part. l-ové chřadl, chřědli)

kleknu, kleknúti

leknu, leknúti

-niknu, -niknúti (aorist 3.os.sg. vniče, 3.os.pl. vnikú)

sáhnú, sáhnúti (prez. sáhnú, siehneš, imper. siehni, imperf. siehniech)

schnu, schnúti (prez. schnu i sechnu, imper. schni i sechni, imperf. schniech, part. l-ové sechl, schla, schli)

svadnu, svadnúti 'vadnout' – nedokonavé (prez. svadnu, svědneš, imper. svěd-
ni, part. l-ové svadl, svědli)

táhnú, táhnúti (prez. táhnú, tiehneš, imperf. tiehniech, aor.asigm. -tah, -těže,
sigm. -těžech, part. l-ové táhl, tiehli, part. s-ové táh, tiehši, part. n-ové těžen)

-tknu, -tknúti (part.pas. -tknut i -tčen)

trhnu, trhnúti

vážnu, vážnutí (préz. *vážnu, viezneš...*, aor. asigm. 3.os.sg. *uvěze*, 3.os.pl. *uvazú*, part. l-ové *vážl, viezli*)
-vyknu, -vyknúti (aorist asigm. 3.os.pl. *svykú, ob(v)ykú*)
žasnu, žasnúti (préz. *žasnu, žěsneš...*, part. n-ové *-žěsen*)

Vzor *minu, minúti* (slovesa s 3. osobou na *-ne* po vokálu a s infinitivem na *-núti*)

indikativ prézenta	imperativ	imperfektum
<i>minu</i>	---	<i>miniech</i>
<i>mineš</i>	<i>miň</i>	<i>minieše</i>
<i>mine</i>	<i>miň</i>	<i>minieše</i>
<i>minem, -me, -my</i>	<i>miňme...</i>	<i>miniechom...</i>
<i>minete</i>	<i>miňte</i>	<i>miniešte...</i>
<i>minú</i>	<i>miňte</i>	<i>miniechu</i>
<i>minevě, -va</i>	<i>miňvě...</i>	<i>miniechově...</i>
<i>mineta</i>	<i>miňta</i>	<i>miniešta...</i>
<i>mineta</i>	<i>miňta</i>	<i>miniešta...</i>

aorist

minuch
minu
minu
minuchom...
minuste...
minuchu
minuchově...
minusta...
minusta...

participia

mina, minúc-
minul, -la, -lo...
minuv, minuvši, minuvše
minut, -a, -o...

supinum *minút*

Podle kontextu rozlišujte:

minu: a) 1.os.sg.préz., b) 2.,3.os.sg.aoristu × *minú*: 3.os.pl.préz. (kvantita se ve staré češtině neoznačovala).

Nejdůležitější slovesa:

dunu, dunúti ‚vanout‘

hnu, hnúti (stsl. *gъnъti* < *gъb-*; imperf. *hniech*, aorist 3.os.sg. *hbe se* (asigm.), *hnu se* (sigm.))

hrnu, hrnúti (aorist *-hrnuch*)

hynu, hynúti

-manu, -manúti ‚pamatovat‘ (préz. *-manu, -měneš...*, *-manú*, imper. *-měň...*, imperf. (zpo)*měniech*, aorist (zapo)*manuch*)

plynu, plynúti

-snu, -snúti ‚usnout‘

tonu, tonúti
vinu, vinúti

3. třída slovesná

Vzor kryju, kryti (slovesa s 3. osobou na *-je* a s infinitivem, který má před *-ti* dlouhou samohlásku (nebo *ie, ě*), např. *-ýti, -áti, -ieti...*)

indikativ přezenta

kryju
kryješ
kryje
kryjem...
kryjete
kryjú
kryjevě...
kryjeta
kryjeta

imperativ

krý, kryj
krý, kryj
krýme..., kryjme...
krýte, kryjte
krýte, kryjte
krývě...
krýta
krýta

imperfektum

kryjiev
kryjievě
kryjievě
kryjievom...
kryjievěte...
kryjievu
kryjievově...
kryjievěta...
kryjievěta...

aorist

(s) *krych*
-kry
-kry
-krychom...
-kryste...
-krychu
-krychově...
-krysta...
-krysta...

participia

kryjě, kryjúc-
kryl, -a, -o...
(s) *kryv, -ši, -še*
kryt

supinum *kryt*

Rozlišujte:

kry: 2., 3. os. sg. aoristu × *krý*: 2., 3. os. sg. imper. (kvantita se ve staré češtině většinou neoznačovala)

kryje: 3. os. sg. přezenta × *kryjě* part. nt-ové muž. rodu.

Některá slovesa tohoto typu:

baju, báti, bájiti

čuju, čúti (subst. verb. *čunie* i *čutie*)

-děju, -dieti 'dělat' (part. pas. původně *-dĕn*, nověji *-dět*; vyskytují se též tvary z kmene *dá-*, jež vznikly pračeskou depalatalizací, např. *nad'ál se* > *nadál se*, podobně *dálo se, událo se*)

**děju (diem), dieti* 'řici' (*děju* není doloženo, namísto toho je *diem*, starobylý, už praslovanský tvar)

hřěju, hřieti (part. I-ové *hřěl//hřiel*, part. s-ové *hřěv//hřiev*, part. pas. *hřěn//hřien*)

chvěju, chvieti (infinitiv i *chvěti*)

kaju sě, káti sě (aorist *kách*)

laju, láti

leju, léti (préz. *leju, leješ...*, imper. *lej*, imperf. *lejiech*, part. nt-ové *lejě, lejúc-*, part. I-ové *lél*, part. s-ové *lév, lévši*, part. pas. *lén*, nověji *lét*)

myju, mýti (imper. pův. *mý*, novější i *myj*)

nyju, nýti

okřěju, okřieti (tvary podobné jako u *přěju*)

pěju, pieti (později i infinitiv *pěti*)

přěju, přieti ‚přát‘ (part. I-ové *přál, přieli*, part. s-ové *přáv, přievši*, part. n-ové *přán, přieni*, subst. verbale *přienie*)

sěju, sieti (part. I-ové *sál, sieli*, part. pas. *sěn i sět*)

směju sě, smietí sě (part. I-ové *smál sě, smieli sě*, part. s-ové *smáv sě, smievši sě*, subst. verbale *smienie*)

spěju, spěti (imperf. *spějiech*, aorist *spěch*)

šiju, šíti

taju, táti

tyju, týti

věju, vietí ‚vát‘ (part. I-ové *vál, vieli*, part. s-ové *váv, vievši*, part. n-ové *ván, vieni*, subst. verb. *vienie*)

vyju, výti (subst. verbale *vynie i vytie*)

zěju, zieti

Slovesa *píti, bíti, líti, víti, hníti* mají v důsledku kontrakce a na ni navazujících dalších hláskových změn **mnohé tvary odlišné**: srov. pro starou češtinu: *kryjǫ > kryju > kryji × pǫjǫ > p'ú > pí > piem, píim...*, staré novotvary vzniklé analogií. – Podobně *b'ú – bíti, hñú – hníti, l'ú – líti, v'ú – víti*.

Indikativ préz.: *p'ú* (viz výše), *pieš, pie, pieme, piete, p'ú, pievě, pieta, pieta*;
imper.: *pí, píme, píte, pívě, píta*; **imperf.:** *piech, pieše...*; **aorist:** *-pich, -pi...*;
part. nt-ové: *pie, p'úc-*; **part. I-ové:** *pil*; **part. pas.:** *pít*. – U slovesa *líti* jsou tvary *l'ú, lém, léš, lé...*, s *é* místo *ie*.

Neobvyklé tvary byly později analogií s typem *kryti* odstraněny (*piji, piješ...* jako *kryji, kryješ*).

Vzor kupuju, kupovati (slovesa s 3. osobou na *-je* a s infinitivem na *-ovati*)

indikativ prézenta	imperativ	imperfektum
<i>kupuju</i>	---	<i>kupovách</i>
<i>kupuješ</i>	<i>kupuj</i>	<i>kupováše</i>
<i>kupuje</i>	<i>kupuj</i>	<i>kupováše</i>
<i>kupujem...</i>	<i>kupujme...</i>	<i>kupováchom...</i>

kupujete
kupujú
kupujevĕ...
kupujeta
kupujeta

kupujte
kupujte
kupujvĕ...
kupujta
kupujta

kupovášte...
kupováchu
kupováčovĕ...
kupovášta...
kupovášta...

aorist

-kupovach
-kupova
-kupova
-kupovachom...
-kupovaste...
-kupovachu
-kupovachovĕ...
-kupovasta...
-kupovasta...

participia

kupujĕ, kupujúc-
kupoval...
kupovav, -vši, -vše
kupován...

supinum kupovat

Rozlišujte:

kupovach (1.os.sg.aoristu) × *kupovách* (1.os.sg.imperf.). Kvantita se ve staré češtině neoznačovala. Podobné shody jsou též v pl. a v duálu
kupuje (3.os.sg.préz.) × *kupujĕ* (part. nt-ové muž. rodu).

Poznámka: slovesa se základem zakončeným na měkkou souhlásku (*prac'ovati* apod.) mají některé tvary pozměněny přehláskou 'o > ě (po l' > e), nebo 'u > i (*pracĕvati*..., *praciji* < *pracuji*...). Tyto tvary byly v 15. stol. odstraněny vlivem sloves se souhláskou tvrdou (*kupovati*, *kupuju*...).

Některá slovesa tohoto typu:

hotuju, hotovati 'připravovat'

obĕduju, obĕdovati

pracuju, pracovati (imperf. *pracovách*//*pracĕvách*, infinitiv *pracovati*//*pracĕvati*, part. l-ové *pracoval*//*pracĕval* atd.)

psuju, psovati 'hanĕt'

Později sem přešla slovesa zaniklého typu *kuju, kovati*. Od typu *kupovati* se odlišovala a) jednoslabičným nebo neslabičným základem, b) dvojím imperfektem – *kovách, kujiech* (jako *brách, beřiech*). Jsou to:

bl'uju, blvátĭ 'zvracet'

kl'uju, klvátĭ 'klovat'

pl'uju, plvátĭ 'plivat'

ruju, rvátĭ

snuju, snovati

ščuju, ščvátĭ 'štvát'

žuju, žvátĭ 'žvýkat'

Tato slovesa se vyvíjela dále. Buď se rozštěpila na dvě (*kuju, kouti a kovám, kovati, pliji, plíti a plivám, plivati*), nebo přešla ke vzoru *krýti* (*blíti*), příp. vzoru *bráti* (*klovati, rváti, štváti*).

Během historické doby byl typ *kupovati* podstatně rozhojněn imperfektivními protějšky dokonavých sloves i-kmenových (*oblíbiti – oblibovati, potlačiti – potlačovati...*), viz též Vid.

4. třída slovesná

Vzor *prošu, prositi* (slovesa s 3. osobou na *-í* a s infinitivem na *-iti*)

indikativ prézenta	imperativ	imperfektum
<i>prošu</i>	---	<i>prosiech (chváléch)</i>
<i>prošíš</i>	<i>prosi, pros</i>	<i>prosieše</i>
<i>prosí</i>	<i>prosi, pros</i>	<i>prosieše</i>
<i>prosím...</i>	<i>prosim..., prosme...</i>	<i>prosiechom...</i>
<i>prosíte</i>	<i>prosite, proste</i>	<i>prosiešte...</i>
<i>prosie (chválé)</i>	<i>prosite, proste</i>	<i>prosiechu</i>
<i>prošívě...</i>	<i>prošívě..., prosvě...</i>	<i>prosiechově...</i>
<i>prosíta</i>	<i>prosita, prosta</i>	<i>prosiešta...</i>
<i>prosíta</i>	<i>prosita, prosta</i>	<i>prosiešta...</i>

aorist

-prosich
-prosi
-prosi
-prosichom...
-prosiste...
-prosichu
-prosichově...
-prosista...
-prosista...

participia

prošě, prosiec- (chvále, -éc-)
prosil...
prošív, -vší, -vše
prošen

supinum *prosit*

V důsledku psl. změn dochází v pračeské a staročeské době v 1.os.sg. prézenta k alternacím: *s'-š, z'-ž, d'-z', t'-c'*..., např. *prošu – prošíš, vožu – vozíš, raz'u – radíš, krác'u – krátíš*. Tyto i ostatní podoby 1.os. jsou ve 14. stol. dále pozměňovány přehláskou *'u > i*: *já proši, voži, razi, kráci, súzi, pravi (praviti)*... Novotvary typu *radím, krátím, súdím > soudím*, prosazující se v 15. stol., tyto nevýhodné tvary postupně nahradily. – Obdobné alternace nacházíme též v part. n-ovém (*cúdití – cúzen*). – **Podobná je situace u vzoru *trpěti*.**

Rozlišujte:
prosí (3.os.sg.préz.) × *prosi* (2.,3.os. imper., 2.,3.os.sg. aoristu, u některých sloves též 1.os. sg.préz. po 'u > i, *pravi* < *prav' u*); podobně se kvantitou odlišují některé tvary přítomného a imperativu v pl. a duálu.
prosie (3.os.pl.préz.) × *prosě* (part. nt-ové muž. rodu). Ve staré češtině se *ě* i *ie* zapisuje stejně.

Některá slovesa:

bydl' u, bydliti (3.os.pl.préz. *bydlé*, imper. *bydlte*)
cúz' u, cúdití, čistit' (part. n-ové *cúzen*)
drb' u, drbiti, muset'
hromažďu, hromazditi (préz. *hromažďu, hromazďíš//hromažďíš...*, imper. *hromazdi, hromazd'*, part. l-ové *hromazdil*, part. n-ové *hromažďen*)
chvál' u, chváliti
krác' u, krátiti
křšču, křštíti, křtit' (též *krstíti*, préz. 1.sg. *křšču, křšču* apod., part. n-ové *křščen, křščen*, také *křčen, křštěn* atd.)
kvíel' u, kvíeliti (imper. *kvě!*)
mdl' u, mdlíti, činit *mdlým'*
modl' u sě, modliti sě (imper. *modl' sě*)
mušu, musiti
myšl' u, mysliti (imper. *mysli*, imperf. *myšlěch* i *myslěch*)
prav' u, praviti
raz' u, raditi
vařu, vařiti
výšu, výsiti činit *vysokým'* (part. l-ové *výsil*)

Vzor trp' u, trpěti (slovesa s 3. osobou na -í a s infinitivem na -ěti, po -l na -eti)

indikativ přítomného	imperativ	imperfektum
<i>trp' u</i>	---	<i>trpiech (-lěch)</i>
<i>trpíš</i>	<i>trpi, trp</i>	<i>trpieše</i>
<i>trpí</i>	<i>trpi, trp</i>	<i>trpieše</i>
<i>trpím...</i>	<i>trpme...</i>	<i>trpiechom...</i>
<i>trpíte</i>	<i>trpíte, trpte</i>	<i>trpiešte...</i>
<i>trpie (-lé)</i>	<i>trpíte, trpte</i>	<i>trpiechu</i>
<i>trpívě...</i>	<i>trpvě...</i>	<i>trpiechově...</i>
<i>trpíta</i>	<i>trpíta, trpta</i>	<i>trpiešta...</i>
<i>trpíta</i>	<i>trpíta, trpta</i>	<i>trpiešta...</i>

aorist

(s) *trpěch (-lech)*
 -*trpě*
 -*trpě*

participia

trpě, trpiec- (-le, -léc-)
trpěl..., trpěli...; slyšal..., slyšeli...
trpěv, trpěvši, trpěvše; slyšav, slyševši, slyševše

-trpěchom...	<i>trpěn (trpien)...</i> ; <i>slyšán...</i> , <i>slyšění...</i>
-trpěste...	
-trpěchu	
-trpěchově...	
-trpěsta...	
-trpěsta...	supinum trpět (slyšat)

Rozlišujte:

trpí (3.os.sg. prez.) × *trpi* (2.,3.os. sg. imper.); podobně se kvantitou odlišují některé tvary v pl. a duálu

trpie (3.os.pl.prez.) × *trpě* (2.,3.os. sg. aoristu, part. nt-ové muž. rodu) tvary imperfekta mají *-ie-* (*trpiech*) × tvary aoristu mají *-ě-* (*-trpěch*).

Některá slovesa tohoto typu:

bz' u, bdieti (prez. *bz' u, bdíš...*)

běž u, běžeti (part. I-ové *běžal, běžěli*)

bol' u, boleti

drž u (jednoslabičné !), *držeti* (dvojslabičné !), *trást se'*

drž u (dvojslabičné !), *držeti* (trojslabičné !), *držet'* (part. I-ové *držal, drželi* atd.)

hlez' u, hleděti (prez. *hlez' u, hledíš...*, imper. *hled'*)

hoř u, hořeti (part. I-ové *hořel*)

chc' u, chtieti (1.os.sg. *chcu* i *chocu*, od 2. sg. do 2.pl. podle *mazati* – *chceš* i *chóceš*, 3.os.sg. *chce* i *chóce*, 1.pl. *chcmy, chcemy*, 2.pl. *chcte, chcete*, 3.pl. *chtie* podle *trpie*, imper. *chtěj*, imperf. *chtiech//chtějiech*, aorist *-chtěch//chotěch*, part. nt-ové *chtě, chtiec-*)

kleč u, klečeti (part. I-ové *klečal, klečeli* atd.)

křič u, křičeti (part. I-ové *křičal, křičeli* atd.)

lec' u, letěti (part. I-ové *letěl* i *letal...*)

lež u, ležeti (part. I-ové *ležal, leželi* atd.)

mlč u, mlčeti

mň u, mňieti, domnívat se' (imper. *mni...*; vedle náležitých tvarů často novotvary podle *sázeti*; 3. pl.prez. *mňjí*, imper. *mňj*, imperfektum *mňjiejch*, part. nt-ové *mňjě*)

mrž u, mržeti (prez. *mrž u, mrzíš...*)

pň u, pňieti, pňit, být rozepjat'

př u, přieti, zapřít'

sez' u, seděti (prez. *sez' u, sedíš... sedie*)

smrz' u, smrděti (prez. *smrz' u, smrdíš...*)

styz' u sě, styděti sě (od 2. os. prez. *stydíš sě, stydí sě...*)

svrb' u, svrběti

šum' u, šuměti

těž u, těžeti, získávat'

tišću, tiščěti ,tisknout‘

vel' u, veleti

věžu, věžěti (préz. věžu, věžíš...vězie)

viz' u, viděti (préz. viz' u, vidíš..., vidie, imper. viz (podle věz, atematického slovesa věděti), vizme, ojedinele vidme, part. nt-ové vida, vidúc- i vidě, vidiec-, part.

l-ové viděl i zvrátně analogické vidal, part. n-ové viděn i vidien)

višu, visěti (préz. višu, visíš..., visie, part. l-ové visěl i visal)

vrc' u, vrtěti (préz. vrc' u, vrtíš...)

zřu, zřieti

zvňu, zvnieti ,znít‘ (často přesmyčkou vzňu, vznieti).

Dále sem patří tři slovesa s infinitivním -á-:

boju sě, báti sě (imper. boj sě, imperf. bojiech sě a bách sě, aorist -bách sě, part. l-ové bál sě atd.)

sp' u, spáti (préz. také šp' u)

stoju, státi (préz. stoju, stojíš..., imper. stój, imperf. stojiech//stách, aor. stách, part. l-ové stál). **Rozlišujte:** stoju, stojíš, státi ,stát, trvat' × stanu, staneš, státi ,stanout, postavit se'.

5. třída slovesná

Vzor dělaju, dělati (slovesa s 3. osobou na -á a infinitivem na -ati, většinou více než dvouslabičným)

indikativ préz.	imperativ	imperfektum	(kratší tvary)
dělaju	---	dělajiech	dělách
děláš	dělaj	dělajieše	děláše
dělá	dělaj	dělajieše	děláše
dělám...	dělajme...	dělajiechom...	děláchom...
děláte	dělajte	dělajiešte...	dělášte...
dělají	dělajte	dělajiechu	děláchu
dělávě...	dělajvě...	dělajiechově...	děláchově...
děláta	dělajta	dělajiešta...	dělášta...
děláta	dělajta	dělajiešta...	dělášta...

aorist (jen sigm.)

(u) dělách

-děla

-děla

-děláchom

-dělaste

-děláchu

-děláchově

participia

dělajě, dělajúc-

dělal..., dělali...

dělav, dělavši, dělavše

dělán..., dělání...

-dělasta
-dělasta **supinum dělat**

Rozlišujte:

dělá (3.os.sg.préz.) × *-děla* (2.,3. sg.aoristu)
tvary aoristu mají *-a-* (např. 1.os.sg. *-dělach*) × tvary imperf. *-á-* (1.os.sg. *dě-
lách*).

Některá slovesa tohoto typu:

-dolaju, dolati ‚zdolat‘
chovaju, chovati
jhraju, jhrati
kúsaju, kúsati
nechaju, nechati
obědvaju, obědvati
pálaju, pálati ‚pálit‘
tbaju, tbáti
úfaju, úfati ‚doufat‘
volaju, volati
znaju, znáti

Ke vzoru *dělati* patří řada sloves s kořenem zakončeným na retnici, která časem přejímají novotvary od první třídy vzoru *mazati* (Viz Přechody mezi třídami). Jsou to např.:

cpaju, cpáti (později *cpu, cpáti*), podobně
chápu, chápati
klapaju, klapati
klamaju, klamati
kopaju, kopati
kývaju, kývati
lámaju, lámati (později též 1.os.sg.préz.*lámu, lámi*)
plavaju, plavati
sápaju, sápati
sípaju, sípati
skřípaju, skřípati
šlapaju, šlapati
tápaju, tápati aj.

Vzor sázěju, sázěti (slovesa s 3. osobou na *-ie* (po *-l* na *-é*) a s více než dvouslabičným infinitivem na *-ěti*, po *-l* na *-eti*)

indikativ prézenta
sázěju
sázieš

imperativ

sázěj

imperfektum
sáziech
sázieše

sázie
sáziem...
sáziete
sázějú
sázievě...
sázieta
sázieta

sázěj
sázějme...
sázějte
sázějte
sázějvě...
sázějta
sázějta

sázieše
sáziechom...
sáziešte...
sáziechu
sáziechově...
sáziešta...
sáziešta...

aurist

-sázěch
-sázě
-sázě
-sázěchom...
-sázěšte...
-sázěchu
-sázěchově...
-sázěšta...
-sázěšta...

participia

sázějě, sázějúc-
sázal..., sázěli...
sázav, sázěvši, sázěvše
sázán..., sázěni...

supinum sázat

Rozlišujte:

-sázěch, -sázě... (1.,2.,3.os.sg.aoristu) × sázie (3.os.sg.prézenta) × sáziech... (1.os.sg.imperf.).

Některá slovesa tohoto typu:

Jde většinou o nedokonavé protějšky k slovesům 4. třídy, zřídka k jiným konjugačním typům, např. -bījěti k bīti (vzor krýtí); proto jsou jejich aoristové tvary doloženy jen zřídka.

-bījěju, -bījěti (k bīti)

-číněju, -číněti (k činiti)

-háněju, -háněti (k honiti)

podobně

-házěju, -házěti

-cházěju, -cházěti

kláněju, kláněti

-končěju, -končěti

krájěju, krájěti

-kúšěju, -kúšěti

lécěju, léčěti ,lícit past'

máčěju, máčěti

miešěju, miešěti ,mísit'

mizěju, mizěti

-mýšleju, -mýšleti

-núcěju, -núcěti (k nutiti)

-plácěju, -plácěti
 -právěju, -právěti
 -púščěju, -púščěti
 -rázěju, rázěti (k roditi)
 stavěju, stavěti
 stříleju, stříletí
 -tvrzěju, -tvrzěti
 věcěti, řict' (aorist věcěch, vecěch, vecech...)
 věšěju, věšěti
 voněju, voněti
 vracěju, vracěti
 -žičěju, -žičěti (např. *požičěti* ‚půjčovat‘, což je imperfektivum, tj. sloveso nedok., k dok. *požitčiti* > *pójčiti*)
 a mnoho dalších.

Dále sem patří slovesa typu *uměti*, která přecházela do typu *sázěti* po změně 'a > ě ('á > ie). (Na rozdíl od typu *sázěti* mohou tvořit dvojí tvary imperfekta: tzv. kratší – *umiech* a delší – *umějiech*.)

běleju, běletí ‚stávat se bílým‘
bujěju, bujěti ‚být bujný, zuřit‘
haněju, haněti
hověju, hověti
mdleju, mdlěti
-pustěju, -pustěti
směju, smieti//směti zprvu ‚odvažovat se‘, později ‚smět‘ (imperf. *smějiech//smiech*)
tleju, tlěti
truchleju, truchletí
úpěju, úpěti
váleju, váletí ‚válčit‘
žěleju, žěletí

Po stahování by sem patřila také slovesa *píti, bítí, hníti, líti, vítí*. Ale protože se s typem *sázěti* neshodují ve všech přítomných tvarech a jejich tvary infinitivní zůstaly u typu *krýti*, ponecháváme je u vzoru *krýti* i v našich skriptech. Tím zároveň naznačujeme jejich další vývoj, neboť nakonec byly znovu obnoveny tvary nestažené a slovesa se znovu k typu *krýti* přiklonila: srov. *kryji – piji, kryješ – piješ...*

Při rozlišování vzorů *prositi, trpěti* a *sázěti* se řídíme následujícími kritérii: I. 3. os. sg. prez. nám pomůže rozpoznat 4. nebo 5. třídu: 4. tř. -*i-* (on *prosí, trpí*) × 5. tř. -*ie-* (on *sázie*). II. Po změně *ie > i* se opíráme o odlišné tvary imperativu: pův. *pros(i), trp(i)* × *uměj, sázěj*. III. Vzory on *prosí, trpí* se od sebe odlišují infinitivním kmenotvorným formantem, při jejich určování se tedy řídíme podobou infinitivu: *prositi, trpěti*.

Slovesa atematická

Na rozdíl od sloves tematických nemají téma (tj. kmenotvornou příponu): např. 2.os.pl.préz. *js-0-te* × *nes-e-te*. Ve staré češtině je atematických sloves pět: *býti*, *jiesti*, *vědět*, *dáti*, *jmieti*. Jejich původní, tj. atematické tvary, jsou vyznačeny tučně, tvary přejaté od sloves tematických jsou zapisovány běžným typem písma (nepůvodní jsou většinou aorist, imperfektum a participia).

dám, dáti (kmen *dad-*)
ind. prézenta: *dám, dáš, dá; dáme ..., daste* // *dáte, dadie* (od 16. stol. *dají*); *dávě, dasta*
imperativ: *daz* (pouze KYI), *daj; dajme, dajte; dajvě, -*
imperfektum: *dadiech* // *dajiech ...* (z inf. *dáti*)
aorist: *dach* (jako *-krych*)...
participia: *dada, dadúc-,* novotvar *dajě, dajúc-; dal...; dav...; dán; dat...*

Rozlišujte:

dá (3.os.sg.préz.) × *da* (2.,3.os. sg. aoristu)

jmám, jmieti (kmen *jmá-*)
indikativ prézenta: *jmám, jmáš, jmá; jmáme ..., jmáte, jmají; jmávě ..., jmáta*
ostatní tvary zcela podle uměti: viz vzor *sázeti*, podtyp *uměti*
imperativ: *jměj, jmějme..., jmějte...*
imperfektum: *jmiech, jmieše/jmějiech, jmějše*
aorist: *jměch, jmě...*
participia: *jmajě, jmajúc-; jměv...; jměl...; jměn (jmien)*

Poznámka: Už ve staré češtině jsou doloženy také tvary bez počátečního *j-* (to zanikalo v průběhu 14. stol. v souvislosti s odstraňováním pobočných slabik).

jiem, jiesti (kmen *jěd-*)
indikativ prézenta: *jiem, jieš, jie; jieme..., jieste//jiete, jědie, jievě, jiesta -*
imperativ: *jěz; podle toho jězme..., jězte; jězvě, -*
imperfektum: *jědiech* (jako *vediech*)...
aorist: *(z)jěch, jě...*
participia: *jěda, jědúc-; jědl...; jěd, jědši...; jěden, -a, -o...*
supinum: *jěst*

Podle kontextu rozlišujte: *jě* (2.,3. os. aoristu sloves *jiesti*, *jěti*, *jieti* (*sě*)), viz též typy *vedu*, *věsti* a *pnu*, *pieti*.

jsem, býti (kmen *jes-*)
indikativ prézenta: *jsem (sem), jsi (sí), jest//je; jsme (sme) ..., jste (ste), sú (sú); jsvě (svě), jsta (sta), jsta (sta)*

part. nt-ové:	<i>jsa, jsúc-</i>
ostatní tvary z jiných kmenů:	
imperativ:	<i>buď...</i>
futurum:	<i>budu, budeš (búdeš)...</i>
imperfektum:	<i>biech, bieše...//budiech, budieše (< budu)</i>
aojist:	<i>bych...//běch...</i>
participia:	<i>byl...; byv, byvši...; byt</i>

Počáteční *j-* vytvářející pobočnou slabiku se ve staré češtině většinou nevyslovovalo (*sem...*, viz *jmieti*) a tato výslovnost se promítala i do grafiky. V psané spisovné češtině se však nakonec prosadily podoby s *j-* a těmto většinovým tvarům se připodobnilo původní *sú* (srov. stč. *jsú* a novočeské *jsou*).

viem, věděti (kmen *věd-*)

indikativ prézenta: *viem, vieš, vie; vieme..., vieste//viete, vědie; -, viesta // vieta* (2.,3. du.)

imperativ: *věz; podle sg. vězme..., vězte; – , vězta...*

imperfektum: *vědiech* (jako *trpiech*)

aojist: *(po)věděch* (podle *trpěch*), *(odpo)věch* (podle *uměch*)...

participia: *věda, vědúc-; věděl...; věděv...; věděn//vědien...*

Kromě tvaru *viem* je v 1.os. sg. prézenta tvar *vědě*, a to od nejstarších dob až do 16. stol. Je to tvar velmi starobylý, původnější než *viem* (bývá považován za zbytek původního indoevropského perfekta), a má paralely v ostatních indoevropských jazycích. Pro svou tvarovou izolovanost se během dalšího vývoje adverbializoval a hláskově obměňoval: *vedi, ved', vid'...*

Rozlišujte:

vědě, -vědě (1.os.sg. préz. ,vím') × *-vědě* (2.,3.os.sg.aoristu)

Např.: *Jim Libušě odpovědě, odpověděla'*

řkúc: „*To vám beze lsti povědě... ,povím'* DAL

Přechody mezi třídami

Jak ukazuje nová čeština, není dnešní rozdělení sloves do tříd a jejich jednotlivých typů (vzorů) totožné se staročeským. Přechody sloves (skupin sloves) do jiných tříd vyvolaly především 1) hláskové změny, 2) tendence po sblížení prezentních tvarů s infinitivem, 3) snaha zamezit neobvyklé souhláskové alter-nace v kořeni, 4) přechod od neproduktivních typů k produktivním.

1) Hláskové změny. Monoftongizací *ie > í* byl ve většině prezentních tvarů odstraněn rozdíl mezi 4. a 5. třídou (typem *sázeti*), protože kmenotvorný příznak *-ie-* splýnul s tématem 4. třídy *-í-*: *prosíš, prosí, trpíš, trpí, sázíš, sází < sázieš, sázie...* Slovesa tak přešla do 4. třídy a v ní tvoří zvláštní typ *sázeti* (s odlišným tvarem 3.os.pl. préz., srov. oni *sázejí* × *prosí, trpí*). Druhý původně odlišný

tvar, 1.os.sg. *sázēju* (tak stč.), zanikl během vývoje; analogií se slovesy atematickými (*viem*) byl změněn v *sázíem* (stejně jako *prošu*, *trp'u* > *prosím*, *trpím*) a po změně *ie* > *i* vzniklo *sázím* (Viz Tvoření slovesných tvarů – Prézens).

V dialektech a nakonec i ve spisovné češtině zasáhlo sjednocení těchto typů i 3.os.pl. (např. *voní sázej, prosej, trpěj*), viz Tvoření slovesných tvarů, Indikativ prézenta.

Po kontrakci se načas ke vzoru *sázěti* dostala nečetná slovesa typu *píti*. S ním se po monoftongizaci *ie* > *i* zařadila do 4. třídy (srov. *b₆ješ₆* > *bieš* > *bíš*, viz typ *krýti*), ale později – analogií s typem *krýti* – obnovila tvary nestažené (*biješ...*). Pouze sloveso *dieti* (nč. *díti, díim*) stažené tvary uchovalo: *dím, díš, dí, díme...*

2) **Tendence po sblížení přítomných tvarů s infinitivem** působila u těch sloves, jejichž kořen měl v důsledku psl. a pč. hláskových změn nejednotnou podobu: jinou v přítomnu a jinou v infinitivu (příp. i v tvarech vytvořených z kmene infinitivního). Ve staré češtině tedy vyvolala nové sjednocení a to mělo často za následek přechod do jiné slovesné třídy či jiného typu.

a) Slovesa typu *pnu, pieti*, která v infinitivu pozbyla *-n-* při zániku psl. nosovek (srov. *pnog, pęti* > pč. *pnu, páti* > stč. *pnu, pieti*), obnovila toto *-n-* příklonem k 2. slovesné třídě (*pnu, pnúti*, nč. *pnout*).

Podobně: *tnu, tieti* → *tnu, tnouti*

žnu, žietí → *žnu, žnouti*

jmu, jietí → *jmu, jmouti* a další slovesa tohoto typu.

Na přesunech těchto sloves se spolupodílela snaha zabránit nežádoucí homonymii s frekventovanými slovesy: *pieti, žietí, jietí...* > (*píti, žíti, jíti*).

b) Další slovesa:

živu, žíti (vzor *vésti*) → *žiji, žíti* (vzor *krýti*)

slovu, slúti (vzor *vésti*) → *sluji, slouti* (vzor *krýti*) atd.

Někdy proběhlo vyrovnání oběma směry, takže vznikla slovesa dvě: např. *kuju, kovati* se rozštěpilo na *kují, kouti* (podle přítomnu) a *kovám, kovati* (podle infinitivu). Podobné dvojice se utvořily v případech jako

plovu, plúti (vzor *vésti*) → *plovu, plovati* a *pluji, plouti*

dmu, dúti (vzor *pieti*) → *dmu, dmouti* a *duji, douti*

řevu, řúti (vzor *vésti*) → *řvu, řvátí* a *řiji, říti* (archaické).

3. **Snahou zamezit souhláskové alternace v kořeni** byly motivovány četné přesuny sloves mezi 1. třídou (typem *mazati*, ojedinele *bráti*) a 5. třídou (typem *dělati*). V základech mnohých sloves typu *mazati* totiž docházelo k neobvyklým alternacím: *t-c* (*jektati* – *jekcu*, *reptati* – *repcu*, *létati* – *lécu*), *d-z* (*hlodati* – *hlozu*), *zd-žd'* (*hvízdati* – *hvíždú*), *k-č* (*kdákati* – *kdáču*, *pykati* – *pyču*), *sk-sč* (*blýskati* – *blýšču*), *ch-š* (*dýchati* – *dýšu*), *h-ž* (*kulhati* – *kulžu*), *r-ř* (*káratí* – *káru*). Aby se jich vyvarovala, přecházela taková slovesa do 5. třídy k typu *dělati*, který podobné střídání souhlásek nevyžadoval. Přesuny z 1. do 5. třídy jsou doloženy

již ve 14. stol., největší intenzitu vykazují po století patnáctém a v jednotlivostech pokračují dodnes. Přechod byl zprostředkován shodným infinitivním kmenem s kmenotvornou příponou *-a-* (*maz-a-ti – děl-a-ti*): *lécu > létám*, podobně *reptám, jektám, hlodám, hvíždám, pykám...* Během historické doby přešla do 5. třídy téměř všechna taková slovesa s výjimkou několika frekventovaných útvarů, které si původní tvary ponechaly (*pláču, lžu, skáču, ořu*, ale i *orám*).

Staré alternace zůstaly uchovány pouze v sev. úseku vmor. dialektů a v přílehlé nář. oblasti slezské (*lécu, gdáču, dýšu...*).

Alternace *z-ž* (*mazati – mažu*), *s-š* (*psáti – píšu*) jsou v češtině živé, a proto si slovesa s těmito alternacemi původní tvary ponechala. Paralelní novotvary podle *děláti* jsou ojedinělé (*klušu//klusám, vržu//vrzám*). Tato slovesa zůstala v 1. třídě dodnes a tvoří významnou část typu *mazat*.

Slovesa vzoru *mazati* s kořenem zakončeným na souhlásku, která měkčení nepodléhá a podobné alternace nevyžaduje (zejména na *-pati, -bati, -lati*), si sice původní tvary uchovala (*kapati – kapu, hýbati – hýbu, kašlati – kašlu*), ale často k nim přibírala novotvary podle třídy páté (podle vzoru sloves s alternacemi), např. *hýbám*. Tak se stalo, že většina útvarů, jejichž kořen končí na retnici, má tvary obojí (původní *třepu* a novotvar *třepám*). Analogicky vzniklo obdobné paralelní časování i u stejně zakončených sloves 5. třídy: *kopám//kopu, kývám//kývu, skřípám//skřípu ...* a také *kousám//koušu*. V některých případech novotvary podle 1. třídy nakonec zvítězily, např. *klapu, klamu, lámu, šlapu...*

Z podobných příčin přecházela k 5. třídě rovněž některá slovesa typu *bráti*: *tku, tčeš > tkám, tkáš...*

Slovesa, jejichž kořen je zakončen na *-l*, retnici, příp. i jinou hlásku, mívají v nové češtině v 1. a 3. pl. také koncovky *-u, -ou* jako typ *beru, berou* (oni *lžou, hýbou, pošlou...*), a proto jsou v některých gramatikách řazena k typu *bráti*.

Z uvedeného vyplývá, že slovesa, jejichž zakončení kořene vyžaduje souhláskové alternace, zvláště alternace méně obvyklé, tíhnou k typu *dělám*, slovesa bez souhláskové alternace směřují k dvojímu časování, podle třídy první i páté.

Poznámka: U všech těchto sloves pronikají novotvary 5. třídy do participia nt-ového. Tento směr vývoje je veden snahou zabránit tvarové homonymii participia nt-ového a 3.os.sg. ind. přezenta: např. part. nt-ové *pláče* (<*pláčě*) → nově *plakaje* × 3.os.sg. přez. *on pláče*.

4. Přechod od neproduktivních typů k produktivním. Jde především o neproduktivní slovesa 1. třídy s nulovým infinitivním kmenotvorným formantem, který jim neumožňoval vyjádřit příslušný vid (především bezpředponová slovesa typů *nésti, péci*, jako např. dok. *siesti* 'sednout si', nedok. *vlásti* 'vládnout'). Proto tato slovesa přecházela k typům s výraznou kmenotvornou příponou zřetelně vyjadřující vid. Přechod byl vždy zprostředkován některým shodným tvarem.

Mnoho sloves 1. třídy přešlo do třídy druhé k typu *tisknutí*; zprostředkujícím článkem bylo patrně shodné participium l-ové: např. podle tvarů *stiskl, stisknu, stisknutí* vznikly k participiu l-ovému *spadl* novotvary *spadnu, spadnutí* a vytlačí-

ly původní tvary *spadu, spásti*. Protože byl typ *tisknutí* charakteristický pro slovesa dokonavá, přecházely k němu především útvary dokonavé:

<i>lahu, léci, lehl</i>	→	<i>lehnu, lehnúti</i>
<i>přáhu, přieci, přáhl</i>	→	<i>přáhnú, přáhnúti</i>
<i>řku, řeci, řekl</i>	→	<i>řeknu (× řeci)</i>
<i>sadu, siesti, sědl</i>	→	<i>sednu, sednúti</i>
<i>sahu, sieci, sáhl</i>	→	<i>sáhnú, sáhnúti</i>
<i>vrhu, vrci, vrhl</i>	→	<i>vrhnú, vrhnúti</i>

Nedokonavá slovesa byla v menšině, např.

<i>vladu, vlásti, vládl</i>	→	<i>vládnú, vládnúti</i>
<i>žhu, žeci, žehl</i>	→	<i>žhnú, žhnúti</i>

protože častěji přecházela přímo k typu *dělati*, který byl nejužívanějším nedokonavým protějškem dokonavých sloves typu *tisknutí*:

<i>bodu, bósti</i>	→	<i>bodám, bodati</i>
<i>padu, pásti</i>	→	<i>padám, padati</i>
<i>skytu, skýsti, skytl</i>	→	<i>skytám, skytati</i>

(K nedokonavým slovesům pak byly přitvořeny dokonavé protějšky s příponou *-nu-* (podle *tisknutí*), např. *padnúti, bodnúti...*)

První doklady o uvedených přesunech sloves pocházejí ze stol. čtrnáctého, dokončení tohoto procesu spadá až do doby nové.

Nečetná slovesa 1. třídy přecházela – prostřednictvím shodného nebo podobného participia *n-ového* – ke 4. třídě typu *prositi*: např. *uřku, uřeci, určen*, k tomu nový infinitiv *určiti* (jako *prositi*). Podobně:

<i>spasu, spásti, spasen</i>	→	<i>spasiti</i>
<i>střehu, střeici, střežen</i>	→	<i>střežiti</i>
<i>kol' u, kláti, (s)kolen</i> (pův. přez. typ <i>mazati</i> , inf. typ <i>krýti</i>)	→	<i>skoliti</i> atd.

Tvoření slovesných tvarů

Z kmene **prézentního** se ve staré češtině tvořil **indikativ prézenta, imperativ, participium nt-ové** a v některých případech **imperfektum**.

Z kmene **infinitivního** se tvořil **aorist**, v některých případech **imperfektum, participium l-ové, s-ové, n-ové/t-ové**.

Indikativ prézenta

V **1.os.sg.** byla na počátku doby historické tato distribuce koncovek: *-u* (psl. < *o*) u všech sloves tematických, *-m* u pěti sloves atematických. Od 2. čtvrtiny 14. stol. se začala atematická koncovka *-m* užívat i u některých typů sloves tematických (*neučiním* místo *neučini* ŽALTKLEM, *hledám* místo *hledaji* HRAD...).

Přejímání atematické koncovky umožňovala tvarová analogie. Prostřednictvím shodných tvarů 2. a 3. os. sg. (*dáš, dá, vieš, vie...* jako *děláš, dělá, sázieš, sázie*) pronikly tvary s atematickým *-m* do 5. třídy (*dělám, sázím* jako *dám, viem*), kde vytlačily původní nestažené tvary *dělaju, sázěju*, které se od ostatních singularových tvarů odlišovaly počtem slabik a kvantitou (srov. trojslabičné *dělaju, sázěju* × dvojslabičné *děláš, dělá, sázieš, sázie*). Tak se stalo, že se uvedené typy sloves začaly navzájem podobat: *dělám, děláš, dělá – dám, dáš, dá; sázím, sázieš, sázie – viem, vieš, vie*.

Nejdříve pronikla koncovka *-m* asi do sloves pozměněných kontrakcí (5. třída a pět sloves typu *bíti*, viz dále), od nich se pak rozšířila do třídy čtvrté, jejíž dlouhý kmenotvorný formant stažené tvary připomínal (srov. *dáš, děláš, prosíš, trpíš, vieš, sázieš* – ve všech případech je před koncovkou dlouhá samohláska). V nich nahradila původní nevýhodnou koncovku *-u*, jež vyvolávala střídání předchozí souhlásky: např. *blúdití* – původní 1.sg. *blúz'ú* > *blúzi* × novotvar *blúdím* apod. V polovině 15. stol. již novotvary převládly. Po monofonizaci *ie* > *i* se slovesa typu *sázeti* sblížila se 4. třídou: *sázieš, sázie* a podtyp *umieš, umie* > *sázíš, sází, umíš, umí* jako *prosíš, prosí, trpíš, trpí*. Prostřednictvím shodných tvarů se postavení koncovky *-m* ve 4. třídě upevnilo.

Na základě stejné tvarové analogie proniklo *-m* načas k pěti slovesům typu *píti* (viz vzor *krýti*), jejichž přítomní tvary podlely rovněž kontrakci: *p_{bj}q, p_{bj}eš_b, p_{bj}e(t_b)* > 1.os. *p'ú* (> *pí*), 2.,3.os. *pieš, pie* > *píš, pí*. Novotvary *piem, píim*, připomínající typ *sázím, sázím*, vytlačily stažené tvary *p'ú* (*pí*), ale později samy ustoupily tvarům nestaženým, které byly v 16. stol. obnoveny podle vzoru *krýt*: *biji, bješ, bje* jako *kryji, kryješ, kryje*.

U ostatních tematických sloves (tj. 1.–3. slovesné třídy) koncovka *-u* zůstala (srov. *nesu, tisknu...*), ale v pozici po měkkém konsonantu se přehláskou změnila v *i*: *maži, kryji, kupuji*. Na tyto tvary později působila tendence po jednotě tvarů stejného gramatického významu; pod jejím vlivem se v těchto případech začala obnovovat koncovka *-u* jako znak 1.os. sloves 1.–3. třídy (*mažu, kryju, kupuju*). Tento proces započal v 17. stol. a trvá až dodnes.

V nové spisovné češtině jsou po *ž, š, č* v některých případech možné koncovky obojí (*mažu, maži, pláču, pláči, píšu, píši* (tvary s *-i* patří do stylu vyššího), ale jen *lžu*). Po *-j* bylo donedávna možné jen *-i* (*kryji, kupuji*), ale v poslední době jsou tvary s *-u* přijatelné pro hovorovou podobu spisovné češtiny (*děkuju*). Po ostatních konsonantech mají slovesa typu *mazati* pouze *-u*: *stůňu, koušu* (příp. *-m – kousám*, viz Přejímání mezi třídami, oddíl 3).

V **2.os. sg.** převládla už na počátku doby historické koncovka *-š*; měla ji i slovesa atematická (*dáš*), kromě slovesa *býti*, v jehož tvaru *jsi* zůstala uchována koncovka atematická.

V **3. os. sg.** existovaly už v praslovanštině dvě možnosti (na rozdíl od staroslověnštiny, která užívala *-t_b*): *-t_b*, nebo tvar bez koncovky (*b_{bj}et_b//b_{bj}e*, on *bije*‘). Čeština navázala na tvary bezkoncovkové; dodnes plní funkci 3.os. u všech sloves, tematických i atematických, pouhý přítomní kmen: on *dělá, tiskne, prosí...* Atematická koncovka se uchovala opět jen u slovesa *býti*: *jest*.

Poznámka: Staročeské slovesné tvary 3. os. sg. zakončené na *-t* (*on spasit nás...*) nejsou pozůstatkem starobylého časování; vznikly spojením tvaru 3.os.sg. *spasí* (jako *prosí*) s příklonným *t* (zapisovaným jako *t*, protože se měkkost neoznačovala); *t* bylo prostředkem koherence textu (příp. mělo i jiné funkce). Viz Syntax.

1.os.pl. měla ve staré češtině tři koncovky: *-m*, *-me*, *-my*. Zpočátku se užívaly u všech tematických sloves bez rozdílu, později, když do 1.os. sg. 4. a 5. třídy proniklo *-m* (*prosím, trpím, sázím, dělám*), přestala se plurálová koncovka *-m* v těchto třídách užívat a uplatňovaly se pouze *-me* a *-my*. – V současném spisovném jazyce převládá *-me* (u typů 1.–3. slovesné třídy je možné *-m* jako honorová varianta), v nářečí jsou užívány koncovky *-me*, *-m*, pouze v archaických dialektech vmor. a sléz. se uchovala koncovka *-my*.

V **2.os.pl.** byla a dosud je původní koncovka *-te*.

V **3.os.pl.** byly původní koncovky *-otb* (< *-ontí*) a *-ętb* (< *ęti*). V průběhu vývoje odpadlo koncové *-t* a nosovky se změnily v ústní samohlásky: a) *-o* > *ú*, b) *ę* > *ie*. a) Koncovka *-ú* se po tvrdých konsonantech změnila v *ou* (1. a 2. slovesná třída: *vedú, tisknú* > *vedou, tisknou*), po měkkých přehlasovala v *-í* (3. třída: *kryjú* > *kryjí, kupujú* > *kupují*, v 5. třídě spolu s kmenotvorným formantem vznikla přípona *-ajú* – *dělajú*, později *dělají*, a *-ějú* – *sázějú*, později *sázějí*). b) Koncovka *-ie* se uplatnila ve 4. třídě u typů *prositi* a *trpěti* – *prosie, trpie* a u atematických sloves *jědie, vědie*; v 15. stol. se změnila v *í* (*prosí, trpí, jedí, vědí*).

U typů *sázeti, prositi* a *trpěti* dochází v mluvených útvarech k vyrovnávání. Ve spisovné češtině se vedle základního oni *prosí, trpí, sázějí* připouští i oni *sází*, ale tento tvar je považován za stylově nižší. V nářečích jsou uvedené tři typy sloves vyrovnány různě: v jz. Čechách a na části záp. Moravy převládají tvary oni *prosí, trpí, sází*, na ostatním území Čech oni *prosej, trpěj, sázěj / prosejí, trpějí, sázějí*, v oblasti střmor. nářečí oni *prosijó, trpijó, sázijó*. Ve vmor. nář. je možností několik: *-í, -á* (*prosa, trpjá, umjá...*), *-ijú* (*prosijú, trpijú, umijú*), podobně *-ijou* (*prosijou...*), *-ija* (*prosija...*), ve sléz. dialektech rovněž: *-a* (*prosa...*).

V **1.os. duálu** jsou užívány koncovky *-vě, -va* (*-vě* častěji), a to bez rodového rozdílu. Kontaminací duálového *-va* s plurálovým *-me* vznikla později přípona *-ma*. Její první doklady pocházejí ze začátku 15. stol. (*chcema* OTC).

2. a 3.os. duálu je tvořena příponou *-ta*.

Imperativ

V pračeštině se tvořil trojím způsobem:

1. U sloves **1. a 2. třídy** příponou *-i* v 2. a 3. os. sg. (*vedi, tiskni*), *-ěm, -ěme, -ěmy* v 1. os. pl. (*veděm..., tiskněm...*), *-ěte* v 2. a 3. os. pl. (*tiskněte*), *-ěvě, -ěva* v 1. os. duálu (*tiskněvě, -va*), *-ěta* v 2. a 3. os. duálu (*tiskněta*).
2. U sloves **4. třídy** příponou *-i* v 2. a 3. os. sg. (*prosi...*), *-im, -ime, -imy* v 1. os. pl. (*prosim...*), *-ite* v 2. a 3. os. pl. (*prosíte...*), *-ivě, -iva* v 1. os. duálu (*prosivě...*), *-ita* v 2. a 3. os. duálu (*prosita...*).
3. U sloves **3. a 5. třídy** příponou *-j* v 2. a 3. os. sg. (*kupuj, dělaj*), *-jme, -jmy* v 1. os. pl. (*kupujme, dělajme...*), *-jte* v 2. a 3. os. pl. (*kupujte, dělajte*), *-jvě, -jva* v 1. os. duálu (*kupujvě, dělajvě...*), *-jta* v 2. a 3. os. duálu (*kupujta, dělajta...*).

1.os. duálu má od počátku 15. stol. také koncovku *-ma*, např. *vstaňma* ŠTÍT (jde o kontaminaci koncovky *-me* a duálového *-va*, viz 1.os.duálu ind. prez.).

Poznámka: U typů *krýti* a *píti* došlo ke stažení (*bí, bíme, bíte...*, *krý, krýme, krýte...*), ale po čase byly opět obnoveny tvary nestažené (*bij, kryj...*).

Pozor na stejné tvary v 2. a 3. os.: Na rozdíl od nové češtiny měla stará čeština imperativní tvar také pro 3.os.sg. i pl. Např. *panna znamenaj* 'necht' panna znamená, ať si pamatuje' ŠTÍT. Shodoval se s tvarem 2. os. sg. nebo pl.; později byl vytlačen opisem s *ať, necht*.

Už v nejstarších památkách kolem r. 1300 jsou původní tvary vzácné (u některých sloves je ani nemáme všechny doloženy: např. **veděvě, *veděta, *veděte, *mini, *miněm, *miněte*, atd.). Již tehdy převládají singulárové tvary bez *-i* (tj. zkrácené – *ved, pros, trp, maž...*) a od nich utvořené tvary plurálové a duálové (*vedme, vedte, prosme, prostě, trpme, trpte, mažme, mažte...*). Plné tvary zůstaly jen tam, kde by odsunutím koncovky vznikla obtížně vyslovitelná souhlásková skupina (*tiskni, tiskněte, jdi, jděte, pni, pňte, bdi, bděte...*), ale ve staré češtině jsou doloženy i tvary jako *modl se, lehč sobě* apod. – Pozůstatkem po koncovce *-i* je měkkost předcházejícího konsonantu (*vedi* > *ved, miň, vedme, miňme, vedte, miňte, vedvě, miňvě, vedta, miňta*).

U sloves, která si koncovku *-i* ponechala, proběhlo prostřednictvím shodného singulárového tvaru na *-i* vyrovnání mezi oběma typy tvoření: v spisovném jazyce, v nář. na většině území Čech a ve střední části vmor. dialektů ve prospěch tvarů 1. a 2. třídy (podle *tiskni, tiskněte* se původní *spi, spíte* změnilo ve *spi, spěte*), v nář. jzč. a ve zbylých dialektech Moravy a Slezska ve prospěch tvarů 4. třídy (podle *spi, spíte* je i *tiskni, tisknite*).

Tvary typu *vediž, prosíž* vznikly spojením původního plného tvaru imperativu s příklonným *-ž(e)*, jež mělo asi funkci vybízecí a vyjadřovanou výzvu ještě více zdůrazňovalo. Ve staré češtině jsou běžné.

Původní **atematický imperativ** 2. a 3. os. sg. uchovala slovesa *jiesti* – *jez, věděti* – *věz, viděti* – *viz* (podle *věděti*), tvary duálové a plurálové jsou nepůvodní; byly dotvořeny k tvaru singulárovému.

Participium nt-ové

Ve staré češtině byly dva typy:

1. *nesa* (pro mask. a do konce 14. stol. i pro neutrum), *nesúci* (pro fem. a od konce 14. stol. i pro neutrum), *nesúce* (pro plurál všech rodů). Pomocí přípon *-a, -úci, -úce* se tvořila participia u sloves 1., 2., 3. a 5. třídy. Participia typů *krýti, kupovati, mazati, dělati* (tj. sloves s měkkým zakončením kmene nebo kořene) se v důsledku přehlásek *'a > ě* a *'ú > í* připodobnila typu druhému: stč. *kryjě* (< **kryja*), *kryjúci, kryjúce* > nč. *kryje, kryjíc, kryjice* jako nč. *prose, prosíc, prosíce*.

2. *trpě* (pro mask. a do 15. stol. i pro neutrum), *trpieci* (pro fem. a od 15. stol. i pro neutrum), *trpiece* (pro plurál všech rodů). Pomocí přípon *-ě*, *-ieci*, *-iece* se tvořila participia u 4. třídy.

Poznámka: Participium nt-ové je od původu adjektivum s významem dějovým, proto u něho **neurčujeme** osobu; z gramatických významů slovesných vyjadřuje vid, rod, čas, číslo, z významů jmenných rod (v sg.: rod muž., ženský, střední).

V nové češtině je jeho pokračováním přechodník přítomný; tvoří se příponami *-a*, *-ouc*, *-ouce* u sloves, která mají v 3. os. pl. koncovku *-ou* (oni *nesou* – *nesa*, *nesouc*, *nesouce*), nebo *-e* (*-ě*), *-íc*, *-íce* u sloves, která mají v téže os. původní koncovku *-í* (oni *prosí*, *trpí* – *prose* (*trpě*), *prosíc*, *prosíce* i oni *maží* – *maže*, *mažíc*, *mažíce*...), dále příponami *-eje* (*-ěje*), *-aje*, *-ejíc* (*-ějíc*), *-ajíc*, *-ejice* (*-ějice*), *-ajice* u sloves, která mají v 3. os. pl. *-ejí* (*-ějí*), *-ají*: oni *sázejí*, *umějí*, *dělají* – *sázeje*, *uměje*, *dělaje*, *sázejíc*, *umějíc*, *dělajíc*, *sázejíce*, *umějíce*, *dělajíce*.

Z participiálních základů (*volajúc-*, *trpiec-*...) se tvoří deverbální adjektiva: a) tzv. zpřídavnělé přechodníky – *volajúcí*, *trpiecí* (nč. *volající*, *trpící*)..., b) adjektiva s příponou *-úci* (a jejími variantami), např. *čiňúcí*, *leťúcí*, *chodějúcí*...

Viz též Jmenné sklonění adjektiv a slov adjektivní povahy, oddíl Konsonantické sklonění, a Syntax, oddíl Útvary s participii.

Imperfektum

Je to tzv. jednoduchý minulý čas, který ve staré češtině vyjadřuje **prostý děj minulý, neukončený**. Tvoří se převážně od sloves nedokonavých; imperfekta dokonavých sloves mají funkce speciální (viz Časování – oddíl Čas).

Imperfektum se tvoří osobními příponami *-ch*, *-še*, *-še* (v sg.); *-chom* (*-chomy*, *-chomé*), *-šte* (*-ste*), *-chu* (v pl.); *-chově* (*-chova*), *-šta* (*-sta*), *-šta* (*-sta*) (v duálu).

1. Slovesa, jejichž infinitivní kmen končí na *-a*, a typ *trpěti* tvoří imperfektum připojováním výše uvedených osobních koncovek k základu, který se podobá jejich infinitivnímu kmeni (ale je zdložený: namísto *-a* je *-á-*, namísto krátkého *-ě-* dlouhé *ie*). Např.: *dělati* – *dělách*, *děláše*..., *kupovati* – *kupovách*, *kupováše*..., *bráti* – *brách*, *bráše*, *mazati* – *mazách*, *mazáše*..., *trpěti* – *trpiech*, *trpieše*...

2. Ostatní slovesa tvoří imperfektum připojováním osobních koncovek k zdloženému základu zakončenému na *-ie-*, připomínajícímu kmen přítomný: *vede* – *vediech*, *vedieše*..., *peče* – *pečiech*, *pečieše*..., *tře* – *třiech*, *třieše*..., *pne* – *pniech*, *pnieše*, *tiskne* – *tiskniech*, *tisknieše*, *mine* – *miniech*, *minieše*, *kryje* – *kryjiech*, *kryjješe*, *sázie* – *sáziech*, *sázieše*, analogicky *prosí* – *prosiech*, *prosieše*.

Slovesa typu *dělati*, *uměti*, *bráti*, *atematické jmieti* a ta slovesa typu *kupovati*, jejichž základ byl jednoslabičný, příp. neslabičný (tj. podtyp *kuju*, *kovati*), měla dvojtvary z kmene minulého i přítomného: *dělách* – *dělajiech*, *umiech* – *umějjech* – *jmiech*, *jmějjech*, *brách* – *beřiech*, *kovách* – *kujiech*.

Staročeské imperfektum se vyvinulo z imperfekta praslovanského. Jeho tvary byly zčásti pozměněny stahováním (**proto vždy dlouhé -á-, -ie-**) a poté změnami staročeskými (*-aa-* > *-á-*, *-ěa-*

> -'á- > -ie-..., např. psl. *dělaaše* > *děláše*, *uměaše* > *um'áše* > *umieše*). V 14. stol. bylo již imperfektum – stejně jako aorist – v úpadku, což se projevilo přejímáním aoristových koncovek (-*ste*, -*sta*), splynutím koncovek 2. a 3. osoby duálu a dále různými analogiemi a nepravidelnostmi.

Aorist

Na rozdíl od imperfekta vyjadřuje tento jednoduchý minulý čas **minulý děj ukončený**. Odvozuje se převážně od sloves dokonavých. Ve staré češtině byl dvoji: **aorist asigmatický neboli silný a aorist sigmatický neboli slabý**.

Aorist asigmatický se tvořil od sloves, jejichž infinitivní kmen končil na souhlásku. Ve staré češtině jde především o konjugační typy *vésti*, *péci* (< **pek-ti*) a *tisk-nú-ti*. Např.: -*ved*, -*vede*, -*vede* (v sg.), -*vedom*, -*vedete*, -*vedú* (původně asi -*u*, podle prez. pak -*ú*) (v pl.), -*vedově* (-*va*), -*vedeta*, -*vedeta* (v duálu). V případě typu *tisknúti* se tvořil z kořene: *tisk*, *tišče*...

První osobu sg. tvoří kořen slovesa (*ved-*, *pek-*, *tisk-*), v dalších osobách se k němu připojují koncovky. Některé kořenné souhlásky se před koncovkovým -*e* mění: *sk* > *šč* (*tisk* – *tišče*), *h* > *ž* (*pomoh* – *pomože*), *k* > *č* (*potek* – *poteče*). Slovesa, jejichž tvary jsou zčásti zasaženy přehláskou, mají v příslušných pozicích přehlásky i v aoristu; např. *táhnúti*: prez. *táhnú*, *tiehneš*, aorist asigmatický *tah* – *těže* atd. V singulárních tvarech někdy docházelo k dloužení: vedle *jíd*, *jide* nacházíme místy *jíd*, *jide*...

Aorist asigmatický byl již na počátku historické doby považován za archaismus. V mluvených projevech se patrně již neužíval, pouze v psaných. Je doložen především v 3. os. sg a pl., v jiných osobách méně často. Není pochyb, že k jeho zániku přispěly četné shody s přítomnými tvary: *vede*, *vedete*, *vedú*...V průběhu 14. stol. byl častější jen u některých frekventovaných sloves.

Pamatujte si často užívané tvary aoristu asigmatického (příp. aoristu sigm. mladšího): 2, 3.os.sg.: *přijěde* 'přijel', *přijide* 'přišel', *pade* 'padl'.

Aorist sigmatický

Tvořil se od sloves s infinitivním kmenem otevřeným, tj. zakončeným na samohlásku. Ve staré češtině jde o všechny konjugační typy tematických sloves vyjma *vésti*, *péci*. Nazývá se sigmatický proto, že měl původně ve většině přípon -*s*- (tj. sigma); toto -*s*- se ve staré češtině již většinou změnilo v -*ch*.

Např.: -*krych*, -*kry*, -*kry* (sg.), -*krychom*, -*kryste* (-*šte*), -*krychu* (pl.), -*krychově* (-*va*), -*krysta* (-*šta*), -*krysta* (-*šta*) (duál). Od typu *tisknúti* – *tisknuch* (z kmene infinitivního)...

Koncovky -*šte*, -*šta* jsou převzaty z imperfekta.

Obdobně tvořila aorist některá slovesa s kmenem zavřeným, tj. zakončeným na souhlásku: *řech* od *řéci*, *jěch* od *jěti*, *jieti*, *jiesti*.

Aorist sigmatický mladší neboli sekundární vytvářela slovesa s infinitivním kmenem zavřeným, která původně tvořila aorist asigmatický. Vznikl jako náhrada za jejich aorist asigmatický, protože ten byl od počátku historické doby – až na několik frekventovaných tvarů – na ústupu.

Tvořil se připojováním koncovek aoristu sigmatického k tvaru 2. a 3. os. sg. aoristu asigmatického, jež končil na *-e*: *-vedech*, *-vede*, *-vede* (sg.), *-vedechom...*, *-vedeste* (*-šte*), *-vedechu* (pl.), *-vedechově* (*-va*), *-vedesta* (*-šta*), *-vedesta* (*-šta*) (duál). U typu *tisknúti – tišček* atd. – Jak patrně z uváděných příkladů, jsou tvary 2. a 3. os. aoristu asigmatického i sigmatického mladšího stejné.

Viz též Časování, oddíl Čas.

Poznámka: Do nové češtiny se uchovaly následující aoristové tvary: ustrnulý tvar *vece* chápaný přítomně, tj. 'praví', tvary *bych*, *by*, *bychom*, *byste* jako součást nč. kondicionálu (*pracoval bych...*).

Jednoduché minulé časy (aorist sigmatický (včetně mladšího) a imperfekturní) byly běžně užívány po celé 14. stol.; na jeho konci začínají ustupovat, a to nejdříve z mluveného, poté z psaného jazyka. V 15. století se už vyskytují méně a v jejich užívání jsou značné individuální rozdíly, v 16. stol. jsou vzácné. Je velmi pravděpodobné, že od poloviny 15. stol. jde o neživé archaismy udržované v psaném jazyce tradicí. Svědčí o tom četné deformace těchto tvarů a jejich chybné užívání (*byl loviše*).

Poznámka: V případě nejednoznačně zapsaných slovesných tvarů se při určování času řídíme následujícími kritérii:

- 1) Kontext: *Pany po konyu pogyedu,*
az Byelyny rzyeky dogiedu.
Podle te rzyeky kuon potecze,
na gednu ulehl przytecze,
na nyeyz oraffe muz welyky,
obynew swy nohy lyky. DAL

V našem případě jde o Dalimilovu kroniku, tedy o vyprávění z dávné minulosti s převahou sloves v minulém čase. Proto považujeme tvary *pojědú*, *dojědú*, *potecze*, *přiteče* za aorist asigmatický, ne za prez. tvar dokonavých sloves, který má stejnou podobu. Tedy: „Páni (vy)jeli za koněm, až přijeli k řece Bílině. Podél té řeky se dal kůň do běhu, přiběhl na jednu úlehlí, na níž oral velký muž...“ (naše tvrzení podporuje imperf. *oráše*).

- 2) Vid slovesa: *Stogieffe yako yat w uzdyczy,*
proto tey wfy wzdyechu Stadyczy... DAL

Sloveso *vzdieti* 'nazvat' je dokonavé, proto *wzdyechu* považujeme za aorist a přepisujeme jako *vzděchu* (nikoliv za imperfekturní, jež má grafickou podobu „*vzdiechu*“).

Infinitiv

Infinitiv končil v praslovanštině na *-ti* a toto zakončení bylo základní i ve staré češtině – *děla-ti*; u sloves, jejichž kořen končil na *-g (h)*, *-k*, vznikla z původního spojení *-gti*, *-kti* koncovka *-ci*: *péci*, *moci* < **pek-ti*, **mog-ti* atd. Už od poloviny 14. stol. se pod vlivem supina objevují infinitivy s tvrdým zakončením *-t*. Zpočátku jsou jen sporadické, ale v průběhu dalšího vývoje, zejména od 16. stol., jich výrazně přibývá, až nakonec vítězí.

Dvouslabičné infinitivy měly ve staré češtině – kromě sloves *moci*, *jěti*, *pěti*, *spěti*, *vrci* – kořenovou slabiku dlouhou (*vésti*, *péci*, *krýti*, *znáti*, *bíti*...). Tato dlouhá samohláska se většinou krátila, jestliže se zvýšil počet slabik, tj. při připojení předpony: srov. *žiti* – *užiti*, *bíti* – *zabíti*, *dáti* – *vydáti*. Krácení nepodlehly: a) kořenné samohlásky, které vznikly kontrakcí: *smietí se* (< psl. *smjati se*) – *zasmietí se* < *zasm'át' i s'ě*; b) slovesa, jejichž kořenné *-i-* pochází z *-ie-*: *mřítí* (< stč. *mřietí*) – *umřítí*; c) slovesa s kořenovým *-ú-*, které se diftongizovalo v *-ou-* (*plúti* – *vyplúti* > *plouti* – *vyplouti*); d) slovesa se základem *-jiti* (*přijítí*). – Od 16. stol. byl tento složitý stav porušován analogií. Pravidelné krácení se nakonec udrželo jen u kořenového *-a-*, jež nevzniklo kontrakcí (nč. *brát* – *sebrat*, *vybrat*... × *smát se*, *zasmát se*), jinak je kvantita odvozených infinitivů shodná s příslušnými infinitivy prostými.

V nové spisovné češtině je základní podobou tvar s koncovkou *-t*, *-(c)t* (*pracovat*, *péct*, *mocit*), tvary na *-ti*, *-ci* (*pracovati*, *péci*, *moci*) jsou knižní a archaické a jako takové jsou užívány jen ve vyšším stylu. V nářečí je situace pestřejší: v již. Čechách na Prachaticku *-ť*, ojedinelé *ťi* (*volat*, *volatí*), v svč. nářečích *-ť* (*prosit*), na vých. polovině Moravy a ve Slezsku *-ť/-c' /-č* (vmor. *nést*, slez. *řeknuč*...). Na ostatním území žije koncovka *-t* (*volat*).

Supinum

Tvořilo se z kmene infinitivního příponou *-t* < *-tv*, např. *bit*, *dat*, *brat*. Před tvrdým *-t* se nerealizovala přehláska *'a > ě*, proto se u sloves s kořenem zakončeným na měkkou souhlásku odlišovalo supinum od infinitivu, v němž byla přehláska před *-t' i* zase pravidelná: srov. např. supinum *slyšat* × infinitiv *slyšet' i* < pč. *slyšat' i*. Ale časem se tyto odlišné tvary analogií vyrovnávaly: např. supinum *pokúšat* se pod vlivem infinitivu *pokúšeti* změnilo v *pokúšet*. – Slovesa s kořenem na *-k*, *-g (h)* mají supinum na *-c*: *pec*.

Jednoslabičné tvary supina měly vždy krátkou samohlásku a tím se lišily od dvouslabičných infinitivů: *žat* – *žieti*, *slut* – *slouti*, *vest* – *vésti*, *pec* – *péci*... Ve staré češtině se supinum tvořilo jen od sloves nedokonavých a kladlo se po slovesech majících význam pohybu (*vyšel lúpit*, *přijde súdit*...), objekt byl přitom v genitivu (*súdit živých i mrtvých*). Časem však tuto syntaktickou vlastnost ztratilo a přestalo se pocítovat jako samostatná významová kategorie. Už ve 14. stol. nacházíme doklady, v nichž je po slovesech pohybu místo supina infinitiv (*přídeš súditi* ŽALTKLEM × *jde súdit* ŽALTWITTB). Tyto doklady, jichž přibývá v 15. a 16. století, ukazují na postupný ústup supina jakožto zvláštního mluv-

nického tvaru. Definitivně supinum zaniká v době střední (17.–18.stol.). Do nové češtiny zůstalo uchováno jen ve spojení *jít spat* (× infinitiv *spát*).

Participium l-ové

Tvoří se z kmene infinitivního pomocí koncovek *-l, -la, -lo, -li, -ly, -la* (*prosíl, prosila, prosilo, prosili, prosily, prosila*). U sloves typu *tisknutí* se obvykle kmenotvorné *-nu-* vypouští (*tiskl*); zůstává pouze v případě, tvoří-li kořen jediná souhláska (*hnúti – hnul, lnúti – lnul*).

V některých případech se participium tvořilo z kmene oslabeného: *čísti – četl < čbtlb*; u sloves typu *mřieti* byly tyto tvary (*umrl, potrl...*) zcela ojedinělé.

Některé odlišnosti stč. participií:

Participia utvořená od infinitivního kmene zakončeného na souhlásku měla oproti nové češtině o jednu slabiku méně, neboť kmenová souhláska netvořila s koncovkou *-l* pravou slabiku (stč. tvary *vedl, nesl, mohl...* byly jednoslabičné, podrobněji viz Pobočné slabiky). V nové spisovné češtině jsou tato spojení plně slabičná a tvary typu *vedl, pekl*, ve staré češtině původně jednoslabičné, jsou dnes dvouslabičné.

Tvary, které obsahovaly *l'*, zasáhla přehláska *'a > ě*, tvary s *l* tvrdým zůstaly nepřehlasované: *slyšal'i > slyšěl'i × slyšal, slyšala, slyšalo* apod. Toto střídání trvalo do konce 14. stol., poté bylo zrušeno analogií (např. nč. spisovné *slyšel, slyšeli*). Viz přehlásku *'a > ě*.

Participia l-ová jsou významnou součástí préterita a kondicionálu.

Participium s-ové

Tvořilo se dvojím způsobem: 1. Od infinitivního kmene zavřeného a od kořene sloves typu *tisknutí* pomocí přípon *-o, -ši, -še*: *přines, přinesši, přinesše, tisk, tiskši, tiskše*. 2. Z infinitivního kmene otevřeného příponami *-v, -vši, -vše*: *udělav, udělavši, udělavše*. Ve staré češtině se tvořilo od sloves dokonavých i nedokonavých.

U sloves typu *pnu, pieti* jsou tvary dvojí: starší *spen, spenši, spenše* a novější *p'av, p'evši, p'evše*, srov. nč. *sepjav* (vedle pozdějšího novotvaru *sepnuv*).

Rozdíly vzniklé přehláskou se držely do konce 14. stol., později byly vyrovnány ve prospěch jednoho z tvarů: *sňav, sněvši > sňav, sňavši, udržav, udrževši > udržev, udrževši...*

Adjektivizované tvary složené deklinace typu *přišedší, zajavši* vznikly až za národního obrození napodobením ruštiny.

V nové češtině jsou pokračováním s-ových participií **přechodníky minulé**. Tvoří se stejně, ale jen od sloves dokonavých.

Podrobněji viz Jmenné sklonění adjektiv a slov adjektivní povahy, oddíl Konsonantické sklonění, a Syntax.

Participium n-ové a t-ové

Jsou to tzv. participia pasivní. Participium t-ové (s příponami *-t, -ta, -to, -ti, -ty, -ta*) měly typy *pieti, kryti* (*p'at* [pjat], *jat, tát, kryt*), *minúti* a ojedinele i *tisknúti* (*minut, tisknut //tiščen*).

Ostatní slovesa měla participium n-ové. Tvořila je příponami *-n, -na, -no, -ni, -ny, -na* z infinitivního kmene otevřeného (*kupován, kupována, kupováno, kupováni, kupovány, kupována*, podobně *dělán, slyšán, trpěn//trpien, brán...*) a příponami *-en, -ena, -eno...* z infinitivního kmene zavřeného (*veden, pečen*) a od typu *prositi*, v němž se kmenotvorné *-i* měnilo před samohláskou v neslabičné *i* a měkčilo předchozí souhlásku (*prošen < psl. prosienъ*).

U některých sloves bývalo participium obojí: *mléti – mlen//mlet, jěti – jěn//jět, třieti – třěn// třět, třiet*, z kmene oslabeného *trt* (ojedinělé útvary z kmene oslabeného se většinou uchovaly jen v podobě adjektivizované: *netrté cesty budú rovné* EVZIMN, tj. drsné cesty...).

Jak patrně z uváděných příkladů, docházelo v některých participiích k dloužení: *-en > -ien > -ín* (je-li *-e* součástí kmene: *otevřín ...*). Tento jev je dodnes uchován v dialektech, zvláště v Čechách (*zavřino, posečino...*).

Z participií n-ových a t-ových se odvozují **podstatná jména slovesná (verbální)**, a to stč. příponou *-ie (> í)*. Původně v těchto odvozeninách nenásledovaly tři dlouhé slabiky po sobě: *volánie × kázanie*. Od 16. stol. docházelo k vyrovnání.

Opisné tvary slovesné

Préteritum

Tvoří se spojením participia l-ového s indikativem přezenta slovesa *býti*: *dělal/a... jsem, dělal... jsi, dělal... (jest), dělali/y... jsme, dělali... jste, dělali... (sú)*. V 3.os. sg. i pl. se vyskytují už od počátku doby historické jak tvary s pomocným slovesem *býti*, tak pouhá participia l-ová; na počátku 16. stol. se tvary bez *jest* a *sú*, např. *nesl, nesli*, prosadily. V 2. os. se tvar *jsi* postupně redukoval na *js- > s-* (*uvedls ny*).

Tento minulý čas se užívá dodnes.

Plusquamperfektum (antepréteritum)

Tvoří se z participia l-ového významového slovesa a minulých tvarů slovesa *býti*: aoristu – *bych nesl, běch nesl*, imperfekta – *biech nesl*, préterita – *byl jsem*

nesl. Vyjadřuje většinou děj, který se stal dříve než jiný děj minulý: *žákovstvo v zemi navráti, jež bieše vypudila jeho máti* DAL.

Futurum

Z nejstarších dob máme uchovány pozůstatky někdejšího neustáleného tvoření futura nedokonavých sloves: typy *budu nésti, jmám nésti, chcu nésti, budu nesl* (viz též Časování, oddíl Čas), ale spojení typu *budu nésti* již od 14. stol. převládalo.

Ojedinelé jsou ve staré češtině tvary futura II, jež vyjadřovalo předčasnost v budoucnosti: *budu umřel*.

Kondicionál

Tvoří se spojením aoristových tvarů slovesa *býti* a l-ového participia slovesa významového: sg.: *bych nesl...*, *by nesl...*, *by nesl...*, duál: *bychově... nesla//bychvě... nesla, bysta nesla (byšta nesla), bysta nesla (byšta nesla)*, pl.: *bychom... nesli...*, *byste nesli... (byšte nesli...)*, *bychu nesli...*; je to původní aoristové plusquamperfektum.

V 3.os.pl. byl původní tvar *bychu* brzy vystřídán dnešním tvarem *by*, v 2. os.sg. bylo původní *by* nahrazeno v 17. stol. analogickým tvarem *bys*.

Kondicionál minulý (*byl bych nesl, byl bych býval nesl*) byl ve staré češtině ojedinelý; častěji se vyskytuje až v češtině nové.

Viz též oddíl Způsob v kapitole Časování.

Složené neboli opisné tvary pasivní

Tvoří se spojením participia pasivního n-ového nebo t-ového s tvary slovesa *býti*: *jsem chválen, bud' chválen, byl jsem chválen, biech chválen...* Na rozdíl od nové češtiny vyjadřovalo opisné pasivum typu *jest chválen* minulý čas, tj. ‚byl pochválen‘. Podrobněji viz Časování, Slovesný rod.

Spojení typu *jsem nesa, jsem nes*

Někdy bývají považovány za slovesné tvary (opsaný tvar přítomného, minulého nebo budoucího času), ale ve skutečnosti jde o **přísudek jmenný se sponou**, v němž sponu tvoří určitý tvar slovesa *býti* a jmennou část (v platnosti adjektiva) participium nt-ové, vzácněji s-ové: *jsem nesa* neznamená ‚nesu‘, nýbrž ‚jsem nesoucí‘, podobně *biech nesa, bych nesa, budu nesa, byl jsem nesa, bud' nesa, byl bych nesa, jsem nes, biech nes...*

Skladba neboli syntax

Část gramatiky, která se týká stavby vět a souvětí.

Syntaktický vývoj každého jazyka – tedy i češtiny – odpovídá postupnému rozvoji lidského myšlení, proto závisí na vývoji příslušné společnosti mnohem více než vývoj hláskoslovný a tvaroslovný. Důležitým mezníkem ve vývoji syntaxe je vznik psaného jazyka (spisovného jazyka), neboť psané projevy kladou mnohem větší nároky na stavbu vět a souvětí než mluvené. Především potřebují nahradit specifické prostředky mluveného jazyka (gesta, intonaci a mimiku mluvčího, přítomnost adresáta a autora projevu...), které písmo zachytit nemůže. V souladu s rozvíjející se společností získává spisovný jazyk řadu důležitých funkcí a při těchto příležitostech musí tlumočit složité myšlenkové vztahy. To vše se děje za vydatné pomoci specifických syntaktických prostředků, které si jazyk v průběhu svého vývoje a s ohledem na konkrétní potřeby vytváří.

Do syntaktického vývoje mnohých jazyků zasahují jazyky s velkou kulturní prestiží. V našem prostředí to byla především latina. Její vliv se projevil dvojnásobem: a) přímo – latinskými konstrukcemi, které pronikaly do češtiny při překládání náboženských, literárních a jiných textů; b) nepřímě – poskytováním podnětů k vytvoření konstrukcí domácích. Podrobněji viz dále.

V průběhu tisíciletého trvání češtiny bývají rozlišovány následující etapy jejího syntaktického vývoje.

1. Předhistorické období do konce 13. stol. (tj. do vzniku spisovného jazyka). Je reprezentováno mluveným jazykem s jednoduchou syntaktickou stavbou, zděděnou převážně z praslovanštiny. Některé jeho syntaktické rysy zůstaly dodnes uchovány v nářečích.

2. Období od konce 13. stol. do začátku 15. stol. Je to doba prvního velkého rozmachu spisovného jazyka, pro niž je charakteristické postupné formování složitého syntaktického systému. Typické rysy: a) existence starobylých syntaktických konstrukcí v nové češtině neznámých nebo zcela ojedinělých; b) krystalizace spojek a jiných syntaktických prostředků potřebných pro stavbu složité věty a souvětí; c) překonávání nevyhraněnosti spojovacích výrazů (např. spojka *ač* uvozuje věty podmínkové i přípustkové); d) neustálená podoba spojovacích prostředků, např. *neb*, *nebo*, *neboť*, *nebt* = vylučovací nč. *nebo*; e) řada archaických, do nové češtiny nedochovaných spojovacích výrazů (*jeliže*); f) postupně zřetelnější hranice mezi jednotlivými větami nebo souvětími (a v jejich rámci mezi souvětím souřadným a podřadným); g) překonávání stavu volnějšího spojování vět v souvětí, kdy poměr mezi větami (příp. větnými členy) není vždy jednoznačně vyjádřen.

3. Období 15. stol.: Spisovný jazyk se sblíží s mluveným a v důsledku toho se částečně mění syntaktické prostředky. Typické rysy: a) specifikace spojovacích výrazů (např. *ač* přestává uvozovat věty podmínkové a zůstává pouze

u přípustkových); b) zánik některých zastaralých spojek a syntaktických konstrukcí; c) ustalování podob jednotlivých spojovacích prostředků; d) vznik nových (např. *ba* se stává vyjádřením stupňovacího vztahu).

4. Období 16. – pol. 17. stol. (tzv. období humanistické). V té době jsou již vytvořeny všechny souvětné typy a stabilizovány jejich základní spojovací prostředky. Humanistické období se vyznačuje uvědomělým pěstováním spisovného jazyka a snahou dokázat, že se čeština vyrovná klasickým jazykům, velkým vzorům té doby, a to zvláště latině. V syntaxi se tato snaha projevuje složitou stavbou věty i souvětí podle vzoru latiny. Spisovný jazyk se vzdálil od jazyka mluveného. Podrobněji viz Syntaktická specifika humanistického období.

5. Období 2. poloviny 17.–18. stol., nazývané pobělohorské nebo barokní (trvá do počátku národního obrození). Omezení funkcí spisovného jazyka a ztráta vzdělaného publika se odrazila i ve vývoji syntaxe. Díla vysokého stylu – až na výjimky – nevznikají, do popředí se dostávají díla středního a nižšího stylu s méně propracovanou syntaktickou stavbou. Zpočátku rozvíjí humanistické tradice exulanti (zejména J.A.Komenský), ale jejich další generace, vzdálené od českého prostředí, již nepřinášejí nic nového (jejich jazyk stagnuje).

6. Národním obrozením začíná období nové češtiny.

Z uvedeného vyplývá, že je syntaktický vývoj závislý na stavu příslušného spisovného jazyka a citlivě reaguje na všechny změny v jeho společenském rozšíření a ve funkcích, které musí plnit.

Vzhledem k cíli učebních textů bude výklad zaměřen jen na ty syntaktické jevy, které nejsou v nové češtině obvyklé. S ohledem na uživatele – nelingvisty navazujeme na tradiční školskou syntax a její terminologii. **Příklady citujeme podle historických gramatik, Vývoje českého souvětí J. Bauera a Spisovného jazyka v dějinách české společnosti autorů D. Šlosara a R. Večerky (díla jsou uvedena v seznamu literatury).**

Jednoduchá věta

Podle postoje mluvčího k obsahu vět se tradičně rozeznávají **věty oznamovací, tázací a žádací (tj. rozkazovací a přací).**

Věty oznamovací mají ve staré češtině zhruba tutéž podobu jako v nové. Jedinou výraznější odlišností bylo **poměrně důsledné uplatňování kondicionálu při vyjadřování dějů nereálných, nějak podmíněných nebo žádoucích a v případě nesmělého tvrzení: lépe by bylo orati než v neděli tancěvati HRAD, tak by mně se zdálo LEGKAT.**

Citově zabarvené věty měly zvolací intonaci a začínaly nejčastěji příslovcem *kak(o)* (*kako divné jest jmě tvé!* ŽALTWITTB); v průběhu 15. a 16. stol. byly postupně vytlačeny výrazy *jak, jako* (*jak důstojné jest jméno tvé!* BIBLKRAL).

Věty tázací: a) Doplnovací otázky se během historické doby nijak výrazně neměnily. Také v nové češtině začínají tázacím zájmenem nebo příslovcem, ale **na rozdíl od staré češtiny se změnil jejich repertoár.** Ve staré češtině byly užívány především *kak(o), kaký, ký, kakový, čemu, poč, nač* (*kak se j máš ? HRAD*); v průběhu 15.–16. století byla první dvojice nahrazena výrazy *jak, jaký*, druhá dvojice zanikla, *čemu, poč, nač* byly vytlačeny příslovcem *proč*.

Pro stč. **zjišťovací otázky bylo téměř závazné užití tázací částice.** Nejčastější bylo *-li (l)*: *Rubíne, skoro-li mé masti budú? MAST*. V průběhu dalšího vývoje vycházelo *-li* z užívání *a* do nové češtiny se dochovalo jen jako archaismus. Ostatní částice (*zda, či, čili...*, např. *čili hněvati se bude? ŽALTKLEM*) uvozovaly většinou otázky citově zabarvené, *čili* se uplatňovalo také u otázek vylučovacích (*budú jiesti maso býkové, čili krev kozlovú budú píti? ŽALTWITB*). – V nové češtině se uvozují částicemi zpravidla jen otázky citově zabarvené (*zdalipak to víš?; copak to nevíš?; či bych se mýlil?*).

Staročeské věty rozkazovací a práci se od novočeských liší širším uplatněním imperativu. Prostý imperativ byl totiž užíván i při výzvě určené 3. osobě (opsaný rozkazovací způsob zpočátku neexistoval): např. *znamenaj to člověk všaký HRAD*, *zповiedajte se tobě všickni králové zemští ŽALTKLEM*. Teprve od 15.stol. se začal ve 3. osobě prosazovat imperativ opsaný; byl tvořen částicí *ať* nebo *necht* a indikativem: *houfy ať dva vedou, každé stracence ať jeden vede ŽIŽKAŘAD*, *nechat jiní, kdo chce, brebci, ty mlč NRADA*. – Částice se v různé míře užívají dodnes.

Věty práci měly práci částice *ké, kéž, bodejt*: *ké sobě nyní můžeš pomoci HRAD* atd. Ani ony nejsou v nové češtině neznámé, ale mají jiné užití.

Staročeské specifikum představují ojedinělé práci věty bez částic, zato s kondicionálem: *protož by ty se pokořil a pustil od svého bluda LEGKAT*. Časem se v nich začalo místo pouhého kondicionálu užívat *aby, kdyby*: *ó kdybychom raději zůstali za Jordánem BIBLKRAL*.

Vyjádřování záporu

K vyjádření záporu sloužily ve staré češtině zápornky *ne* a *ni*. Zápornka *ne* se připojovala ke slovesu, zápornka *ni* stávala zprvu samostatně, později splývala v jeden celek se zájmenem nebo příslovcem (stč. *ni se s kým o to potáza ALX* × nč. *s nikým se o tom neporadil*). Někdy se předložka opakovala před *ni* i před zájmenem: *v ni v čem takovém ŠTÍT* „v ničem“.

Tehdejší užití záporok se od dnešního odlišovalo. Byly možné jak věty s více záporů (*netbaj nice na to LEGJID*, tj. nic), tak věty se zápornkou jedinou: *i jedna žena mužem jista nebieše DAL*, tj. ani jedna...; *nic (< ni-čso) mi je známo ALX*, tj. nic mi není známo. – Do 15. stol. žily obě možnosti vedle sebe, poté se začíná prosazovat dnešní způsob vyjadřování, tj. věty s několika záporů (přičemž *ni* tvoří jeden celek se zájmeny nebo příslovci).

Dřívější stav s jedinou zápornkou uchovaly vedlejší věty se spojku *aniž* a kladným slovesem v přísudku (*Odešel, aniž se rozloučil*).

Přechodná slovesa, tj. slovesa s předmětem ve 4. pádě (*vidět matku*), mívala ve své záporné podobě téměř pravidelně předmět v genitivu (*otčika juž nejmějše, matky také nevidieše* ALX). Tento tzv. genitiv záporový se držel do 16. století, poté začal ustupovat a dnes je ojedinělým archaismem, příp. dialektismem.

Poznámka: Slovo *žádný* znamenalo původně 'žádoucí' (*Ty žádná paní OTC*); ve funkci záporného zájmena, tj. v dnešním významu, se poprvé objevilo na konci 14. stol.

Věty s významem možnosti, nutnosti a záměru

Ve staré češtině se děj nutný, náležitý nebo možný (tzv. voluntativní modality) vyjadřoval trojím způsobem:

1. Pomocí starobylé konstrukce **dativ** (vyjadřující konkrétního činitele děje) + **spona** (ve tvaru 3.os. slovesa *býti*) + **infinitiv** významového slovesa: *mněť jest s tohoto světa sníti* HRAD „musím z tohoto světa odejít“, tj. umřít; *co mi učiniti s tobú?* HRAD „co mám s tebou udělat?“, *nejednu pohanskú paní bieše viděti slziece* LEGKAT „bylo možno vidět, jak slzí“ (obecný činitel se nevyjadřoval). V průběhu dalšího vývoje tyto konstrukce ustupovaly a do nové češtiny se uchovaly jen jako ojedinělé archaismy: *Čechům bylo ustupovati* (Tyl).

2. **Modálními slovesy s infinitivem slovesa významového:** vedle dodnes užívaných sloves *musiti* (*musěti*), *jmieti* 'mít povinnost', *moci*, *chtieti* existovala ve staré češtině další: *drbiti* znamenající totéž co *musiti* (proto také později zaniklo), *neroditi* 'nechtěti', např. *Přemysl nerodi s nimi jěti* DAL „nechtěl jet“. *Neroditi* se užívalo především v záporných imperatívech (k zesílení zákazu) a v této funkci přetrvalo až do 16. stol.: *nerodte se vínem opíjeti* JERON „neopíjejte se“. K zdvořilému vyjádření rozkazu se užívalo už ve staré češtině slovesa *ráčiti*: *páni, račte slyšěti* DAL. – Sloveso *smieti* znamenalo původně 'odvážit se'; modálního významu 'smět' nabývalo až v průběhu historické doby.

Slovesa *musiti* a *drbiti* přejala čeština (stejně jako jiné západoslovanské jazyky) z němčiny; srov. dnešní něm. *müssen* a *dürfen*.

3. **Pomocí modálních predikativ** *lzě*, *nelzě*, *třěba*, *netřěba*, *potřěba*, *potřebie*: *u boha všecko lzě jest* KRIST. Všechna predikativa se dochovala do nové češtiny a během historické doby k nim přibyla další: nč. *nutno*, *dlužno* (přejato z ruštiny) atd.

Větné členy

Podmět

Jeho nejčastějším vyjádřením je od počátku doby historické nom. podstatného jména, příp. zpodstatnělého přídavného jména (*vinnyj jě se Libušě haněti* DAL „viník“) nebo zájmena (*ten mužobojstva se dočini* DAL).

Přísudek

Převládá slovesný, tj. sloveso v určitém tvaru, a má stejnou podobu jako dnes (nepočítáme-li tvaroslovné změny slovesa, jako je zánik jednoduchých minulých časů atd.).

Staročeský jmenný přísudek se sponou (neboli slovesně-jmenný) měl **následující specifika**.

1. **Spona (tj. určitý tvar slovesa *býti*) bývala v 3.os. indikativu prez. často vynechávána.** (Do novočeského překladu ji většinou doplňujeme: *Hospodin mi pomocník ŽALTWITTB*). V průběhu vývoje se nesponové vyjádření silně omezilo.

2. **Jmenná část přísudku v podobě substantiva (2.1) byla nejčastěji v nom.;** s nominativem se často setkáváme i v těch případech, kdy je v nové češtině instr.: *syn buď mi ALX* „buď mi synem“, *jenž jest byl starosta mnohých klášteruov OTC* „starostou“.

Nom. sloužil k vyjádření hodnocení, zařazení, stálého stavu nebo vlastnosti, instr. se uplatňoval tam, kde šlo o vyjádření povolání, jistého úkolu nebo měnicího se stavu (*uhel často ohněm bývá DAL*), ale i v těchto případech, jak jsme ukázali výše, býval ve staré češtině (jako pozůstatek staršího stavu) nom.

2.2 **Jmenná část přísudku v podobě adjektiva byla většinou v nom.;** instr. se užíval tehdy, jestliže měla spona *býti* význam „stát se“ nebo šlo-li o zpodstatnělé přídavné jméno (*aby zlé dobrým bylo ŠTÍT*). **V nom. převládaly tvary jmenné** ((mnich) *jest pokoren a krotek OTC* „pokorný a krotký“, *jest ten svět bieden HUS* „bídny“), a to i komparativní (*sám sa nade vše zlato draží ALX* „dražší“). Složené tvary byly v této funkci zprvu vzácné, častější byly až u Husa (*oko tvé křivé jest HUS*). Jmenné tvary se v přísudku držely dlouho, běžné byly ještě v 19. stol.

U některých adjektiv se nakonec ustálil významový rozdíl: jmenné tvary označují příznak aktuálně platný (*je nemocen*), složené trvalý (*je nemocný*).

2.3 **Jmennou součástí přísudku po sponě *býti* bývalo i aktivní participium** (s-ové do konce 14. stol., nt-ové do 16.): *kdež byl dříve slůživ ALX; jenžto mi byl věrně slůžž ALX* „který mi věrně sloužil“.

Podobně se těchto participií užívalo po slovesech fázových (vedle infinitivu, který byl v této pozici rovněž možný): (*Judáš cestujě nepřesta LEGJID* „nepřestal cestovat“. Viz též Časování – Tvoření slovesných tvarů. Spojení typu *jsem nesa, jsem nes*.

Předmět

Předmět se vyjadřuje většinou podstatným jménem; je to rozvíjející větný člen závislý na slovese nebo dějovém přídavném jméně. Jeho závislost se projevuje v tom, že pád předmětu je tímto řídicím členem řízen, je určován vazbou řídicího slovesa nebo adjektiva.

Ve staré češtině mělo mnoho sloves předmět v jiném pádě, než má dnes. Zvláště nápadná je hojnost genitivních vazeb. **Předmět v genitivu** měla původně slovesa vyjadřující smyslové vnímání (*slyš těchto nových řečí* TKADL) a řada sloves dalších, jako např. *prositi, přieti, přát* (*mně dobrého slova přejte* ALX), *brániti...*, dále slovesa s předponou *do-, po-* (*pozvavše za mírem slovutnějších do Vyšehrada* DAL). Častý byl tzv. gen. partitivní (vyjadřuje, že předmět je dějem zasažen jen částečně: *kázachu jemu octa s žlučí dáti* HRAD), genitiv odlukový, který následoval po slovesech vyjadřujících separaci, jež často mívala předpony *ot- (od-), u-* (*však jsem toho ujíti nemohl* PAS „od toho“; ale v těchto případech už má většinou význam příslovečný). Předmět v genitivu měla též přechodná slovesa v záporné podobě (gen. záporový).

V dalším vývoji ustupovaly genitivní vazby akuzativním (v největší míře v 17. stol.) a tento proces pokračuje dodnes (srov. např. nč. *užítí něčeho, něco*).

Dativní vazby se měnily mnohem méně: *dívati se čemu* ‚diviti se‘ i ‚dívati se‘ (*nalezli jej, an se dívá dělníkuom* HAJ „na dělníky“); *nadieti se, úfati, doufati čemu* (*moci své doufajíce* PULK „v moc“) atd.

Poznámka: vazby jednotlivých sloves jsou uvedeny ve staročeských slovnících.

Příslovečné určení

Vyjadřuje se především příslovci (*pracoval dobře*) nebo různými pády substantiv, prostými (*šel lesem*) i předložkovými (*šel do lesa*). Vyjadřuje rozmanité okolnosti a vztahy (místní, časové, způsobové, příčinné...), které blíže určují řídicí člen (tj. přísudek – *přišel pozdě*, přívlastek – *prudce stoupající voda*, příslovečné určení – *přesně o páté hodině přistálo letadlo*).

Tento pád není svým nadřazeným členem řízen (jde o tzv. přimykání). Na rozdíl od předmětu vyjadřuje jistý příslovečný význam; některé z nich se do nové češtiny nedochovaly.

V rané staré češtině **existovala příslovečná určení místa a času v podobě bezpředložkového lokálu**: *Pavel dal jest Ploskovicích zem' u, Vlach dal jest Dolás zem' u* LISTLIT (přípisek z počátku 13. stol.) „dal v Ploskovicích..., v Dolanech zemi“ (tyto podoby žily do 14. stol. a jako ustrnulé archaismy přežívaly až do století 16., pak zanikly); *aby zimě i létě ovoce na tobě bylo* MODLLEG „v zimě i v létě“.

Častější než dnes byla **příslovečná určení času v podobě gen. nebo instr.** (*jednoho dne, tu dobú, když jest oněmi třmi dny v hrobu ležal* ŠTÍT „ony tři dny“) a **příslovečná určení příčiny v podobě instr.** (*ty lkáš chudobú* MAST a dodnes: *umřít hladem*).

Ojedinělá **příslovečná určení průvodní okolnosti v podobě instr.** (*on leží zbitú hlavú* ALX „s rozbitou hlavou“) se do nč. nedochovala.

Přívlastek

Je větný člen, který blíže určuje substantivum v jakékoli větné platnosti.

Pro starou češtinu jsou typické shodné přívlastky v podobě široce vztahových adjektiv, jež se užívaly místo přesnějších přívlastků neshodných: *vinné sbieranie* PROR „sbírání vína“, *milost ženská* KRUML „láska k ženě“, *prietelská válka* DAL „válka mezi přáteli“, *trud čestný* BIBLOL „únava z cesty“ apod. – Podobná adjektiva žijí dodnes v nářečích.

Přívlastňování určité osobě se důsledně vyjadřovalo přidavným jménem přívlastňovacím, a to i v případě, že byla příslušná osoba označena jménem rozvitým: z *králova Herodova města* HRAD „z města krále Heroda“. **Přidavná jména přívlastňovací se mohla tvořit i od jmen neživotných**: *k opravení ohně oltářova* COMEST „na oltáři“.

Přidavná jména přívlastňovací si zachovávala i v přívlastku jmenné tvary, ostatní adjektiva měla – až na ojedinělé výjimky (*na jeden dalek ostrov* PAS) tvary deklinace složené.

Doplněk

Je to větný člen, který závisí na slovese, zpravidla v přísudku, ale zároveň se vztahuje ke jménu (nejčastěji v podmětu nebo předmětu). Doplněk vyjadřuje vlastnost (nebo stav), kterou má toto jméno za jistého děje nebo která se jistým dějem tomuto jménu přisuzuje (*syn přišel unaven; viděli jsme ho včera ještě zdravého*).

Vyjádření doplňku má ve staré češtině podobné rysy jako vyjádření jmenné části přísudku.

Shodný adjektivní doplněk byl převážně ve tvaru jmenném, a to i tehdy, vztahoval-li se k předmětu v různých pádech: *sám pěš a bos k řecě šel* KRIST; *uzřě košík svalen* (akuz.) OTC; *do Prahy je svázány poslachu* (akuz.) DAL; *žet mi* (tj. Marii) *živě jest ostati* (dat.) MODL. Složený tvar byl poměrně vzácný: (*jej jal a*) *svázaného před súdci přivedl* GESTA.

V případě zvrtných sloves mohl být doplněk i v akuzativu (shodoval se s akuz. *sě*, ne s podmětem): *když se vidí křestán obklíčena* KRUML.

Adjektivní doplněk v instrumentálu mívala slovesa s významem ‚nazvat‘, ‚slout‘, ‚učinit nějakým‘ a některá další: *budeš dobrým slúti* ŠTÍT, *blázen jest, ktož cizozemcě dobrým súdí* DAL, avšak jen zřídka vedle doplňku shodného s pádem určovaného substantiva (srov. *chce slúti urozený* HUS). Jak patrně z uváděných příkladů, měl doplněk v instr. tvar složené deklinace.

Shodný doplněk vyjádřený adjektivem nebo participiem někdy ustrnoval v příslovce nebo byl příslovcem nahrazen: *jehožto svaté tělo mrtvo ležieše* PAS// *tvé tělo mrtvě ležalo* UMUČROUD, *když by mohl... trpěti mlčě* OTC // nč. *mlčky*, stč. *klečě* // nč. *kleče* apod.

Substantivní doplněk měl užití podobné. Shodoval se převážně s určovaným substantivem (*z anděla světlého sám se učinil diábla temného* HUS „učinil

se ďáblem“), ale na rozdíl od doplňků adjektivních byl u sloves s významem ‘učinit nějakým’, ‘nazývat’ aj. většinou v instrumentálu: *já tě vévodú i kniežetem učiním* OTC.

O využití participia v doplňku viz Polovětné útvary s participii – Přejedníkové vazby.

Polovětné útvary s participii

Ve staré češtině existovaly čtyři druhy:

1. **Participium nt-ové kladené po slovesech s významem ‘dělati se, domnívati se o sobě’** (stč. *činiti se, mnieti (se)* apod.); bylo v nom., protože se vztahovalo k podmětu: *liška mnieše oklamajíc džbána* HRAD „domnívala se, že oklamala džbán“; *činil se neslyše* BLAH „dělal, že neslyší“. Jak patrně z uváděných příkladů, měly konstrukce též význam jako vedlejší věty obsahové se spojkou *že* (stč. *by*). Udržely se do konce 16. stol.

Participium nt-ové (a méně často s-ové) stávalo též po slovesech smyslových vjemů (včetně nalézti) a v těchto případech se vztahovalo k předmětu v akuzativu; mělo tedy platnost doplňku. Obě participia často ustrnovala, většinou v tvaru množného čísla (nejspíše proto, že kromě mužského rodu participia nt-ového (*nesúc, stojiec*) akuzativní tvar neměla): *uzře muže proti sobě stojiec* COMEST „uzřel muže stát proti sobě“; *když kokota slyšel pějice* HODMUZ „když slyšel kohouta zpívat“; *viděch zhynuvše jěd jeho* LEGMAR „viděl jsem, jak se ztratil jeho jěd“. Postupně byla participia v těchto konstrukcích nahrazena infinitivem.

2. **Konstrukce se zájmenem *kto* a participiem nt-ovým se uplatňovaly po slovese *nebýti*** s významem ‘neexistovati’ (sekundárně i po *býti* ‘existovati’); zastupovaly vedlejší větu obsahovou: *nenie kto čáky přidada* ALX „není (nikoho), kdo by dodal naděje“. Již ve 14. stol. jim konkurovaly věty s kondicionálem (*nenie kto pomoha* ŽALTWITTB // *nenie, kto by pomohl* ŽALTKLEM) a ty nakonec zvítězily.

Obdobné konstrukce s *čso* se kladly po slovese *nevěděti* a měly význam rozvažovacích otázek: *nevědieše co odpověda* PAS „nevěděl co odpovědět“.

Uvedené konstrukce se užívaly i po jiných slovesech; v takových případech bývaly nejčastěji ekvivalentem vět vztažných (*i to, což chtě, to dobude* ALX „co chce, toho dobude“).

Obě participia, nt-ové a s-ové, ve spojení s *jako* (a jeho variantami) zastupovala větu srovnávací: *s těmi jakž moha král se bránieše* DAL „bránil se, jak mohl“.

3. **Absolutní participiální konstrukce** vznikly napodobením lat. ablativu absolutního jako jedna z možností jeho překladu. V rámci těchto útvarů byla nejčastější konstrukce **dativ příslušného jména + dativ participia nt-ového** (přirozeně v zpřídavnělé podobě složené deklinace): *a scházejícím jim z huory prikázal jim* EVOL (lat. *descendentibus illis...*), méně časté byly konstrukce ge-

nitivní: *a ješče jich nevěřících, ale divůcích pro veselé* EVZIMN (lat. *illis non creditibus et mirantibus*), zcela ojediněle se uplatnil **instrumentál**. Tyto konstrukce se nikdy nestaly živou součástí češtiny, užívaly se pouze v překladové literatuře a po 14. stol. zanikly beze zbytku.

Poznámka: Lat. ablativ absolutní byl rovněž překládán jinými, vhodnějšími způsoby, např. vedlejší větou časovou s *když*: *a když jdíechu z hory* EVZIMN.

4. Přechodníkové vazby se dochovaly do nové češtiny. Dnes jsou ve větě doplňkem k podmětu, ale svou sdělnou platností to jsou protějšky různých vedlejších vět, zvláště časových. Ve staré češtině často vyjadřovaly pouhý doprovodný děj k ději hlavnímu. Podle přechodníkové funkce, jež u obou participií převládla, je původní participium nt-ové nazýváno přechodník přítomný a s-ové přechodník minulý. Za pouhé přechodníky jsou obě participia považována od 15. stol.

Na rozdíl od nové češtiny vyjadřovaly oba přechodníky současnost s dějem hlavním, pokud byly utvořeny od sloves nedokonavých (*bděli stád svých střehúce* ŠTÍT „střežice“), **a předčasnost před dějem hlavním, pokud byly utvořeny od sloves dokonavých** (*přečta listy král pohanský poče sě tomu diviti* ALX).

Dnes platí následující pravidla: přechodník přítomný se tvoří od sloves nedokonavých a vyjadřuje současnost s dějem hlavním (*pokuřujíc psala Eva dopis*), přechodník minulý zase od sloves dokonavých a vyjadřuje předčasnost před dějem hlavním (*sebravše odvahu začali studovat starou češtinu*). Tvary přechodníku přítomného utvořené od dokonavých sloves jsou považovány za přechodník budoucí vyjadřující předčasnost v budoucnosti (*koupí si psa, aby byla, přijdouc domů, přivítána, jak se sluší a patří*).

Další specifika stč. přechodníků:

Užívaly se i při různých činitelích dvou dějů: *uslyšav to od posla, bude jemu protivno* ŠTÍT.

Přechodníkové vazby mohly být k větě, do níž náležely, připojovány spojkou, a to většinou *i*, jestliže před větou předcházely (*ona to uslyševši i jala sě hořce plakati* GESTA), nebo *a*, jestliže za větou následovaly (*jeden panoš ležieše a chrápě* ALX „chrápaje“).

Viz též Jmenné sklonění slov adjektivní povahy – Konsonantické sklonění, Časování – Participium nt-ové a s-ové.

Obsahové věty vyjadřují vlastní obsah toho, co je ve větě řídicí obecně označeno jako sdělení, smyslový vjem, myšlenka, domněnka, událost (tzv. obsahové věty oznamovací – *slyšal jsem, že drahých mastí ptáte* MAST), otázka, výzva k odpovědi, nedostatek vědomostí o něčem (obsah. věty tázací – *pověz mi, kak ti pravě jmě dějú* MAST), rozkaz, výzva, prosba, přání... (obsah. věty žádací – *je sě s pláčem prositi, by mu to böh odpustil* DAL).

Souvětí

Vznik souvětí byl proces dlouhodobý: začal v dávných dobách předslovanských a pokračuje v jednotlivých slovanských jazycích. České souvětí se

z velké části začaly formovat v údobí praslovanském a plně se rozvinuly v době staré a střední češtiny.

Souvětí vznikala ze spojení dvou samostatných vět, které stály vedle sebe a byly těsněji spjaty svým obsahem. Základem souvětí se stala taková spojení, která se v určité situaci opakovala. Jejich opakované uplatňování v jisté situaci způsobilo, že se tato spojení postupně významově přehodnotila a jejich slova s tázacím, zvolacím nebo upozorňovacím významem (zájmena, příslovce, částice) se změnila ve spojovací prostředky vyjadřující vztahy mezi spojenými větami.

Např. dvě původně samostatné věty *vizi ež, jsi smělého srdce* „vidím to, jsi smělého srdce“ se změnily v souvětí s vedlejší větou obsahovou předmětnou: *vizi, ež jsi smělého srdce* PAS „vidím, že jsi smělého srdce/máš smělé srdce“. Ke změně došlo asi takto: Stč. spojka *ež* vznikla (stejně jako její varianty *že, ž´* apod.) z původního *je-ž*, v němž je ukryto ukazovací zájmeno *je* + částice *ž* měnící syntaktickou úlohu slova. Proto bylo *ež* (a jeho varianty) – jako předmět ‚to‘ – původně ve větě první, a teprve když bylo přehodnoceno ve spojku, přešlo do věty druhé a stalo se spojkou vedlejší věty obsahové.

Pozůstatkem staršího stavu jsou poměrně četná bezespoječná souvětí s juxtaponovanými (vedle sebe stojícími) větami bez explicitního vyjádření jejich vzájemného vztahu. Mohou být (z dnešního hlediska) souřadná i podřadná. Jejich pravá podoba vyplývá z kontextu: např. *sta se druhú noc na zajitřie, jdiechu na jitřni všě bratřie, zjěvi se svatý Prokop* HRAD „stalo se druhou noc k ránu, když šli všichni bratři na ranní (mši), že se zjevil sv. Prokop“ (souvětí podřadné). – *Hřivec s Vršovici držíeše, Hovora hospodě věren bieše* DAL (souvětí souřadné, poměr odporovací).

Souvětí s volně přiřazovanými větami jsou dodnes typická pro mluvený jazyk, zvláště pro nářečí.

Jak bylo vyloženo v úvodní části této kapitoly, neshoduje se repertoár staročeských spojovacích prostředků s dnešním. Pro lepší porozumění staročeským textům uvádíme **abecední seznam spojovacích prostředků v nové češtině neznámých (příp. málo známých) nebo odlišně využívaných. Spojky, jež mají v nové češtině stejné funkce (např. slučovací spojka *a*), neuvádíme.**

Velmi podrobné poučení o stč. souvětých typech obsahuje Vývoj českého souvětí J. Bauera.

a

Odporovací (častěji než v nové češtině); nejčastěji vyjadřuje protikladnost dvou dějů nebo jevů (z *chlapov šlechtici bývají a šlechtici syny chlapy jmievají* DAL), méně omezovací vztah s odstínem přípustkovým (*ti... vóbec mých slov snad pochválé, a jakž otstúpie dále, což najhoršieho vědie, o mých sloviech propovédie* ALX „...ale jakmile se vzdálí...“). Interpretuje se „a, ale“.

aby

Spojka **obsahová oznamovací**; užívalo se jí po řídicí větě záporné a vyjadřovala děj nejistý. Interpretuje se většinou „že“. Např. *a nepraví, aby svú duši dal za všěch vykúpenie* MATHOM „že dal“.

ač

Spojka **podmínková**: *bóh sešli ránu na mě, ač toho zapomanu* ALX. Interpretuje se „jestliže“ apod. Užívá se do 15. stol.

Přípustková: *sdejšíe rozkoši, ač jsú libé, však je slušie odvrci* ŠTÍT. Interpretuje se „ač, ačkoliv, i když“ apod. Užívá se dodnes.

alebrž mělo zhruba stejné významy jako *anobrž*

an, ana, ano

Spojka **obsahová oznamovací**: *měl sem této noci ve spaní vidění, an muž velmi veliký ke mně přišel* HAJ. Interpretuje se „že“.

Časová: *přišel sem do hospody, ano se již setmievá* CESTKAB. Interpretuje se „když“, ojediněle „dokud, dokud ne“ ((bůh) *tak dlouho čeká, ano jemu neotevrú* ALBRÁJA). Užívala se do 19. stol.

Odporovací: *tu jsa, rád by se byl nasytíl mláta..., ano jemu nedadiechu* EVPRAŽ. Interpretuje se „ale“. Užívala se do 19. stol.

ande mělo zhruba stejné významy jako *an, ana, ano*

anobrž

Stupňovací: *aj, přijdeť hodina, anobrž již přišla, že se rozprchnete jeden každý k svému...* BIBLKRAL. Interpretuje se „ba dokonce“.

azda viz za, zali

až

Uvozuje: a) Větu vyjadřující děj, který nečekaně přerušil nebo vystřídal děj věty první; interpretuje se „a už“: *nezapěje kokot, až mě zapříš třikrát* KRIST „nezaspívá kohout(//než zaspívá) a už“. Typ zaniká koncem 16. stol.

Jako časová spojka uvozuje: b) Větu vymežující trvání hlavního děje – „dokud ne“: *dotud se súdichu, až zemi Vladislavovi přisúdichu* DAL. V této funkci žije dodnes.

c) Větu, jež má navíc odstín účinkový: *bil jej mezi uši a v srdce, až lev umřel* EZOP. Interpretuje se „až“. Hojně ve 14. a 15. stol.

d) Větu vyjadřující prosté časové zařazení hlavního děje (na otázku *kdy?*): *až bude o světiem Václavě, ještoť již daleko nenie, přijmuť já prvé svěcenie* PODK. Spojka má též význam dodnes.

Věty účinkové patří do vedlejších vět způsobových; vyjadřují následek/důsledek jisté míry děje nebo vlastnosti. V nové češtině bývají připojeny spojkami *že, aby, až, takže* aj.; ve větě řídicí bývá většinou odkazovací *tak, natolik* apod. Např. *trískl pěstí do stolu, až přibory zachrastily; mám prsty ztuhlé, že je ani nenarovnám..*

by (bych, by..., protože je zároveň součástí kondicionálu)

Spojka **obsahová oznamovací** uvozovala věty vyjadřující sdělení, k jehož platnosti měl mluvčí nějaké výhrady (děje domnělé, nejisté, popřené, nepravdivé apod.): *před Dívín se brachu, mniece, by dívky měchýřem zahnali* DAL „domnívající se, že zaženou“. Užívaly se do 15. stol., pak byly vystřídány větami s *že + by* (do 18. stol.).

Obsahová žádací: *jě sě s pláčem prositi, by mu to böh odpustil* DAL „aby“. Užívala se – vedle *aby* – do konce 15. stol.

Účelová: *jemuž jej byl král poručil, by jej čsti, múdrosti učil* ALX „aby“.

Podmínková nereálná: *snad by ho tu byl zabil, by jemu rány neoslabil* Amyntas ALX. Interpretuje se „kdyby“.

doňad(ž), doněd(ž), donid(ž), doňud(ž), doněvadž, doňadž ...

Časové; vymezovaly průběh děje věty hlavní: *doněvadž tu svatý Amon bieše, dotud oni tu byli* OTC. Interpretují se „dokud“. Užívaly se do 15. stol.

ež viz ž'

jak(o)(ž)...

Spojka **obsahová oznamovací:** *bě obyčej časa toho, jakože doma nikoho své čeledi neostavili* ALX. Interpretuje se „že“. Užívala se sporadicky ve 14. stol. Věty s kondicionálem (*jako by*) vyjadřovaly děj nejistý a v této funkci se dochovaly dodnes: *podlé něho tak ležala, činieci, jako by spala* LEGJID.

Časová: věta s *jakož* určovala dobu děje věty řídicí uvedením děje, který před ním (většinou bezprostředně) předcházela: *a jakož sě jeho dotkú, Přemysl vdruži v zemi otku* DAL – „jakmile“.

Účinková: *byla gdas zima veliká, jakž stala řeka všeliká* LEGJID „takže zamrzla každá řeka“. Interpretuje se „tak – že, takže“. Užívala se do 15. stol.

jadyžto..., jamž(to)...

Uvozovaly vedlejší věty **místní:** *jadyž v zemi byla česta, tahdy vzežhú vsi i města* ALX „kudy“; *jamžto já jdu, tam ty nyní přijiti nemůžeš* MODLLEG „kam“. V průběhu 14. stol. zanikly.

jedno, jedne

Uvozovalo větu **výjmkovou:** *v každém městě vóz bieše, ten jiného nečinieše, jedno že umrlcé přěs celý den vozieše* DAL „pouze, jenom“.

jeliž(e)

Spojka **časová;** po řídicí větě kladné znamenala „až když“, po záporné „dokud ne“. V obou případech často mívala odstín výjmkový („leda když, leda až“): *Judáš ...pírvé cestujě nepřěsta, jeliže sě dobra města* LEGJID „J. dříve nepřestal cestovat, dokud nedosáhl města“; *nikoli neustanu, jeliž pryč puojdeš* OTC „dokud nepůjdeš//leda až půjdeš“. – Věty s *jeliže* se držely ještě v 15. stol.

ješto, ješto

Spojka **odporovací** s významem „kdežto“: *velmi sobě škodí, kdož slibuje za cizího, ješto ten, kdož nenávidí rukojemství, bezpečen jest* BIBLKRAL. Užívala se do 16. stol.

Příčinná; interpretuje se „protože“: *neboť sem se bál tebe, ješto jsi člověk přísný* BIBLKRAL. V této funkci se užívala od 16. stol.

Kromě toho se slova *ješto* užívalo jako nesklonného tvaru vztažného zájmena *jenž* ve větách vztažných.

jež, ježe viz ž'

kak(o) (ž)...

Uvozuje **obsahové věty oznamovací** citově zabarvené (jako samostatné by byly tyto věty zvolací). Vedle nejčastějšího *kak(o)* užívaly se i další výrazy z téhož zájmenného základu (*kterak, kaký*): *vizte, kakť na nich zlato hoří* ALX.

Ve staré češtině byly tyto věty časté, ale v 15. stol. už byly jejich spojovací prostředky *kak(o)*, *kaký* nahrazovány slovy *jak, jaký* a v této podobě se věty udržely dodnes.

Od nejstarších dob základní spojka **přípustková**. Věty touto spojkou uvozené vyjadřovaly přípustku reálnou, proto se v nich užívalo indikativu. V druhé větě bývalo odkazovací *však, avšak* „přece“: *kakž pak jest v tu dobu (ovoce) lacno, všakž jest pro tu novinu vzácno* LEGJID „ačkoliv...- přece...“ . Spojka se užívala do 15. stol.

leč

Opakovaná spojka (nejčastěji dvojitá *leč – leč*) postihovala poměr **vylučovací** (libovolnost eventualit): *leč měj mnoho, leč měj málo* VÍT „buď -nebo“; *leč piete, leč jiete, leč cožkoli jiného činíte, všecko činite ve jmě božie* ŠTÍT „ať – nebo – nebo“. Užívala se do 15. stol.

Jednoduchá spojka uvozovala věty **výjimkové**: *nemóžeš mým milíkem býti, leč by* (tj. bys) *byl rytieřem* CestMand. Spojka se užívá od konce 14. stol. dodnes.

leda viz neda

-li

Částice *-li* vyjadřovala poměr **slučovací** při spojování několikanásobných otázek (samostatných i závislých): *komu nás, otče svatý, ostaviš, komu-li nás po sobě poručíš?* HRAD „a komu“; *povězte mi, kde jste se zde vzěli, co-li jste na tomto místě sděli?* HRAD „a co“. – V této funkci se užívala do 14. stol.

Uvozovala obsahové věty **tázací**: *počě Smila tázati, umie-li zlato plavati* DAL.

Od nejstarších dob až dodnes se užívá jako spojka **podmínková reálná**: *jsi-li syn boží, spust se doluov!* EVZIMN „jestliže“. – Spojka *jestliže* je pozdější; je doložena teprve od 15.–16. stol.

nali(t)

Uvozovalo **obsahové věty oznamovací** (původně upozorňovací citoslovce „hle“; nikdy se nestalo skutečnou spojkou): *Ctirad...uzřě, naliť dievka pláče* DAL „že“, „jak“. – Užívalo se zřídka a během 15. stol. zaniklo.

něbrž (nýbrž)

Spojka **odporovací**, v druhé podobě užívaná dodnes: *však ne proto... velebil se, by chtěl jich sbožím vlásti, něbrž nechtěl jich sboží bráti* HUS.

Od 15. stol. spojka **stupňovací**, v druhé podobě se užívá dodnes (dnes většinou ve spojení s *i* – *nýbrž i*): *a tak sluší člověku kúpiti svatú věc, něbrž nebude míti radosti nebeské, nekúpi-li jie* HUS „ba dokonce“.

neda

Uvozovalo věty **účelové s omezovacím významem** a věty **podmínkové s omezovacím významem**. – V účelových větách bylo *neda* ojedinělé a brzy zaniklo. Podobná spojka *leda* byla častější a zachovala se v těchto větách až do nové češtiny: *ty nás takúžto řeči právě potýkáš, leda ty nás proti sobě zbudil a popudil k protivné řeči* TKADL. Interpretuje se „jen aby“.

Ve větách podmínkových byly obě spojky, *neda* i *leda*, vzácné, a na počátku 15. stol. zanikly: *nebraň jim zlého, nechť což chtěie, činie, neda tobě neškodie* ŠTÍT „jen když“.

obáč (mladší podoba obak, obák...)

Původní příslovce s významem „tak jako tak, ovšem, jistě“ apod. bylo v některých případech blízké **odporovací spojce**: *juž bě l'ud dnem se ujiscil, a svěť obáč se nezčiscil ote všie mraky tmy nocnie* ALX „avšak“. Užívalo se zřídka, v 15. stol. zaniklo.

otňadž(to), otňavadž... (odňadž(to), odňavadž...)

Těmito příslovci bývaly uvozovány **vedlejší věty místní**: *bera se k Jeruzalém' u, otňadž pošel* LEGJID „odkud vyšel“. Drží se po celé 14. stol. Interpretuje se „odkud“.

poňadž, ponidž, poniž, poněž

Spojka **časová** s významem „pokud“: *ponidž jest tu opatem byl, klášterského nic je nežil* HRAD „neužíval“. Žily do 15. stol.

-ť

Částice *ť* se spojuje se slovy stojícími na prvním místě syntaktického celku a má v nich dvojí funkci: a) zesiluje slovo, ke kterému se připojuje, a těsněji navazuje na to, co bylo řečeno v předchozí větě: *často chvostiště prodáváta, protoť velikú čest jmáta* MAST; b) vyjadřuje **důvodový poměr** mezi větami: *jdi od nás, nechcemť učení tvých cest* ŠTÍT „neboť“.

tehdy (> tedy)

Spojka **důsledková**; užívá se do 16. stol.: *pane, všakž dobré siemě sál na svém poli, odkudž tehdy má stoklasu?* MATHOM „tedy“.

točíš, totiž(to) > totiž

Uvozuje věty **důvodové** a **vysvětlovací**; interpretuje se „totiž“: *a ona poctivých mravuov plna bieše, ale jalová, totižto že plodu nemějšie* OTC.

tudy, tudiež

Původně adverbia místní, od 16. stol. vyjadřují poměr **důsledkový**: *pilně a rádi se s bylinkami obírají a tudy slavné jméno způsobili* BYLINÁŘ „a tedy“. Užívá se od 16. stol.

vňuž (po přehlásce 'u > i vniž)

Spojka **srovnávací**; uvozovala obvykle srovnání s něčím myšleným: *tako na smrt tekú slepě, vňuž ptáci váznú na lepě* ALX. Interpretuje se „jako“. Užívala se ve 14. stol.

za, zali (starobylé podoby částice zda)

Uvozovaly věty **obsahové** **tázací**: *ožídal sem, za by kto spolu žělal...*, *za by kto utěšil* ŽALTKAP. Užívaly se ojedinele ve 14. stol. Interpretují se „zda“.

Uvozovaly **věty účelové s odstínem nejistoty** (podobně i *azda*): *podmy tam, řitieri, k tomu hrobu, zať vstane z hrobu v tuto dobu* MAST „snad aby“; *chciť se hin ku pútníkóm bráti, azda uslyším novinu o svém milém synu* BAW; Interpretuje se „zda, abych snad“. Užívaly se do 15. stol.

ž', žet', žež, žeže, ež, jež, ježe

Jsou starobylé podoby polyfunkční spojky *že* a také se takto interpretují: např. **obsahová oznamovací**: *vizi, ež jsi smělého srdce, jež se smrti nebojíš* PAS „vidím, že..., že“; **účinková**: *a již sem nebožtík k tej sirobě přišel, jež nikdie nic nejímám, a tak sem osiřel, ež sem i svú hospodyní i své milé dietky šeředně roztratil* „takže“ PAS. – Tyto podoby definitivně vymizely v 15. stol.

Syntaktická specifika humanistického období

K syntaktickým latinismům (tj. k **opisnému pasivu** a **kladení slovesa na konec věty**), které v češtině již zdomácněly zásluhou překladové literatury, přibyl v humanistickém období další.

1. Neshodné přívlasky se velmi často kladou před jméno, které rozvíjejí: *předěšlých časuov historie* VELESLAVÍN × nč. *historie předěšlých časů*.

2. Shodné přívlasky se velmi často kladou za rozvíjené jméno: *Když pak přišel čas porodu ženy jmenované, porodila jest syna pěkného a utěšeného* M.KONÁČ × nč. *jmenované ženy...*

3. Připojování samostatných vět pomocí relativ (tj. vztažných zájmen):
*...stala se témuž tělu poslední sláva světa tohoto. Kteréžto tělo mrtvé přeneseno jest na hrad pražský sv. Václava s slavnou procesí...*M. DAČICKÝ „...a to mrtvé tělo...“.

4. Interpozice (vkládání) rozvíjejících větných členů nebo vět dovnitř částí rozvíjených: *takový života způsob* × nč. *takový způsob života*. V složitějších konstrukcích mohou interpozice narušit srozumitelnost textu: v takových případech vyhledáme přirozené větné dvojice a na jejich základě uspořádáme slova podle novočeského slovosledu: *tak nesčíslné létajících smrti střel množství* × nč. *tak nesčíslné množství létajících střel smrti*. Souvětí s interpozicemi jsou ještě komplikovanější: *Náš pan orátor proto, že všichni Turci, kteří tu byli, na nás, když jsme jedli, oči vytřeštili, nerad u nich noclehů míval* (V. VRATISLAV Z MITROVIC).

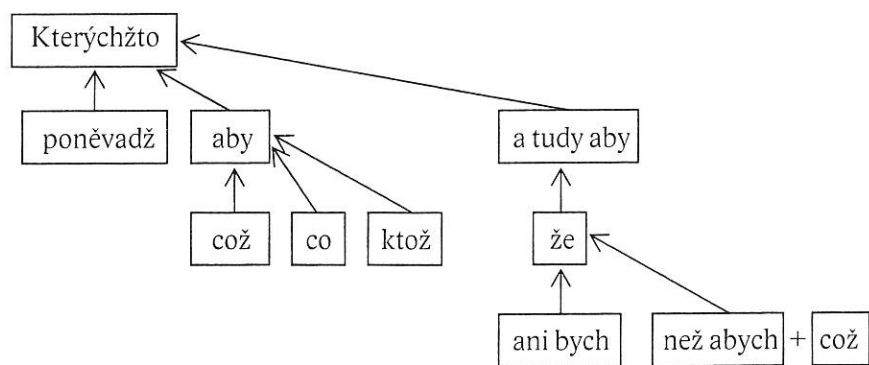
5. Sloveso v určitém tvaru se kladlo na konec věty důsledněji než v předchozích obdobích. Viz např. souvětí v oddíle 4 Interpozice.

6. Napodobovaly se latinské vazby akuzativu s infinitivem: *rozuměl jsem býti marné tohoto světa kochání* M. KONÁČ „že je marné kochání...“. Jedna z možností překladu: Infinitiv následující po slovesech dicendi et sentiendi (tj. po slovesech vyjadřování a smyslového vnímání) rozvedeme do vedlejší věty s *že*: akuzativ převedeme do nominativu (stane se podmětem této vedlejší věty) a z infinitivu vytvoříme sloveso v příslušném tvaru (bude jejím přísudkem).

7. Typickým rysem syntaxe vysokého stylu byla perioda, složité souvětí, jež tvořilo uzavřený významový celek. Bylo rozčleněno (většinou dvojtečkou) na souměrně konstruované předvětí a závětí. V periodách se uplatňovaly všechny syntaktické latinismy, zejména interpozice; jejich znalost je podmínkou pro správné porozumění textu.

Kterýchžto knih, poněvadž pro užitečné dobré mnohým nespáním, rozličným úsilím, častým myšlením, čtením desk a nálezův starých ustavičným pracně jsou složeny, žádnému jsem nechtěl nadepsati a jich titule dáti než Vaší královské Milosti, pánu země této i svému najmilostivějšímu, aby což pro užitek obecný mnohým psáno jest, žádnému nebylo jednomu, zvláštní osobě, připsáno, než k tomu, ktož těmi všemi vládne a všechno v zemi mocně a pokojně spravuje: a tudy úmysl můj ode všech aby poznán byl, že jsem toho pro žádné darův očekávání, pro žádné odplaty ani pro chlubení mrzké na se nevzal, ani abych se komu jinému chtěl zachovati kromě Vaší Milosti královské, než abych mnohým anebo všem, což na mně jest, vůbec užitečně posloužil (V. KORNEL ZE VŠEHRD v předmluvě k dílu *O práviech, o súdiech... země české...*).

Schéma souvětí (závislost jednotlivých vět je vyjádřena šipkami):

Seznam základní literatury

1. Souhrnná pojednání o češtině

KARLÍK, P. – NEKULA, M. – PLESKALOVÁ J.: Čeština v jazykovědných pojmech (v tisku).

ŠLOSAR, D. – VEČERKA, R.: Spisovný jazyk v dějinách české společnosti. Brno 1979 (skriptum).

ŠMILAUER, V.: Nauka o českém jazyku. Praha 1972.

VINTR, J.: Das Tschechische. München 2001.

1.2. PRAVIDLA ČESKÉHO PRAVOPISU. Praha 1993.

2. Mluvnice

2.1 Historické mluvnice

GEBAUER, J.: I. Hláskosloví. Praha 1894¹, Praha 1963²; III.1 Tvarosloví – skloňování. Praha 1896¹, Praha 1960²; III.2 Tvarosloví – časování. Praha 1898¹, Praha 1909²; IV. Skladba (vyd. F. Trávníček). Praha 1929.

HISTORICKÁ MLUVNICE ČESKÁ (vysokoškolská učebnice):

KOMÁREK, M.: 1. Hláskosloví. Praha 1962²;

VÁŽNÝ, V.: 2.1 Tvarosloví. Praha 1964;

DOSTÁL, A.: 2.2 Tvarosloví. Praha 1967;

LAMPRECHT, A. – ŠLOSAR, D. – BAUER, J.: Historická mluvnice češtiny. Praha 1986.

TRÁVNÍČEK, F.: 3. Skladba. Praha 1956¹, Praha 1962².

TRÁVNÍČEK, F.: Historická mluvnice československá. Praha 1935.

2.2 Učebnice

ŠLOSAR, D.: Stará čeština pro archiváře. Brno 1972¹, Brno 1979².

2.3 Mluvnice současné češtiny:

HAVRÁNEK, B. – JEDLIČKA, A.: Česká mluvnice. Praha 1981⁴.

KARLÍK, P. – NEKULA, M. – RUSÍNOVÁ, Z.: Příruční mluvnice češtiny. Brno 1996¹; 1996².

3. Slovníky

BĚLIČ, J. – KAMIŠ, A. – KUČERA, K.: Malý staročeský slovník. Praha 1978.

GEBAUER, J.: Slovník staročeský I (A-J). Praha 1903¹, Praha 1970²; II (K-N). Praha 1904¹, Praha 1970².

HOLUB, J. – KOPEČNÝ, F.: Etymologický slovník jazyka českého. Praha 1968².

HOSÁK, L. – ŠRÁMEK, R.: Místní jména na Moravě a ve Slezsku I (A-L). Praha 1970; II (M-Ž). Praha 1980.

JUNGMANN, J.: Slovník česko-německý I-V. Praha 1835–1839¹, Praha 1990².

- MACHEK, V.: Etymologický slovník jazyka českého. Praha 1971³.
PROFOUS, A.: Místní jména v Čechách I. Praha 1947; II. Praha 1949; III. Praha 1951; IV. Praha 1957; SVOBODA, J. – ŠMILAUER, V.: Dodatky V. Praha 1960.
STAROČESKÝ SLOVNÍK. Úvodní stati, soupis pramenů a zkratek. Praha 1968; (Na – předložený; vychází postupně v sešitech). Praha 1968–2000.
SLOVNÍK SPISOVNÉHO JAZYKA ČESKÉHO I-VIII. Praha 1989².

4. Popisy nářečí

- BALHAR, J. – JANČÁK, P. ad.: Český jazykový atlas I. Praha 1992; II. Praha 1997; III. Praha 1999; IV. Praha 2001.
BĚLIČ, J.: Nástin české dialektologie. Praha 1972.
ČESKÉ NÁREČNÍ TEXTY. Praha 1976.
HAVRÁNEK, B.: Nářečí česká. In: Československá vlastivěda III – Jazyk. Praha 1934, s. 84–218.

5. Dílčí pojednání o staré a starší češtině

- BAUER, J.: Vývoj českého souvětí. Praha 1960.
BÖHMOVÁ, O.: Hláskový vývoj zachycený na českých denárech 10.–11.stol. Listy filologické 113, 1990, s. 110–134.
DAŇHELKA, J.: Směrnice pro vydávání starších českých textů. In: sb. Husitský Tábor, Tábor 1985, s. 285–301.
FLAJŠHANS, V.: Nejstarší památky jazyka a písemnictví českého. Praha 1903.
CEJNAR, J.: Nejstarší české veršované legendy. Praha 1964.
KOMÁREK, M.: Nástin fonologického vývoje českého jazyka. Praha 1982 (skriptum).
KOMÁREK, M.: Nástin morfologického vývoje českého jazyka. Praha 1981 (skriptum).
KOSEK, P.: Spojovací prostředky v češtině v období baroka. Ostrava 2003
KRÍSTEK, V.: Staročeské pravopisné systémy. In: Bělič, J. ad., Malý staročeský slovník, Praha 1978, s. 691–704.
MATĚJEK, F.: K otázce stáří hanáckých nářečí. In: Sborník prací fil. fakulty brněnské univerzity 5, 1956, s. 51–58.
NĚMEC, I. ad.: Slova a dějiny. Praha 1980.
NĚMEC, I. ad.: Dědictví řeči. Praha 1986.
PLESKALOVÁ, J.: Tvoření nejstarších českých osobních jmen. Brno 1998.
PLESKALOVÁ, J.: K počátkům českého pravopisu. Listy filologické 122, 1999, s. 167–175.
PORÁK, J.: Humanistická čeština. Praha 1983.
REINHART, J.: Möglichkeiten und Grenzen der Rekonstruktion des Urschechischen. In: Wiener slavistisches Jahrbuch 46, 2000, S. 165–174.
SCHEIRICHOVÁ, V.: Jazyk listin na Moravě v letech 1381–1410. Vlastivědný věstník moravský 51, 1999, s. 276–284.

- SCHEIRICHOVÁ, V.: Styl nejstarších českých listin. Čas. Matice moravské 119, 2000, s. 355–366.
- SVOBODA, J.: Staročeská osobní jména a naše příjmení. Praha 1964.
- ŠLOSAR, D.: Poznámky k vývoji české interpunkce v 16. stol. Listy filologické 87, 1964, s. 126–135.
- ŠLOSAR, D.: Průřez vývojem staročeské interpunkce. Listy filologické 89, 1966, s. 164–170.
- ŠLOSAR, D.: Středník. In: ZAND, G. – HOLÝ, J. (EDS.), Tschechisches Barock, Frankfurt am Main... 1999, S. 33–42.
- VINTR, J.: Die ältesten tschechischen Evangeliare. Edition, Text- und Sprachanalyse der ersten Redaktion. München 1977.
- VINTR, J.: Die älteste tschechische Psalterübersetzung. Wien 1986.
- VINTR, J.: Zásady transkripce českých textů z barokní doby, Listy filologické 121, 1998, 341–346.
- ZIMMERMANNOVÁ, J.: Česká grafika na počátku 14. stol. Brno 2000 (dipl. práce – rkp.).

Seznam nejdůležitějších zkratk starších písemných památek (citováno podle Úvodního sešitu Staročeského slovníku, 1968, a další jazykovědné literatury)

ALBRÁJA	Ráj duše, rkp. z r. 1383
ALX	Alexandreida, epos z počátku 14. stol.
BAW	sborník Baworowského, sbírka epických skladeb z r. 1472
BIBL	bible
BIBLKRAL	bible Kralická z konce 16. stol.
BIBLOL	bible Olomoucká z r. 1417
BLAH	dílo Jana Blahoslava (1523–1571)
BYLINÁŘ	Bylinář Matthioliho, tisk z r. 1596
CEST	cestopis
CESTKAB	Martin Kabátník, Cesta z Čech do Jeruzaléma a Egypta z r. 1491–1492
CEST MAND	cestopis tzv. Mandevilla, český překlad ze začátku 15. stol.
COMEST	Comestor, Historia scholastica, čes. překlad z 2. pol. 14. stol.
DAL	veršovaná česká kronika tak řečeného Dalimila z počátku 14. stol.
EV	evangeliář
EVOL	evangeliář Olomoucký z 2. pol. 14. stol.
EV PRAŽ	evangeliář Pražský z přelomu 14.–15. stol.
EVZIMN	Čtenie zimního času, evangeliář z 2. pol. 14. stol.
EZOP	Jana Albína Ezopovy fabule a Brantovy rozprávky, podle sb. prostějovského z r. 1557
GESTA	Gesta Romanorum, český překlad z 2. pol. 14. stol.
HÁJ	dílo Václava Hájka z Libočan
HÁJHERB	Herbář Tadeáše Hájka z Hájku z r. 1562
HODMUZ	Hodiny sv. Maříe, modlitby aj. skladby z konce 14. stol.
HRAD	Hradecký rukopis, sborník veršovaných skladeb z 2. pol. 14. stol.
HUS	dílo mistra Jana Husa (asi 1369–1415)
CHELČ	dílo Petra Chelčického (asi 1390–1460)
JERON	O sv. Jeronýmovi knihy troje, český překlad z 2. pol. 14. stol.
KOM	dílo Jana Amose Komenského (1592–1670)
KRIST	Život Krista Pána, rkp. z 2. pol. 14. stol.
KRUML	Krumlovský sborník prozaických skladeb ze začátku 15. stol.
KUNH	Kunhutina modlitba „Vítaj král’ u všemohúcí“ z konce 13. stol.
KYJ	Kyjevské listy, překlad části misálu z 10. stol., církevněslovanská památka psaná hlaholsky
LEG	staročeské legendy
LEGJID	legenda o Jidášovi z počátku 14. stol.
LEKAT	veršovaná legenda o sv. Kateřině z 2. pol. 14. stol.
LEGMAR	zlomek legendy o P. Marii ze začátku 14. stol.

MAST	Mastičkář, zlomky divadelní hry velikonoční ze 14. stol.
MATHOM	Matoušovo evangelium s homiliemi..., český překlad z 2. pol. 14. stol.
MODLLEG	sborník náboženských skladeb z konce 14. stol.
NRADA	Nová rada Smila Flašky z Pardubic z 2. pol. 14. stol.
OLMÜLB	úryvek kázání z pol. 15. stol., rkp.
OTC	Životy svatých otců, český překlad ze 14. století
PAS	pasionál, sbírka legend ze 14. stol.
PODK	Podkoní a žák z 2. pol. 14. stol.
PROR	český překlad proroků Izaiáše, Jeremiáše ... z konce 14. stol.
PULK	P.Pulkava, Kronika králů českých, rkp. ze 14. a 15. stol.
ROŽMB	Kniha Rožmberská, nejstarší právní památka, opis z doby okolo r. 1360
ŘADZEM	Řád práva zemského, rkp. z 2. pol. 14. stol.
ŠTÍT	dílo Tomáše ze Štítného (asi 1333–1404)
TKADL	Tkadleček, prozaická skladba z 15. stol.
TRIST	Tristram a Izalda, veršovaný román z 2. pol. 14. stol.
TROJ	Kronika Trojanská, rkp. z r. 1469
UMUČROUD	Umučení boží Roudnické, veršovaná skladba z pol. 14. stol.
VEL	dílo Adama Daniela z Veleslavína (1546–1599)
VÍT	Svatovítský rkp., sb. různých děl z r. 1380–1400
ŽALT	staročeský žaltář
ŽALTKAP	žaltář Kapitulní z konce 14. stol.
ŽALTKLEM	žaltář Klementinský z 1. pol. 14. stol.
ŽALTWITB	žaltář Wittenberský z 1. pol. 14. stol.
ŽERK	Karel Starší ze Žerotína (1564–1646)
ŽIŽKAŘÁD	vojenský řád z 1. pol. 15. stol.

Zkratky a symboly

akuz.	–	akuzativ
asigm.	–	asigmatický
čes.	–	český, česky
čes.-mor.	–	česko-moravský
dat.	–	dativ
dok.	–	dokonavý
f./fem.	–	femininum
gen.	–	genitiv
imper.	–	imperativ
imperf.	–	imperfektum
ind.	–	indikativ
inf.	–	infinitiv
instr.	–	instrumentál
jzč.	–	jihozápadočeský, jihozápadočesky
kap.	–	kapitola
lat.	–	latinský, latinsky
lok.	–	lokál
m./mask.	–	maskulinum
mor.	–	moravský, moravsky
muž.	–	mužský
n.	–	neutrum
nář.	–	nářeční
nč.	–	новоčeský, novočesky
nedok.	–	nedokonavý
něm.	–	německý, německy
nom.	–	nominativ
os.	–	osoba
part.	–	participium
pas.	–	pasivní, pasivum
pč.	–	pračeský, pračesky
pl.	–	plurál
pol.	–	polovina
prez.	–	prézens
psl.	–	praslovanský, praslovansky
pův.	–	původní
rkp.	–	rukopis
sg.	–	singulár
sigm.	–	sigmatický
slez.	–	slezský, slezsky

slovan.	–	slovanský, slovansky
sloven.	–	slovenský, slovensky
spis.	–	spisovný
stč.	–	staročeský, staročesky
stř.	–	střední
střhn.	–	středohornoněmecký, středohornoněmecky
střmor.	–	středomoravský, středomoravsky
stsl.	–	staroslověnský, staroslověnsky
subst.	–	substantivum
svč.	–	severovýchodočeský, severovýchodočesky
verb.	–	verbum, verbální
vmor.	–	východomoravský, východomoravsky
vok.	–	vokativ
žen.	–	ženský

[]	v hranatých závorkách se uvádí výslovnost slov
>	mění se v podobu následující po symbolu
<	vzniká ze slova následujícího po symbolu
×	v protikladu
*	rekonstruovaný tvar
ê	široké e
ô	široké o
ø	vokál neurčité kvality

Rejstřík odborných (většinou jazykovědných) termínů (číslo udává stranu, na níž je příslušný termín vyložen)

- adjektivum 50
adverbium 50
aktivum 86
akuzativ-nominativ 51
akuzativ s infinitivem 139
alveodentála 27
antepréteritum 84
antroponymum 34
asibilace 32
asimilace 42
barokní čeština 10
bilabiální hláska 40
bohemikum 10
bohemismus 10
colon 20
comma 20
cyrilice 13
deklinace 50
depalatalizace 28
deverbální adjektivum 117
diakritikum 17
dialekt 12
dialektismus 32
diftong 24
diftongizace 40
disimilace 43
duál 50
etymologie 42
geminus 20
genitiv-akuzativ 51
genitiv odlukový 129
genitiv partitivní 129
genitiv záporový 127
glosa 11
gramatikalizace 86
hiátová hláska 44
hlaholice 13
homograf 51
homonymie 51
homonymum 51
humanistická čeština 10
hyperkorektnost 32
imperativ 86
imperfektivní sloveso 87
imperfektivum 108
indikativ 86
infinitivní kmen 84
interjekce 50
interpozice 139
interpunkce 19
iterativum 93
jer 26
juxtaponovaný 133
kmen slova 51
kmenotvorná hláska 50
kmenotvorná přípona 50
kondicionál 86
konjunkce 50
konsonant 24
kontrakce 26
kořen slova 51
labiála 27
měkká hláska 28
měkký jer 26
metateze 36
minulý kmen 76, 84
monoftong 40
monoftongizace 26, 40
morfologie 50
nářečí 12
neznělá hláska 28
nízká samohláska 25
nosovka ɛ 25
nosovka ɔ 26
nová čeština 10
numerale/numeralia 50
obsahové věty 132
onomatopoické slovo 33

palatála 27
palatalizace 28
palatalizovaná hláska 28
paradigma 52
partikule 50
pasivum 86
perfektivní sloveso 87
perioda 139
periodon 20
plurál 50
pobočná slabika 35
posesivní 74
pračeština 9
praslovanština 9
prefix 42
prepozice 50
přezentní kmen 84
pronomen/pronomena 50
protetická hláska 41
přední samohláska 25
předopatrová souhláska 27
předvětí 139
přechodné sloveso 127
přechodník minulý 121
přechodník přítomný 117
přimykání 129
přípisek 11
raná stará čeština 9
reduplikace 80
reflexivní zájmeno 77
relativum 139
retnice 27
semicolon 21
singulár 50
spřežka 14
stahování 26
stará čeština 9–10
staroslověnština 9
starší čeština 10
střední čeština 10
středová samohláska 25
substantivum 50
sufix 64

suspensivus 20
syntax 124
téma 51
teritoriální dialekt 12
transkripce 22
transliterace 22
tvrdý jer 26
účinkové věty 134
velára 27
verba dicendi et sentiendi 139
verbum finitum/verba finita 50
virgula 20
vokál 24
voluntativní modalita 127
vysoká samohláska 25
zadní samohláska 25
zadopatrová souhláska 27
závětí 139
znělá hláska 28
zubodášňová souhláska 27

**STARÁ ČEŠTINA
PRO NEFILOLOGY**

Jana Pleskalová

Vydala Masarykova univerzita v roce 2009

Vydání 2., 2009

Náklad 1000 výtisků

AA – 9,11 VA – 9,46

Tisk Coprint, Brno, Areál Kraví hora

Pořadové číslo 4855/FF-26/09-17/92

ISBN 978-80-210-5015-0